

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет імені Івана Франка**

**ІНТЕРМАРУМ:
історія, політика, культура**

**INTERMARUM:
history, policy, culture**

Scientific Periodical

**Випуск 13
Issue 13**

**Житомир
Zhytomyr**

2023

Видається за рішенням вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 20 від 24 листопада 2023 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Венгерська Вікторія – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Заступник головного редактора: Білобровець Ольга – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Відповідальний секретар: Жуковська Вікторія – кандидат філологічних наук, професор міжкультурної комунікації та прикладної лінгвістики Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Члени редколегії

Кругляк Марина – кандидат історичних наук, доцент, викладач Житомирського торговельно-економічного фахового коледжу Київського національного торговельно-економічного університету (Україна).

Вербицька Поліна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка» (Україна).

Портнов Андрій – кандидат історичних наук, професор історії України в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері, Німеччина).

Сталья Юзеф – доктор габлітований, професор Католицького університету імені Івана-Павла II (Польща).

Осевська Ельжбета – доктор габлітований, професор Державної вищої професійної школи в Тарнові (Польща).

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна).

Шандра Валентина – доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАНУ (Україна).

Шевчук Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин і політичного менеджменту Державного університету «Житомирська політехніка».

Кононенко Валерій – доктор історичних наук, доцент кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Салата Оксана – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка (Україна).

Засновник і видавець: Житомирський державний університет імені Івана Франка.

Журнал зареєстровано в Міністерстві юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 22983-12883Р. Журнал включений до переліку наукових фахових видань України в категорію «Б»: наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03.2020. Департаментом атестації кадрів України фаховий журнал включено до списку журналів, в яких рекомендується публікувати роботи претендентам на здобуття вчених звань та наукових ступенів (історичні науки).

Адреса редколегії: м. Житомир, вул. В.Бердичівська, 40, корпус № 4, ауд. 204 (кафедра історії України).

Контактний телефон: 068-218-89-30 моб.
E-mail: vengerska@ukr.net

URL журналу: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus
<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. Житомир:
Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2023. Вип. 13. 267 с.

Підписано до друку 28.11.2023 р. Формат 60x90/8. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 14,4. Обл.-вид. арк. 16,7. Тираж 150. Замовлення

Видавництво Житомирського державного університету імені Івана Франка
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: серія ЖТ №10 від 07.12.04 р.
електронна пошта (E-mail): zu@zu.edu.ua

Україна, 10008, м. Житомир, вул. В. Бердичівська, 40. тел. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)
ISSN 2518-7708 (Online)

© Житомирський державний університет
імені Івана Франка, 2023

Approved for publication by the Academic Council of Zhytomyr Ivan Franko State University protocol № 20 dated from 24.11.2023.

Editorial Board:

Editor-in-Chief: Vengerska Victoria – Doctor of Sciences (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Editor: Bilobrovets Olha – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Executive Secretary: Zhukovska Viktoriia – PhD in Linguistics, Professor at the Department of Crosscultural Communication and Applied Linguistics, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Members of the Editorial Board

Kruhliak Maryna – PhD in History, Associate Professor, teacher of the Zhytomyr Trade and Economic College of the Kyiv National Trade and Economic University.

Verbytska Polina – Doctor of Sciences (Pedagogy), Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University (Ukraine).

Portnov Andrii – PhD in History, Professor of History of Ukraine, European University Viadrina (Frankfurt (Oder), Germany).

Stalia Yuzef – Dr. habil, Professor, John Paul II Catholic University (Poland).

Osevska Elzbeta – Dr. habil, Professor, State Higher Vocational School in Tarnow (Poland).

Starodubets Halyna - Doctor of Sciences (History), Head of the Department of World History, Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine).

Shandra Valentyna – Doctor of Sciences (History), Professor, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

Shevchuk Andrii – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of tourism and hotel and restaurant business, Zhytomyr State University «Zhytomyr Polytechnic» (Ukraine).

Kononenko Valerii – Doctor of Sciences (History), Associate Professor at the Department of Legal Sciences and Philosophy, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University (Ukraine).

Salata Oksana – Doctor of Sciences (History), Professor at the Department of History of Ukraine, Kyiv Borys Grinchenko University (Ukraine).

Founder and publisher: Zhytomyr Ivan Franko State University.

The journal is registered in the Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of state registration: Series KB № 22983-12883P.

The journal is included in the list of scientific professional publications of Ukraine, which can publish the results of the thesis for a Doctoral and Candidate Degree in History – Resolution of Ministry of Education and Science of Ukraine № 409 from March 17, 2020.

Editorial address: Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40, Building 4, Room 204 (Department of History of Ukraine).

Phone number: 068-218-89-30

Email: vengerska@ukr.net

Website: <http://intermarum.zu.edu.ua>

Indexed in: Index Copernicus

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46608>

INTERMARUM: history, policy, culture. Zhytomyr:
Zhytomyr Ivan Franko State University Press, 2023. Issue 13. 267 p.

Signed for printing 28.11.2023. Size 60x90/8. Offset Paper. Font Times New Roman.
Risograph printing. Conventional printed sheets 14,4. Printed sheets 16,7. Number of copies 150.

Order

Zhytomyr Ivan Franko State University Press

Licence of the Subject of Publishing: Series ZhT № 10 from 07.12.04.

(E-mail): zu@zu.edu.ua

Ukraine, 10008, Zhytomyr, Velyka Berdychivska Str., 40. tel. (0412)431195, 431417

ISSN 2518-7694 (Print)

ISSN 2518-7708 (Online)

© Zhytomyr Ivan Franko
State University, 2023

ЗМІСТ

Гетка Йоанна, Гронцька Моніка, Крамар Ростислав (Варшава, Польща). РОЛЬ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ПРОЄКТІВ У НАЛАГОДЖЕННІ ЕФЕКТИВНОЇ СТРАТЕГІЧНОЇ СПІВПРАЦІ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ.....	9
Шевчук Андрій (Житомир, Україна). ВОЛИНСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ МАГІСТРАТ: ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІМПЕРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА (1796–1797)	30
Харченко Артем (Харків, Україна). КОЛОНІАЛЬНИЙ ПРОЄКТ ІМПЕРІЇ: ДЕРЖАВА РОМАНОВИХ ТА ЇЇ ЄВРЕЙСЬКІ ПІДДАНІ.....	50
Максимов Олександр (Житомир, Україна). ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА ХІХ СТ. У БОРОТЬБІ З ДІТОЗГУБНИЦТВОМ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІ).....	67
Ігнатенко Марія (Житомир, Україна). ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ.....	85
Мосієнко Олександр (Житомир, Україна). «АЗІАТСЬКИЙ ВОРОГ»: ОБРАЗ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	109
Марчук Володимир (Острог, Україна). ДІЯЛЬНІСТЬ ТОРГОВЕЛЬНИХ ФІРМ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НА ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОМУ КОРДОНІ У 1920-х РОКАХ	133
Слободжан Ігор (Житомир, Україна). ЕМІГРАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН З УРСР В УМОВАХ НЕПУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ АГЕНЦІЇ АТ «РУСКАПА»).....	149

Стельникович Сергій (Житомир, Україна), Мякінченко Ірина (Київ, Україна). МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКОГО РЕГІОНУ.....**176**

Ковальчук Іван (Житомир, Україна). ПОСТАТЬ, ПОГЛЯДИ, ІДЕЇ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО З ІСТОРИЧНОЇ РЕТРОСПЕКТИВИ: БІОГРАФІЧНО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.....**195**

Михальчук Роман (Рівне, Україна). ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА МІЗОЧА В 1939-1941 РР.....**215**

Кравчук Світлана (Житомир, Україна). ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. І. ФРАНКА У РАДЯНСЬКУ ДОБУ.....**230**

Сичевський Антон (Житомир, Україна). МЕМУАРИ ЯК ЕГО-ДОКУМЕНТИ: ВЕКТОРИ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ НАРАЦІЇ, ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ.....**243**

**Редколегія не завжди поділяє погляди авторів.
За точність цитування, наведення прізвищ,
дат, посилань відповідають автори.
Редколегія залишає за собою право без
погодження з автором редагувати та
скорочувати матеріали, змінювати назви,
вилучати або додавати ілюстрації.**

УДК 327(438)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112054>

Гетка Йоанна,

доктор габілітований, професор
кафедри міжкультурних досліджень
Центрально-Східної Європи
факультету прикладної лінгвістики
Варшавського університету
j.getka@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-5857-7257>

Гронцька Моніка,

кандидат наук, працівник
кафедри міжкультурних досліджень
Центрально-Східної Європи
факультету прикладної лінгвістики
Варшавського університету
mjgracka@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7255-4633>

Крамар Ростислав,

кандидат наук, працівник
кафедри міжкультурних досліджень
Центрально-Східної Європи
факультету прикладної лінгвістики
Варшавського університету
rostyslav.kramar@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-7650-1421>

РОЛЬ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ПРОЄКТІВ У НАЛАГОДЖЕННІ ЕФЕКТИВНОЇ СТРАТЕГІЧНОЇ СПІВПРАЦІ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ¹

Анотація

Метою статті є висвітлення неоімперської політики Росії, яка на різних історичних етапах використовує ті самі соціотехніки, що спрямовані на дестабілізацію Європи, особливо Центрально-Східної, яку

¹ Текст створено в рамках проєкту, що фінансується Фондацією польської науки в рамках Програми ДЛІА УКРАЇНИ.

Москва вважає сферою свого впливу та буферною зоною між Росією і рештою європейського континенту. Автори статті представляють російський наратив про польсько-українські відносини, що спрямований на розпалення конфліктів, нагадування про історичні суперечки й провокування проблем у двосторонніх відносинах. В статті наголошено на тому, що російська пропаганда має інституційну підтримку в сфері освіти. Нові покоління росіян вивчають історію у світлі «Концепції нового навчально-методичного комплексу з вітчизняної історії», яка зміцнює поширені російською владою культурні міфи про поляків, українців та польсько-українські стосунки. Мета статті – запропонувати вирішення проблеми на основі аналізу даних.

Методологія. Під час підготовки статті використані базові принципи історичного та культурологічного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності. Конкретні пошукові завдання дослідження вирішувались засобами історико-порівняльного та культурологічного методів (аналіз різних джерел та формування відповідних положень й висновків дослідження); та критичного аналізу джерел. Сформульовані у статті вступні висновки зроблені за матеріалами опитувань.

Висновки. Аналіз стану знань молодих поляків про українців та українську культуру й історію України, а також молодих українців про поляків, польську культуру та історію Польщі доводить, що, незважаючи на майже два роки інтенсивних контактів, спричинених повномасштабним російським вторгненням в Україну, вони небагато знають одне про одного. Це все ще дає Росії підстави для дезінформаційної діяльності, дозволяє їй формувати різні наративи для поляків і українців, і таким чином діяти на шкоду побудові добросусідських польсько-українських відносин. Демістифікація міфів про ідентичність, які використовує Росія для розпалювання польсько-українських конфліктів, є величезним викликом для сучасних українських гуманітаріїв. Діагностика стану знань про історію, культуру та систему цінностей серед молодого покоління поляків та українців, які починають своє професійне життя, має стратегічне значення. Подолання існуючих культурних стереотипів шляхом передачі достовірних знань, діяльності для інтеграції та побудови міжкультурного діалогу, усвідомлення значення існування польсько-української спільноти зі спільним історичним досвідом є основою для побудови тривалих добросусідських стосунків у майбутньому. Таке дослідження проводитиме польсько-українська дослідницька група в рамках проєкту «Welcom in Polska», який фінансує Фондація розвитку польської науки.

Ключові слова: Польща, Україна, історія України, польсько-українські культурні контакти, російський культурний імперіалізм, 2022, російська агресія в Україні.

Проблема

Ми не можемо змінити історію. Проте, як науковці, ми можемо спробувати її зрозуміти, зокрема ті обставини, за яких відбувалися конкретні історичні події. Ми розуміємо, що така думка може звучати тривіально, як така, в якій немає нічого новаторського. Повномасштабна агресія Росії проти України, якій передувала більш прихована фаза війни, що триває щонайменше з 2013 року, яку в літературі називають гібридною війною (Gruszczak, 2011, s. 11), використовуючи, серед іншого, цілий комплекс процедур соціальної інженерії, болісно викриває актуальність обговорюваної теми. Хоча війна в Україні, спричинена імперськими устремліннями Росії, 24 лютого 2022 року увійшла у відкриту фазу – явний конфлікт між двома країнами – агресором і жертвою нападу (стала «класичною» війною), вона також зазнала трансформації. Мова навіть не про використання недержавних структур для ведення регулярної війни (таких як горезвісні «вагнерівські» формування), появі яких сприяли введені на початку правління Володимира Путіна положення про можливість надання силовими структурами президента РФ послуг т. зв. недержавної охорони. Це призвело до створення численних приватних військових компаній, добровольчих козацьких формувань та найманих регіональних «губернаторських військ», охоронних, детективних та консалтингових компаній тощо, які, воюючи в Україні, не дотримуються т. зв. кодексу війни. Ми хочемо наголосити на аспекті культурної війни, який значною мірою має психологічний характер, у якому, окрім типових військових дій на суші, воді та повітрі на території України, посилено пропагандистський елемент, що здійснюється у віртуальному просторі.

Метою російської неоімперської політики є послаблення транс'європейських і трансатлантичних контактів і дискредитація американської політики, а також, що найважливіше в контексті польсько-українських відносин, розпалювання взаємних конфліктів, нагадування про історичні суперечки та провокування проблем у двосторонніх відносинах. Це постійні елементи стратегічного дискурсу Росії, яка прагне дестаблізувати Європу, особливо Центральну та Східну, як сферу свого впливу, а також буферну зону між Росією та рештою Європи (Włodkowska-Bagan,

2017, s. 36-47; „Polityka Rosji na obszarze poradzieckim”, 2017, Wschodni Rocznik Humanistyczny, t. 14, nr 3, s. 66–68).

Методи дестабілізації роками залишаються незмінними, дещо модифікуючись залежно від того, кому вона адресована. На росіян всередині країни впливають ЗМІ, а також освітня система. Для кращого розуміння механізмів суспільно-культурних процесів, які там відбуваються, треба пам'ятати, що чинний у Росії «історико-культурний стандарт», що уніфікує зміст підручників історії та наукових монографій, створений не стільки вченими, скільки політехнологами. Першу комісію, відповідальну за забезпечення «правильного» трактування російської історії шляхом підготовки *Концепції нового навчально-методичного комплексу вітчизняної історії*, опубліковану в 2014 р., очолив Сергій Нарішкін, тодішній голова Адміністрації Президента, вихідець з розвідки КДБ. «Головний історик країни» за освітою – інженер-механік, доктор економічних наук. Його концепція не тільки зміцнює спотворене уявлення про початок російської історії. Всупереч історичним фактам, вона начебто сягає часу прибуття Рюрика до Києва (862 р.), а саму Київську державу, Київську Русь, називає Давньоруською державою (*древнерусское государство*). В такий спосіб забезпечується «тяглість» російської історії та культури. Мовляв, історія та культура Києва та Русі – «русская». Щодо сталінського радянського періоду також використовують промовисті евфемізми, та на певні теми накладені табу. Не тільки початок сталінської ери, але й роки великого терору 1930-х там називають «роками великого перелому».

Процес приведення історичної науки, культурної політики, та навіть думок росіян у «відповідність» до уявлень Володимира Путіна триває вже ціле покоління, принаймні з початку ХХІ ст. Такий підхід до державної гуманітарної політики виростає з радянської концепції створення «соціалістичної людини» – «homo sovieticus».

У 2001 році, під час першого з'їзду російськомовної діаспори (Москва 11-12.10.2001) офіційно була проголошена ідея «русского міра», а в 2007 році зі створенням фонду «Русскій мір» вона набула інституційної форми. У грудні того ж року, під час зустрічі в Петербурзі з представниками інтелігенції, Путін сформулював її культурний зміст:

У наш важкий час ми повинні шукати адекватні форми історичної спільноти людей. «Русській мір» має об'єднувати всіх, хто цінує російське слово і культуру, незалежно від того, де вони живуть, в Росії чи за кордоном, незалежно від етнічної приналежності. Якомога частіше вживайте словосполучення «русській мір»! („Мы русский мир построим” (2007), Литературная газета, nr 49, s. 7.).

Як сторонні спостерігачі, поляки та українці, ми не змінимо внутрішню політику Російської Федерації. Завдання наукової спільноти полягає в тому, щоб донести до наукових, освітніх та політичних середовищ країн Центрально-Східної Європи інформацію про масштаби, розмах і швидкий розвиток процесу культурного імперіалізму в Росії, а також у тому, щоб показати механізми його впливу на зовнішніх реципієнтів з метою кращої та ефективнішої протидії таким механізмам. Мета цього тексту – висвітлити одну з багатьох форм культурного впливу Росії, засновану на використанні спотворених міфів ідентичності та польсько-українських стереотипів, і показати можливості протидії цьому явищу на науковому рівні. Зважаючи на обмежений обсяг цього тексту, ми покажемо лише окремі прояви російської діяльності в медіа-повідомленнях, часто діаметрально різних, адресованих окремо польській та українській аудиторії.

Міфи ідентичності як інструмент неоімперської історичної політики Росії

Слід наголосити, що міфи, особливо засновницькі чи початку – це яскравий культурний фактор впливу на державу та суспільство. Вони виражають їхню ідентичність, характеризують національні особливості та ситуацію, в якій опинилися, причому виходять за межі буденної дійсності та пояснюють її легендарне походження. Вони базуються не на знаннях, а на уявленні про те, як має бути (Eliade, 1998, s. 11). Міф, як і релігійні системи, також є носієм цінностей і принципів, які забезпечують консолідацію конкретної соціальної спільноти. Завдяки цьому вони гарантують спадкоємність культури і традицій даної громади (Malinowski, 1990, s. 299, 349). Це позитивна сторона існування міфів. Водночас, з наукової точки зору, вони становлять ідеологічну суспільну «хвищу свідомість» (Szostak, 2010, s. 25), і завдяки своїй укоріненості в ній сильно впливають на діяльність індивідів, які

бездумно і некритично сприймають їх як доведені факти. Міфи йдуть поруч із стереотипами. Останні, породжені необхідністю називати явища, що виявляється важливішим за їх аналіз (Lippmann, 1961, s. 81), призводять до постійного сприйняття навколишнього світу спрощено, крізь призму чужих думок, уже готових наборів кліше-стереотипів, які прийняті спільнотою (Lippmann, 1961, s. 50). З цієї причини, а також завдяки їхній функції інтеграції суспільства, їх можна знайти як у мотивації соціальної діяльності, так і в політичній пропаганді (Berting, Villain-Gandossi, 1995, s. 14). У російській версії в ній домінує наратив, насичений стереотипами, міфами та маніпульованими історичними фактами про вічну війну між російською та атлантичною цивілізаціями, яку Захід влаштував Росії (Darczewska, 2019, s. 13-41).

«Війни» з чужою пам'яттю є елементом інформаційної політики, яка є системним явищем у Росії. Жодна країна не займається цим питанням у такому масштабі, жодна країна не докладає таких організаційних і фінансових зусиль для інформаційної боротьби. Вона демонструє стійкі риси, зумовлені російською стратегічною культурою (Darczewska, 2015, s. 36).

Такі дії узгоджуються з російською військовою доктриною 2014 року, яка додатково запроваджує принцип обмеженого суверенітету сусідніх з Росією союзників і держав, які повинні абсолютно поважати інтереси Росії. Важливо, що в цій доктрині сфера впливу Росії поширювалася на всю територію колишнього СРСР і деякі країни колишнього Східного блоку, а не, як це було в попередніх версіях, на територію СНД. Цією сферою впливів, переконані у Кремлі, мусить бути охоплена й Україна, нібито колонізована Заходом (Darczewska, 2015, s. 18). Суверенне право України на власну державність і окрему культуру було повністю зневажено.

Тема «Україна», яка сьогодні не сходить з російських телеекранів і перших шпальт газет, також постійно присутня в російському культурному дискурсі. Він адресований кільком групам реципієнтів: перш за все, громадянам Російської Федерації (з метою консолідації та мобілізації суспільства навколо центру влади, насадження ідеї статусу наддержави, шляхом приниження престижу нібито західного «українського проекту» і Заходу як

культурного конструкту). Друга група – еліти та суспільства пострадянських країн (для збереження спільноти «русского міра»). На менш важливим адресатом є і «колективний» Захід (для створення іміджу Росії як наддержави). Однак, головна аудиторія – це громадяни країн, що безпосередньо межують з Росією, які найбільше піддаються ризику історичних, психологічних та інших війн. Йдеться про суспільства Білорусі, України, Польщі та країн Балтії.

Цей тип нарративу часто з'являється в політичному дискурсі Путіна, зокрема присвяченому українцям, як-от опублікована російською та українською мовами стаття «Про історичну єдність росіян та українців», яка чітко відображає бажання відновити «порядок» радянського зразка (Путін, В. «Про історичну єдність...», 2021). Міфологеми, які містяться в офіційному нарративі, не лише слугують бажаній реконструкції образу світу, а й уможливають перехід до наступальних дій, які полягають у протистоянні російського нарративу та їх неросійських інтерпретацій (Darczewska, 2019, s. 17, 18, 20). Як показали події 2014 і 2022 рр., вони також є виправданням збройного вторгнення.

Міфи ідентичності як інструмент дестабілізації польсько-українського культурного діалогу

Описана вище стратегія передбачає дестабілізацію польсько-українських відносин. Коротше кажучи, добрі польсько-українські відносини віддаляють Україну від Росії, що ускладнює відновлення російської сфери впливу. З точки зору України, незважаючи на складні моменти в історії польсько-українських відносин, Польща залишається своєрідним «вікном в Європу», транзитним каналом для політичних і культурних контактів. Очевидно, що співіснування багатьох народів, зокрема польського й українського, у складі Речі Посполитої мало породжувати не лише позитивні наслідки, а й ворожнечу та конфлікти. Сучасна російська пропаганда ґрунтується на перебільшених негативних стереотипах. З одного боку, вона використовує проросійські настрої (як у Польщі, так і в Україні). Не забуває грати і на антиукраїнських настроях у Польщі та антипольських в Україні, які були розбурхані ще за часів царату («Польща як Іуда слов'янського світу»), й зміцнені в радянський період, коли було створено багато нових стереотипів про Польщу (зокрема як «байстрюка Антанти») та

«ланцюгового пса Заходу»). Крім цього, щонайменше з XIX ст., Росія використовувала деструктивний потенціал міфу про поляка як «пана», а українця як «холопа». З одного боку, він показав існування польсько-українського антагонізму, а з іншого – применшував вплив самих українців на українську культуру (між іншим, оминав існування великих руських родів). Негативні риси поляків наголошує й сучасна російська пропаганда. Мовляв, поляки – це передусім нечесні роботодавці, які наживаються на українських економічних емігрантах, а також «троянський кінь» США.

У свою чергу, в російському меседжі про Україну, адресованому Заходу (в тому числі Польщі), українська держава постає корумпованою, дестабілізованою правлячими нею олігархами, занепадаючим «невдалим, непрацюючим державним проектом на чолі з Америкою», з громадянами, позбавленими ідентичності. Або ж навпаки: кровожерливими націоналістами, фашистами, бандерівцями та іншими колаборантами нацистської Німеччини та Гітлера. Ця стратегія слугує розпалюванню польсько-української ворожнечі, зокрема роз'ятрює пам'ять про злочини УПА проти поляків, а водночас дає аргументи на користь «імперського синдрому» та ревізіонізму поляків, які нібито прагнуть поділу України. Наприклад: Олег Неменський, експерт Російського інституту стратегічних досліджень, у своїй обширній статті «Польсько-українські відносини на цьому етапі» говорить про погіршення сучасних польсько-російських відносин. На його думку, причиною їх загострення після 2014 р. є не напад Росії на Україну, анексія Криму чи створення штучних і маріонеткових псевдодержав, інкорпорованих РФ, на кшталт т.зв. ЛНР та ДНР. Причину слабкості польсько-російських стосунків він бачить в «одвічній», на його думку, боротьбі між Польщею та Росією за лідерство на Сході, щонайменше з XVI-XVII ст. Він наголошує: «Метою Варшави точно не є територіальна цілісність України». Неменський пояснює «імперський синдром» польською політикою на Сході: «(...) сучасна Польща є країною з сильним постімперським синдромом: Польща кидає виклик не звичайній державі, а другій імперії у боротьбі за свої території» (Неменський, 2014, s. 68).

Цей тип наративу вписується також у слова, повторені багато разів покійним Володимиром Жириновським, який у 2014 р. провокативно надсилав польській владі ноти з пропозицією організувати референдум у п'яти західноукраїнських областях: Івано-Франківській, Волинській, Рівненській, Львівській і Тернопільській, щоб, можливо, приєднати їх до Польщі, а також до Угорщини – з пропозицією взяти під контроль Закарпаття, а до Румунії – взяти під протекторат Чернівецьку область («Жириновський запропонував ...», 2014). Пропозиція «повернути Львів» мала схожу мету – вона була дивною для польського суспільства, але її підхопили екстремістські організації.

Подібне зневажання держави чітко простежується в російських наративах про Україну. Схема та сама. Антипольська пропаганда використовує метафору Польщі як «незграбного байстрюка з імперським синдромом», тоді як в антиукраїнській пропаганді все частіше зустрічаємо метафору України як «байстрюка, породженого Ленінінм» або «виродка, що виник в результаті краху Радянського Союзу».

Якщо уважно проаналізувати сучасні джерела та джерела з 1930-х рр., то виявиться, що в наш час російська пропагандистська машина представляє Україну за допомогою тих самих ідеологічних кліше, що й Польщу напередодні «четвертого поділу» у 1939 р. Російські пропагандисти називають державність України після 1991 р. «невдалим проектом», державою, керованою антинаціональним режимом, неспроможною до суверенітету. Ці гасла аналогічні до тих, які свого часу з'явилися щодо II Речі Посполитої в радянській пресі.

Окрім ідентичних наративних моделей, також використовуються й подібні техніки замовчування. Пропускання вибраних фактів також є чудовою стратегією дезінформації (Noelle-Neumann, 1974, s. 24-51). Наприклад, якщо йдеться про складні польсько-російські відносини, табуйованими темами є розділи Першої Речі Посполитої, розстріли НКВД у Катині понад 20 тис. польських громадян, зокрема 10 тис. польських офіцерів, що були здійснені за рішенням найвищої влади СРСР у секретній постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 5 березня 1940 р. (Materski, 2000, s. 22-40), Пакт Ріббентропа-Молотова.

Усвідомлення цих фактів безжально викрило б повторюваність російської імперської машини. Однією з важливих причин поділів Першої Речі Посполитої, нагадаємо, було втручання Росії у внутрішні справи цієї держави під приводом захисту її православних громадян. Посланник Катерини II Микола Рєпнін, маніпулюючи важливими для шляхти гаслами «шляхетських вольностей», зумів розділити суспільство на два полярні табори. Одні представники шляхти, під захистом російських військ, заснували Торунську та Слуцьку конфедерації, прагнучи надати дисидентській шляхті повні політичні права, а інші утворили Радомську конфедерацію, для відновлення колишніх шляхетських вольностей. Під загрозою використання російських військ, які оточили Варшаву під час засідання сейму, що увійшов в історію як «рєпнінський», названий на честь його ініціатора – Рєпніна, і який зібрався в рамках конфедерації (Радомська конфедерація; така форма сейму унеможливила застосування принципу *liberum veto*, згідно з яким можна було перервати сесію), її учасники під примусом 26 лютого 1768 р. прийняли кардинальні закони. Зокрема, зберегли *liberum veto*, завдяки якому Росія паралізувала реформи Речі Посполитої на тривалий час, (серед яких і гарантування прав православних), та надіслали своїх представників до Катерини II, просячи системи гарантій для Речі Посполитої. Через три дні, 29 лютого 1768 р., почалася Барська конфедерація. Після її поразки у 1771-му, вже наступного року відбувся перший поділ Речі Посполитої (Łubieńska, 1911, s. 132-140).

«Захист» православного населення Першої Речі Посполитої – це ідентичний механізм втручання у справи окремих держав, як і «захист» сучасною Росією російськомовного населення України.

У контексті українсько-російських відносин серед тем, які залишаються табуєваними в російському інформаційному просторі, є включення Гетьманщини до складу імперії, переслідування уніатської церкви, Голодомор чи т.зв. Розстріляне Відродження – термін, яким означають покоління української інтелігенції та період злочинів 1930-х рр., з апогеєм у 1937 р. Тобто замовчуються злочини, вчинені органами НКВС в УРСР проти українських письменників, митців і науковців, що призвели до винищення більшості представників цього покоління.

З огляду на це, поляки та українці, які внаслідок історичних потрясінь опинилися в різні періоди своєї національної історії під правлінням тих самих царів, а потім радянських генеральних секретарів, мусили постійно стикатися з тими самими викликами, які перед ними ставили імперські режими. Йдеться, наприклад, про етнічні чистки, вбивство 100 000 «польських шпигунів» (див., наприклад, Korczyński, 2017) і десятків тисяч українських культурних діячів у 1930-х рр.

Підсумовуючи. З одного боку, Росія знаходить складні питання в польсько-українських відносинах і розпалює історичні суперечки, з іншого – приховує власні імперські дії щодо обох держав та польського й українського народів. Водночас Москва робить все можливе, аби в Києві та Варшаві не зауважили повторюваність схем, які вона використовує для досягнення політичних цілей.

Дії: Welcome in Polska

Як науковці ми реалісти. Ми розуміємо, що різні країни у своїх освітніх стратегіях зосереджуються на популяризації славетних елементів власної історії, моментів національного піднесення та позитивних етапів розвитку держави, щоб сформувані бажане ставлення своїх громадян. Водночас стирання, замовчування та ненавчання наступних поколінь росіян про злочини можновладців та їхніх підлеглих (наприклад, про сталінський терор) призводять до побудови дефектного, неповноцінного суспільства, бо воно не вміє робити висновки з уроків власної історії.

Як науковці, ми можемо лише закликати людей, які вважаються російською інтелектуальною елітою, мобілізувати своїх співвітчизників до дій щодо пізнання власної історії та ініціювати проведення неупереджених наукових досліджень.

Завдання польських і українських науковців в епоху культурної війни, яку веде проти нас Росія, полягає в тому, щоб активізувати роботу над вивченням наших історій та усвідомлення причини і умов, за яких відбулися ті або інші події, що призводили до жахливих наслідків. Це можна зробити лише в межах роботи двосторонніх польсько-українських робочих груп, які працюють на партнерських засадах.

Такі заходи вже проводяться. Завдяки підтримці Фондації розвитку польської науки до вересня 2024 р. у Польщі та Україні

реалізовуватиметься проєкт „*Welcome to Polska!*” *Analysis of the integration of young Poles and Ukrainians after 24/02/2022 for encouraging the adaptation of Ukrainian students in Poland* („Trzeci konkurs w programie DLA UKRAINY rozstrzygnięty. Znamy zwycięskie projekty”, 2023). Задіяні в ньому науковці професор, доктор габілітований Йоанна Гетка, доктор Моніка Гронька та доктор Ростислав Крамар (Варшавський університет) а також професор Галина Наєнко (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), використовуючи науковий інструментарій, діагностуватимуть стан знань молодих поляків та українців одне про одного, їхній спосіб мислення та проблеми, пов’язані з адаптацією в безпрецедентних умовах, у зв’язку з масштабами культурного контакту, спричиненого вимушеною еміграцією з України. Діагноз, сформульований на основі опитувань, проведених серед польських та українських студентів, дозволить нам оцінити знання одне про одного тепер і в минулому, вказати на культурні відмінності (з точки зору респондентів) і визначити найбільші виклики та потреби.

Чому саме тепер настільки актуальна тема історії польсько-українських культурних стосунків? За офіційними даними, з початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р. з України виїхали понад 8 млн осіб, з них близько 1,5 млн отримали тимчасову допомогу в Польщі. Серед цих людей велика група молодих людей, які вирішили навчатися в польських університетах. Крім проблем, пов’язаних із вивченням та оволодінням польською мовою, вони зіткнулися з проблемами інтеграції, пов’язаними з культурними відмінностями між поляками та українцями. Розгубилися й польські студенти. Формальна участь студентів з України в заняттях як студентів, а не лише як вільних студентів, почалася в жовтні 2022 р.

Наявні статистичні дані показують, що студенти з України протягом багатьох років становлять найбільший відсоток іноземних студентів польських університетів. У період з 2008 по 2021 рр. кількість молодих українців, які навчаються в Польщі, зростає більш ніж у тринадцять разів – з 2831 у 2008/2009 навч. році до 38473 у 2020/2021 навч. році. На той час вони становили найбільшу групу іноземців, які навчалися в польських університетах – їх частка становила 46% від усіх студентів

(«Większość zagranicznych studentów w Polsce pochodzi z Ukrainy», 2021). Ситуація стала значно динамічнішою після повномасштабної російської агресії проти України. Лише до Варшавського університету в 2022/2023 навч. році прийнято 529 осіб з України («Ukraińcy najliczniejszą grupą obcokrajowców na polskich uczelniach», 2023). Кількість студентів, які приїхали до Польщі після нападу Росії у 2022 р., склала 21 тис. осіб («KRASP: Na uczelniach w Polsce studiuje ponad 21 tys. studentów z Ukrainy», 2023). У контексті активізації молодіжного обміну слід зазначити, що беручи до уваги початкову та середню школи, кількість українських дітей у польських школах зростатиме експоненціально: згідно з даними Системи освітньої інформації (SIO) від лютого 2023 р., у польських школах і дитсадках навчається 187,9 тис. дітей з України, які приїхали до Польщі після російської агресії («Trzy polskie szkoły Jehora. Czy ukraińskie dzieci integrują się z polskimi?», 2023). Проте ми наводимо дані про учнів середньої та початкової школи лише в контексті роботи над висвітлюваною темою, щоб проілюструвати масштаби явища.

Спостереження за наслідками безпрецедентної міжкультурної зустрічі молодих поляків та українців чітко виявило культурні відмінності – часто непомітні на перший погляд – які нерідко становлять перешкоду в процесі інтеграції. Наприклад, головні річки Польщі та України: Вісла і Дніпро течуть у протилежних напрямках. Це створює зовсім інший просторовий образ: коли поляк говорить про правобережну частину країни, він має на увазі східну частину, українець одразу бачить захід України. Опитування, проведене на вибірці 30 українських студентів, які навчаються у Варшавському університеті, показало, що:

1) молоді українці мали проблеми не лише з розумінням базових аспектів організації життя в Польщі (органи влади, система охорони здоров'я, транспорт, недостатня орієнтація в польській системі вищої освіти та можливостях, які вона пропонує), але й не дуже розуміли історію Польщі, особливо періоди боротьби за незалежність і демократію. Крім цього, вони мали надто загальне уявлення про польський досвід трансформації та етап переговорів перед вступом Польщі до Європейського Союзу, який значною мірою сформував сучасний польський світогляд.

2) Молоді поляки не бачать великих культурних відмінностей між поляками та українцями, окрім мови та символів, які пропагує Україна (вишиванка, тризуб, козацькі шаровари), але водночас, як і їхні однолітки з України, небагато знають про умови розвитку української культури, історичні травми, революції, що відбувалися після падіння комунізму.

Результати цієї розвідки доводять, що для дезінформаційної діяльності Росії є достатній ґрунт. Пам'ятаймо, що саме брак достовірних знань підживлює міфи про ідентичність та культуру, що дозволяє Росії формулювати різні медіа-повідомлення, призначені для одержувачів з Польщі та України. У такій парадигмі з'являється, наприклад, згаданий міф про згубний вплив польської культури, який також пов'язаний зі спільним для всіх народів міфом про «золоту добу», точкою відліку втраченої «колишньої слави», дією зовнішніх та/або внутрішніх сил. Мовляв, ворогом є Польща, а історичне значення російської політики щодо України відходить на другий план.

Сучасна російська пропаганда базується на цих міфах, використовуючи, з одного боку, проросійські настрої (як у Польщі, так і в Україні), а з іншого – антиукраїнські ресентименти в Польщі та антипольські ресентименти в Україні, які найчастіше виникали у радянський період. Витоки таких ресентиментів можна знайти в описаних вище міфах.

Спричинений діями Росії, безпрецедентний приплив українців до Польщі та контакти між молодими поляками й українцями є викликом, але ми також переконані, що цей виклик – у вигляді спланованого та добре виконаного завдання – позитивно впливатиме на польсько-українські відносини в майбутньому. Обов'язок польських та українських гуманітаріїв – зробити все можливе, щоб ці відносини були мирними, дружніми, заснованими на взаєморозумінні, в дусі громадянства та співпраці.

Виявлення проблем дозволить вжити відповідних заходів для подолання культурних відмінностей. Проект, який веде до польсько-українського діалогу та успішної інтеграції, має стратегічне значення для Польщі й України як ефективний інструмент протидії російській культурній війні проти України та Польщі. Його метою буде, окрім визначення актуальних, найновіших викликів для польсько-українського культурного

діалогу, популяризація польської культури серед українців та української серед поляків як джерела натхнення для розвитку культурного діалогу, заснованого на знаннях, а також гарантії побудови добросусідських відносин у майбутньому.

Важливо, що метою польської діяльності є не постійне втягнення молодих українців у польський культурний простір, що може призвести до явища т.зв. «витоку мізків» з України. Навпаки, метою такої діяльності є формування громадянської позиції, шляхом популяризації серед молодих поляків та українців європейських цінностей, як таких, що не даються раз і назавжди, а потребують постійної праці над їх збереженням, соціальної активності, участі у громадському житті країни. Це призведе до тісніших контактів між польським та українським суспільствами.

Як науковці та освітяни, ми віримо, що зацікавлення молодих українців, теперішніх студентів польських університетів, польською мовою, культурою, окремими аспектами повсякденного життя, функціонуванням публічної, державної та місцевої адміністрації стане у великій пригоді цим майбутніми «амбасадорам Польщі в Україні». У недалекому майбутньому, після перемоги України у війні з Росією, ці люди, «озброєні» знаннями про успіхи та недоліки польського суспільного життя, свідомо відбудовуватимуть свою країну, відповідно до власних уявлень, побудованих на основі досвіду перебування в Польщі.

Рішення: „Welcome in Ukraina”

Демістифікація та «роззброєння» міфів про ідентичність, якими Росія розпалює польсько-українські конфлікти, є величезним обов'язком сучасних польських та українських гуманітаріїв. Ці міфи є ефективним зряддям впливу російської пропаганди. Пропагандистська діяльність передую фазі прихованої гібридної війни, а пізніше – повномасштабної відкритої війни. Таких міфів і готових гасел російської пропаганди сотні: в тому числі: «Польща – юда слов'ян», «байстрюк Антанти», «ланцюговий пес Заходу» і т.ін. Водночас кремлівська пропагандистська машина намагається реанімувати польський імперський синдром, тому вкидає у медіа-простір наративи про «польський Львів», «польських панів», поляків-експлуататорів. Натомість у контексті наративу про Україну вириваються кремлівські «вкиди» про корумповану українську «недодержаву» під домінацією олігархів,

підконтрольну Америці, з громадянами без ідентичності або, навпаки: кровожерними націоналістами, фашистами, бандерівцями та іншими колаборантами нацистської Німеччини та Гітлера і т. ін. У цьому тексті згадано лише кілька таких російських ідеологем, щоб показати їхню довговічність і шкідливість для міжкультурних стосунків.

Відкрита війна Росії проти України брутално актуалізує питання історії польсько-українських культурних відносин і ставить перед науковцями нові завдання: розпізнати й описати такі фальшивки та протидіяти їхньому поширенню, оскільки вони небезпечні для побудови добросусідських польсько-українських відносин. Відповіддю на такі виклики є, зокрема, спільні польсько-українські науково-освітні проекти, під час реалізації яких буде враховано перспективу обох партнерів. Діагностика стану знань про історію, культуру та систему цінностей серед молодого покоління поляків та українців, які починають своє професійне життя, має стратегічне значення: усунення існуючих культурних стереотипів шляхом надання достовірних знань, заходів для інтеграції та побудови міжкультурного діалогу, як а також підвищення обізнаності про важливість існування спільноти польсько-українського досвіду. є основою для побудови міцних добросусідських контактів у майбутньому.

У ширшому масштабі це призведе до швидшої європейської інтеграції з повагою до європейських цінностей. Крім усього іншого, такі знання і досвід – це ефективне знаряддя протистояння тій інформаційній війні, яку Росія веде з польським та українським суспільствами.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття є результатом реалізації дослідницького проекту „*Welcome to Polska!*” *Analysis of the integration of young Poles and Ukrainians after 24/02/2022 for encouraging the adaptation of Ukrainian students in Poland*, який був фінансований грантом Фондації розвитку польської науки, Польща (Fundacja na Rzecz Rozwoju Nauki Polskiej).

Джерела та література

Berting, J., Villain-Gandossi, Ch. (1995), „Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne”, w: Walas, T. (red.), *Narody i stereotypy*, Kraków, s. 13–30.

Darczewska, J. (2015), „Diabeł tkwi w szczegółach wojna informacyjna. W świetle doktryny wojennej Rosji”, Raport OSW, maj. https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/pw_50_pl_diabeł_tkwi_net.pdf

Darczewska, J. (2019), „«Wojna pamięci»: historia, polityka i służby specjalne Federacji Rosyjskiej”, *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego*, nr 20(11), s. 13-41.

Eliade, M. (1998), *Aspekty mitu*, tłum. Mrówczyński, P., Warszawa.

Gruszczak, A. (2011), „Hybrydowość współczesnych wojen – analiza krytyczna”, w: Sokała, W., Zapala, W. (red.), *Asymetria i hybrydowość – stare armie wobec nowych konfliktów*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa, s. 9–17.

Korczyński, P. (2017), „NKWD kontra «100 tysięcy agentów POW» – zapomniane ludobójstwo 1937–1938”, *Polska Zbrojna*, <http://www.polska-zbrojna.pl/home/articleshow/23152?t=NKWD-kontra-100-tysiecy-agentow-POW-zapomniane-ludobojstwo-1937-1938#> (dostęp 09.11.2023).

„KRASP: Na uczelniach w Polsce studiuje ponad 21 tys. studentów z Ukrainy” (2023), *Głos nauczycielski*, <https://glos.pl/krasp-na-uczelniach-w-polsce-studiuje-ponad-21-tys-studentow-z-ukrainy> (dostęp 09.11.2023).

Lippmann, W. (1961), *Public opinion*, New York.

Lubieńska, C. (1911), *Sprawa dysydencka 1764-1766*. Kraków-Warszawa.

Malinowski, B. (1990), *Mit, magia, religia*, tłum. Leś, B., Prasałowicz, D., Warszawa.

Materski, W. (2000), „Katyń – motywy i przebieg zbrodni (pytania, wątpliwości)”, *Zeszyty Katyńskie*, nr 12, s. 26–40.

Noelle-Neumann, E. (1974), „The spiral of silence: A theory of public opinion”, *Journal of Communication*, vol. 24, nr 3, s. 24–51.

„Polityka Rosji na obszarze poradzieckim” (2017), *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, t. 14, nr 3, s. 66–68.

Szostak, W. (2010), „Mity i stereotypy w komunikacji politycznej”, w: Kosińska-Metryka, A., Gołoś, M. (red.), *Mity i stereotypy w polityce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń.

„Trzeci konkurs w programie DLA UKRAINY rozstrzygnięty. Znamy zwycięskie projekty” (2023), <https://www.fnp.org.pl/trzeci-konkurs-w-programie-dla-ukrainy-rozstrzygniety-znamy-zwycieskie-projekty-2/> (dostęp 09.11.2023).

„Trzy polskie szkoły Jehora. Czy ukraińskie dzieci integrują się z polskimi?” (2023), *Oko.press*, <https://oko.press/trzy-polskie-szkoly-jehora-ukrainskie-dzieci-integracja> (dostęp 09.11.2023).

„Ukraińcy najliczniejszą grupą obcokrajowców na polskich uczelniach” (2023), *Newsletter Akademicki*. Perspektywy, https://perspektywy.pl/portal/index.php?option=com_content&view=article&id=6938&catid=24&Itemid=119 (dostęp 09.11.2023).

„Większość zagranicznych studentów w Polsce pochodzi z Ukrainy” (2021), *Bankier.pl*, <https://www.bankier.pl/wiadomosc/Studenci-z-Ukrainy-stanowia-najwiekszy-odsetek-na-uczelniach-w-Polsce-8074092.html> (dostęp 09.11.2023).

Włodkowska-Bagan, A. (2017), „Kultura strategiczna Rosji”, *Sprawy Międzynarodowe*, nr 3, s. 36–47.

„Znaczący wzrost liczby ukraińskich studentów na Uniwersytecie Warszawskim” (2023), <https://dzieje.pl/edukacja/znaczaczy-wzrost-liczby-ukrainskich-studentow-na-universytecie-warszawskim> (dostęp 09.11.2023).

„Жириновський запропонував Польщі поділити Україну” (2014), *BBC NEWS Русская Служба*, https://www.bbc.com/russian/international/2014/03/140324_zhirinovsky_poland_ukraine (dostęp 09.11.2023) [російською мовою].

„Ми рускій мір побудуємо” (2006), *Литературная газета*, 6–12 грудн я 2006. № 49. С. 7 [російською мовою].

Неменський, О. (2014), „Польсько-українські стосунки на сучасному етапі”, *Вопросы национальной стратегии*, т. 6, С. 66–88. [російською мовою].

Стаття Владіміра Путіна «Про історичну єдність рускїх та українцїв» (2021), <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (dostęp 09.11.2023) [російською мовою].

Getka J., Grącka M., Kramar R. WE WILL NOT CHANGE HISTORY. THE ROLE OF POLISH-UKRAINIAN SCIENTIFIC PROJECTS IN BUILDING EFFECTIVE STRATEGIC COOPERATION IN THE REGION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Abstract

The aim of the article is to highlight the neo-imperial policy of Russia, which uses the same socio-technical methods regardless of the historical period, aimed at destabilizing Europe, especially Central and Eastern Europe, as its sphere of influence, as well as the buffer zone between Russia and the rest of Europe. The authors of the article present the Russian narrative on Polish-Ukrainian relations in order to fuel mutual conflicts, recall historical disputes, and provoke problems in bilateral relations. Importantly, Russian propaganda has institutional support in the education of the next generation of Russians,

including: methodologies “The concept of a new didactic and methodological complex of native history”, which strengthens the cultural myths spread by the Russian authorities about Poles, Ukrainians and Polish-Ukrainian relations. The aim of the article is to propose a solution to the problem based on data analysis.

Methodology. *When preparing the article, the basic principles of historical and cultural knowledge were applied: historicism, science, objectivity. The specific research tasks of the study were solved using historical-comparative and cultural methods (analysis of various sources and formulation of appropriate records and conclusions from the research) and through critical analysis of sources. The preliminary conclusions formulated in the article are based on survey materials.*

Conclusions. *The analysis of the state of knowledge of young Poles about Ukrainians and Ukrainian culture and the history of Ukraine, as well as of young Ukrainians about Poles, Polish culture and the history of Poland, proves that despite a year of intensive contact forced by the Russian invasion of Ukraine, their knowledge about themselves is low. This still gives Russia grounds for disinformation activities: it allows Russia to formulate separate narratives addressed to Poles and Ukrainians, and thus act to the detriment of building good-neighborly Polish-Ukrainian relations. Demystifying identity myths used by Russia to fuel Polish-Ukrainian conflicts is a huge responsibility of Ukrainian contemporary humanities. Diagnosing the state of knowledge about history, culture and value system among the young generation of Poles and Ukrainians who are starting their professional life is of strategic importance: eliminating existing cultural stereotypes by providing reliable knowledge, activities for integration and building intercultural dialogue, as well as raising awareness of the importance of the community of Polish-Ukrainian experiences. Ukrainian; is the basis for building lasting good-neighborly contacts in the future. This type of research will be carried out by a Polish-Ukrainian research group as part of the "Welcome in Poland" project, financed by the Foundation for the Development of Polish Science.*

Keywords: *Poland, Ukraine, history of Ukraine, Polish-Ukrainian cultural contacts, Russian cultural imperialism, 2022, Russian aggression in Ukraine.*

**Getka J., Gręcka M., Kramar R. HISTORII NIE ZMIENIMY.
ROLA POLSKO-UKRAIŃSKICH PROJEKTÓW NAUKOWYCH W
BUDOWANIU SKUTECZNEJ WSPÓŁPRACY STRATEGICZNEJ W
REGIONIE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ**

Streszczenie

Celem artykułu jest naświetlenie neoimperialnej polityki Rosji, stosującej niezależnie od okresu historycznego te same metody socjotechniczne, mające na celu destabilizację Europy, zwłaszcza Środkowo-Wschodniej, jako swojej strefy wpływów, a także strefy buforowej między Rosją i resztą Europy. Autorzy artykułu przedstawiają narrację rosyjską na temat relacji polsko-ukraińskich w celu podsycania wzajemnych konfliktów, przypominanie sporów historycznych, prowokowanie problemów w relacjach dwustronnych. Co istotne, rosyjska propaganda ma wsparcie instytucjonalne w zakresie edukacji kolejnego już pokolenia Rosjan w postaci m.in. metodyki Koncepcja nowego dydaktyczno-metodycznego kompleksu historii ojczyzny, która umacnia rozpowszechniane przez władze rosyjskie mity kulturowe na temat Polaków, Ukraińców i relacji polsko-ukraińskich. Celem artykułu jest na podstawie analizy danych, zaproponowanie rozwiązania problemu.

Metodologia. *Podczas przygotowywania artykułu zastosowano podstawowe zasady wiedzy historycznej i kulturowej: historyzm, naukowość, obiektywizm. Konkretne zadania badawcze badań rozwiązano metodami historyczno-porównawczymi i kulturowymi (analiza różnych źródeł oraz sformułowanie odpowiednich zapisów i wniosków z badań) oraz poprzez krytyczną analizę źródeł. Wstępne wnioski sformułowane w artykule opierają się na materiałach ankietowych.*

Wnioski. *Analiza stanu wiedzy młodych Polaków o Ukraińcach i kulturze ukraińskiej oraz historii Ukrainy, a także młodych Ukraińców o Polakach i kulturze polskiej oraz historii Polski dowodzi, że mimo roku intensywnego kontaktu wymuszonego inwazją rosyjską na Ukrainę, ich stan wiedzy o sobie jest niewielki. Daje to Rosji wciąż podstawy do działań dezinformacyjnych: pozwala Rosji formułować odrębne narracje skierowane do Polaków i Ukraińców, a tym samym działać na szkodę budowania dobrosąsiedzkich stosunków polsko-ukraińskich. Demistyfikacja mitów tożsamościowych wykorzystywanych przez Rosję do podsycania konfliktów polsko-ukraińskich to ogromny obowiązek ukraińskiej humanistyki współczesnej. Diagnoza stanu wiedzy na temat historii, kultury, systemu wartości wśród rozpoczynającego życie zawodowe młodego pokolenia Polaków i Ukraińców ma znaczenie strategiczne: wyrugowanie istniejących stereotypów kulturowych poprzez dostarczenie rzetelnej wiedzy, działania na rzecz integracji i budowania dialogu międzykulturowego, a także uświadomienie znaczenia wspólnoty doświadczeń polsko-ukraińskich; jest podstawą budowy trwałych kontaktów dobrosąsiedzkich w przyszłości. Tego typu badanie będzie realizowane przez*

polsko-ukraińską grupą badawczą w ramach projektu „Welcome in Polszcza”, finansowanego ze środków Fundacji na Rzecz Rozwoju Nauki Polskiej.

Słowa kluczowe: *Polska, Ukraina, historia Ukrainy, polsko-ukraińskie kontakty kulturowe, rosyjski imperializm kulturowy, 2022, rosyjska agresja w Ukrainie.*

Статтю надіслано до редколегії 18.08.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.10.2023 р.

УДК 94(477.82):351«1796/1797»
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112055>

Шевчук Андрій,
доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин
і політичного менеджменту
Державного університету
«Житомирська політехніка»
kmvpm_shav@ztu.edu.ua

Researcher ID:
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/2231013>
Scopus: 57920353200
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5214>

ВОЛИНСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ МАГІСТРАТ: ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІМПЕРСЬКОГО СУДОЧИНСТВА (1796–1797)

Анотація

Метою статті є аналіз процесу конструювання у прикордонній Волинській губернії станового імперського судочинства для містян. Для визначення місця новоствореного губернського магістрату в судовій системі регіону необхідно встановити теоретичні та практичні сторони його діяльності.

Методологія базується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів із принципами історизму, системності, науковості, що дозволило зосередитися на функціонуванні одного з елементів станової судової системи для містян.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше на основі архівних матеріалів було проаналізовано діяльність структури, яка була відмінною від річпосполитського аналогу та вже діяла у внутрішніх губерніях імперії, а також зроблено висновки про її місце в системі станового судочинства для містян. Доведено, що головну роль у роботі установи відігравали німецькі чиновники та канцеляристи. Визначено коло питань, які вирішувалися у магістраті.

Висновки. Імперська політика після інкорпорації Правобережжя була спрямована на лише на повне підпорядкування місцевих шляхти та міщанства, але й пошук їх лояльності. Здійснювалося це за допомогою конструювання адміністративних і судових установ згідно «Учреждений...» 1775 р. Міщани та купці отримали власну систему

судочинства. Ревізійно-апеляційною ланкою для судів першої інстанції – міських магістратів виступив Волинський губернський магістрат, де на посадах перебували немісцеві чиновники та канцеляристи. Внутрішнє життя установи було традиційним для того часу: відрядження чиновників, невиконання наказів керівництва, помилки при оформленні документації тощо. Зміна на престолі призвела до ліквідації станового судочинства, організованого згідно «Учреждений...» 1775 р.

Ключові слова: *Волинський губернський магістрат, станова судова система, імперська політика, Російська імперія, міщани і купці, чиновники і канцеляристи.*

Постановка проблеми. Другий та третій поділи Речі Посполитої змінили життя Правобережної України. Замість шляхетської демократії зі слабкою королівською владою та можливістю для нобілітету самостійно вирішувати свої партикулярні справи, прийшла Російська імперія, яка у межах концепції поліцейської держави прагнула контролювати усі сфери життя: управління, судочинство, взаємини між станами тощо. Стрижнем імперської системи керівництва були «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р., вже апробовані у внутрішніх губерніях. Проте, на правобережних територіях верховна влада та місцеві адміністратори зіткнулися з відмінностями: норавливою польською шляхтою, українськими селянами-кріпаками та особисто вільними євреями-міщанами. Щоб здобути лояльність останніх заради використання їх торгівельних та ремісничих skills, верховна влада продовжила раніше випробовану у білоруських губерніях практику залучення євреїв до роботи судових органів.

Для Катерини II важливим було забезпечення лояльності локальних еліт та міського стану. До вирішення цього питання на Правобережжі влада підійшла комплексно: для поміщиків збережено систему аграрних відносин, шляхта отримала право на участь у виборах і можливість обіймання ряду виборних посад в адміністративних та судових органах. Для міщан було передбачено участь у роботі магістратів (станові суди першої інстанції) і Волинському губернському магістрату (ревізійно-апеляційна установа). Катерининська станова судова система у Волинській губернії діяла протягом другої половини 1796 – початку 1797 рр. Після приходу до влади Павла I було спрощено систему судових

установ і повернуто окремі елементи річпосполитського судочинства. Для розуміння складних процесів адміністрування у прикордонній губернії необхідно з'ясувати, яким чином було впроваджено імперську станову судову систему на Волині, хто служив у губернському магістраті, яке коло питань вирішувалося? Відповіді на ці та побіжні запитання спробуємо дати у запропонованому дослідженні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Катерининська станова судова система у прикордонній Волині, та такий її інститут як губернський магістрат, не були об'єктом спеціального вивчення вітчизняних та зарубіжних дослідників. Пояснення цього вбачається у короткому періоді функціонування установи (1796–1797 рр.), великій кількості «проміжних» катерининських судових інстанцій та, головне, у частковому збереженні архівних матеріалів та їх представлені в архівах України. Джерельною базою для характеристики діяльності Волинського губернського магістрату є однойменний фонд 324 Державного архіву Житомирської області. Він складається лише з 20 архівних справ і до номенклатури увійшли матеріали діловодного характеру: розпорядження губернського правління, фінансування установи, листування з міськими магістратами, відомості про справи підсудних. Для аналізу роботи судових установ імперського періоду велике значення для з'ясування професійного складу, номенклатури справ і особливостей роботи установи мають журнали та протоколи засідань. Проте, у нашому випадку, вони не збереглися, що суттєво ускладнило проведення дослідження.

Проте зрозуміти особливості функціонування Волинського губернського магістрату неможливо без аналізу основних складових імперської політики у прикордонному регіоні. Ряд дослідників звертають увагу на пошук верховною владою шляхів інтеграції місцевих еліт до імперського організму, що передбачало поступки місцевому люду (Долбилов, 2010, с. 18; Горизонтов, 1999, с. 8; Капшелер, 2005, с. 67). Насправді вибудова *modus vivendi* з локальною шляхтою більш властива для Павла I та Олександра I. Натомість Катерина II здійснювала політику уніфікації та конструювала адміністративні та судові органи без врахування річпосполитського досвіду, згідно «Учреждений...» 1775 р. (Шевчук, 2022, с. 73-182). Політику верховної влади періоду

інкорпорації до імперського владного простору Слобідської України з позицій «ситуаційного підходу» досліджує В. Склокін. Вивчаючи взаємодію між різними акторами (Сенатом і Катериною II та різними групами населення зі своїми партикулярними інтересами) – учасниками скасування автономії, автор уводить ще одного учасника подій – локальну адміністрацію (Склокін, 2019, с. 15-16).

Ряд публікацій присвячено аналізу змін у судовій владі згідно «Учреждений...» 1775 р. З дорадянських дослідників варто звернутися до наукового доробку І. Дитятин (1847–1892 рр.). Детально розглядаючи повноваження магістратів та ратуш, автор акцентує увагу на тому, що хоча формально установи набули виключно повноважень у судовій сфері, верховна влада поклала на них виконання адміністративних і фінансових функцій. Важливою є заувага, що влада розглядала виборних посадовців як урядових чиновників (Дитятин, 1875, с. 380-398). На думку М. Павлової-Сільванської, вся адміністративна влада у містах належала городничим з дворян, які обмежували діяльність станових органів міщан і купців (Павлова-Сильванская, 1964). І. де Мадаріага, оцінюючи посаду городничого, звертає увагу на відсутності у нього функцій судівництва, відкидаючи тезу радянської історіографії про виняткове значення цього чиновника. Оцінюючи службу міщан у судових органах, дослідниця переконана у їхній зацікавленості, у той час як раніше це була повинність (Мадаріага, 2002, с. 451-452, 456). Л. Писарькова загалом позитивно оцінює зміни останньої чверті XVIII ст., уважаючи, що губернська реформа Катерини II «завершила державне «освоєння» території країни». Разом з тим, акцентується увага на проблемах, більшість яких пов'язана з кадрами (їх некомпетентністю, відсутністю фахових знань у керівництва, яке рекрутувалося з колишніх військових, низькими окладами, що породжувало зловживання та хабарництво тощо) (Писарькова, 2007, с. 479). С. Страхів, оцінюючи катерининську судову систему, переконує, що вона мала достатньо впорядкований характер, але при цьому акцентує увагу на її недоліках: великої кількості судових інстанцій, становості, залежності судової влади від виконавчої (Страхів, 2019, с. 19).

Сучасні історики активно досліджують різні аспекти міського життя після інкорпорації правобережних територій до Російської

імперії. В. Шандра звертає увагу на пошук напрямів співпраці верхньої влади з міськими елітами. Окрім судових функцій, держава поклала на магістрати додатково повноваження у господарських і фіскальних справах (Шандра, 2019). Окреме дослідження присвячено ролі та місцю станових органів влади українського міста – цехових, ремісничих та міщанських управ впродовж «довгого» XIX ст. Дослідниця акцентує увагу на нових завданнях виборних інституцій, які полягали у вирішенні фіскальних цілей і соціального захисту міщанства (Шандра, 2016). Луцька дослідниця міського життя Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. О. Карліна, на підставі широкого кола опублікованих і архівних джерел, аналізує соціальну структуру населення, підкреслюючи відмінності у статусі міст за часів Речі Посполитої та імперії, визначає умови приналежності до міщан та купців тощо (Карліна, 2013). Аналізуючи судово-господарську діяльність магістратів на Волині у першій половині XIX ст., зауважує на факті, що установи були відсутні у приватних містах (виняток становило Дубно, де містяни зобов'язувалися самостійно утримувати чиновників) (Карліна, 2011). Й. Петровський-Штерн, описуючи життя правобережних єврейських містечок-штетлів протягом 1790–1840-х рр. звертає увагу на російську систему правосуддя. Стверджуючи про її неефективність, хабарництво суддів, автор переконує, що містяни-євреї довіряли російському судові, який нерідко міг захистити їх від свавілля місцевих землевласників (Петровський-Штерн, 2019, с. 184-189).

Метою статті є аналіз процесу конструювання у прикордонній Волинській губернії станового судочинства для міщан згідно імперських «Учреждений...» 1775 р. Всупереч річпосполитської традиції, заради «вписування» захоплених територій до загальноімперського контексту, для купців і міщан було запроваджено суди першої (магістрати) та другої (губернський магістрат) інстанцій. Виходячи з мети, необхідно визначити теоретичні та практичні сторони діяльності Волинського губернського магістрату: на які магістрати поширювалася юрисдикція ревізійно-апеляційної установи, яким був професійний склад і умови служби, як відбувався процес ліквідації?

Виклад основного матеріалу. Одним із завдань верхньої влади Російської імперії, при запровадженні станової судової

системи, було встановлення балансу у таких площинах: адміністрація – стани та міжстанові відносини. Досягнути цього можна було на основі чіткого дотримання владних приписів, передусім «Учреждений...» 1775 р. Теоретичні аспекти забезпечення функціонування судової вертикалі для містян вже детально описано (Шевчук, 2022, с. 85-86). Суди першої інстанції для міщан та купців були магістрати, зазвичай у повітових містах, (до 500 жителів – ратуші) з обраними міською громадою на три роки, двома бургомістрами та чотирма ратманами (для ратуш – відповідно, бургомістр та два ратмани). Для підтримання статусу та інтеграції посадовців до державного апарату, на час перебування, бургомістри отримували чин XII класу а ратмани – XIII (у ратушах відповідно на один щабель нижче) (Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗ РІ), 1830, Т. 20, с. 259-261).

Ревізійно-апеляційною установою для міських судів, ратуш та сирітських судів виступав губернський магістрат. Заради запровадження спеціалізації та піднесення рівня розгляду проваджень у суді другої інстанції вже запроваджувався поділ на два департаменти – кримінальних і цивільних справ. До кожного з них входили, призначуваний Сенатом, за поданням намісницького правління, голова з чином VII класу та троє обраних купцями і міщанами губернського міста засідателів X класу. Законодавець у судах другої інстанції здійснював поєднання призначуваного та виборного принципів формування кадрового складу, збільшивши контроль за діяльністю посадовців. Контрольованість губернського магістрату посилювалася за рахунок призначуваних Сенатом прокурора VII класу та двох стряпчих (казенних і кримінальних справ) у чині X класу (ПЗЗ РІ, 1830, Т. 20, с. 265-267).

Черговою ланкою у ревізійному та апеляційному процесах для губернського магістрату слугували спочатку палати кримінального та цивільного судів, а далі – Сенат.

Частину Правобережжя було захоплено Російською імперією внаслідок другого поділу Речі Посполитої, а остаточно – після включення Західної Волині за третім поділом. Проте процес конструювання нових органів влади за «Учреждениями...» 1775 р. вимагав довгої і ретельної підготовки. Лише 6 серпня 1796 р. у

Житомирі – тимчасовому центрі Волинського намісництва, було відкрито імперські установи.

До створення губернського магістрату справи розглядав Житомирський гродський суд (провадження від 30 травня 1796 р. щодо п'яти овруцьких міщан, які здійснювали крадіжки в Радомишльському повіті). При цьому існував і Овруцький гродський суд (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.-2).

Верховна влада та місцеві адміністратори ретельно підійшли до процесу вибудови адміністративних і судових органів згідно «Учреждений...» 1775 р. Ще до відкриття присутствій 5 липня 1795 р. іменним указом було визначено, що губернським центром буде Новоград-Волинський (викуплений казною Звягель), повітовими містами – Житомир, Овруч, Луцьк, Володимир-Волинський і казенне містечко Ковель. Для здійснення правосуддя для окремих категорій населення (дворянство, міщани та купці, вільні люди) за потреби наказувалося у Лабуні, Заславлі, Острозі, Рівному, Домбровицях, Радомишлі та Чуднові заснувати окружні присутствія до часу заснування повітових міст (ПЗЗ РІ, 1830, Т. 23, с. 728).

У Волинській губернії було утворено 12 повітів, проте не у всіх повітових центрах було засновано магістрати. Це ускладнювало процес судочинства у тих центрах, де не було судової установи. З архівних матеріалів вдалося встановити, що у переписці з губернським магістратом перебували Житомирський, Радомишльський, Новоград-Волинський, Овруцький, Володимир-Волинський, Ковельський і Луцький магістрати (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 5, арк. 1-4, 9-11; Там само, спр. 17, арк. 1-6, 8-9). Лише в одній архівній справі згадується Кременецький магістрат (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 6, арк. 7 зв.), проте це могла бути й помилкова згадка, адже ніякого листування не проводилося. З інших повітових центрів, де були відсутні магістрати, справи міщан, за вказівкою губернського правління, надходили до інших станових судових установ. До прикладу, Заславль був під юрисдикцією Новоград-Волинського магістрату (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 19, арк. 5 зв.).

Значно складнішим виявилось встановити керівний склад і корпус канцеляристів губернського магістрату. За відсутності журналів і протоколів засідань установ, де записували присутніх, було з'ясовано, що кримінальний департамент очолював Григорій Поджуневич², цивільний – Тарнавський (Державний архів Житомирської області, ф. 16, оп. 3, спр. 2, арк. 4 зв.).

Важливе значення у роботі тогочасних установ відігравали канцеляристи, роботою якого керував секретар департаменту. Про важливість цієї посади свідчить факт, що питання звільнення / призначення вирішувалося Сенатом. 16 грудня 1796 р. з Волинського правління надійшло розпорядження, що Сенатом за власним бажанням було звільнено з посади секретаря кримінального департаменту провінціального секретаря Карташевського, а на його місце призначено секретаря Новоград-Волинського повітового суду Лисянського (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 9, арк. 1). Секретарем другого департаменту Волинського губернського магістрату був губернський секретар Осип Корзюк (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 3, арк. 1). Не викликає сумнівів, що враховуючи короткий проміжок часу від створення намісництва, основне число канцеляристів губернського магістрату були приїжджими, адже для отримання класного чину потрібно було мати тривалий час перебування на статській службі. Столоначальник першого департаменту Михайло Стуга прибув до Житомира у травні 1795 р. з Чернігівського намісництва, де отримував 90 руб. на рік. Спочатку займався письмовими справами у «Радомишльському окружному другій частини правлінні», згодом був переведений до губернського магістрату (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 11, арк. 4-4 зв.).

Встановити чисельність канцеляристів дозволяють фінансові документи, які збереглися у фонді ДАЖО. Жалування для канцеляристів обох департаментів з 6 серпня до кінця 1796 р.

² Вдалося частково прослідкувати кар'єру чиновника. Після реформи Павла I і ліквідації губернського магістрату, чиновник отримав посаду радника Волинського надвірного суду (на той момент був колезьким асесором) (Державний архів Житомирської області, ф. 23, оп.1 д., спр. 4, арк. 1, 22). У 1803-1804 рр. був радником Подільської казенної палати у чині надвірного радника (Державний архів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 293, арк. 27-27 зв.).

становило 200 руб., які розподілялися порівну між департаментами. Додатково на канцелярські видатки (папір, свічки, чорнила, сургуч, послуги палітурника тощо) виділили 100 руб. (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 3, арк. 3-4). Згідно виписки з журналу засідань у першому департамент працювало п'ять канцеляристів (двоє на рік отримували по 100 руб., один – 70 руб. і два по 50 руб. (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 3, арк. 5). При цьому жалування за період з 6 серпня по 31 грудня 1796 р. не отримав штатний перекладач І. Домарацький, який звернувся 10 лютого 1797 р. до голови департаменту. Г. Поджуневич звернувся до казенної палати, щоб та видала жалування (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 16, арк. 1-2). Невелике жалування стало причиною того, що 1797 р. губернський реєстратор, канцелярист кримінального департаменту Волинського головного суду І. Домарацький просив звільнити його зі статської служби (Шевчук, 2012, с. 293).

Що ж до умов служби, то традиційними для тодішніх установ було відрядження канцеляристів до інших установ. 30 листопада 1796 р. з Волинського правління надійшла вказівка до Волинського магістрату про необхідність відрядження перекладача до кримінального департаменту Волинського верхнього земського суду, де через проблеми з перекладом з польської, арештанти тривалий час перебували під вартою. Проте перший департамент магістрату пояснював, що у його провадженні перебуває більше десяти кримінальних справ, які були передані з правління. Додатково на розгляді магістрату були привілеї польською мовою та латиною, які також потребували перекладу. Тому магістрат просив правління пристати на ці пояснення. Можна припустити, що голова департаменту Г. Поджуневич мав кращі «зв'язки» у правлінні, ніж його опонент з верхнього земського суду, тому йому вдалося «зберегти» свого працівника (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 4, арк. 1, 3-5).

За розпорядженням генерал-губернатора Т. Тутолміна, до організації рекрутського набору до військової експедиції Волинської казенної палати, наказувалося залучити секретаря кримінального департаменту Лисянського, а його обов'язки виконувати секретарю другого департаменту Корзюку. Проте чиновник надав свідоцтво про хворобу за підписом житомирського

лікаря Франца фон Гейнча³. Тому до рекрутського набору залучили Корзюка, а секретарем двох департаментів повинен був стати секретар верхньої розправи Ставицький (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 12, арк. 1-4, 6-7).

На зміну річпосполитському змагальному судочинству прийшло імперське формальне, коли по-суті підставою для вироків виступали документи. Враховуючи, що всі новостворені установи мали проблеми з оформленням відповідних проваджень, 11 листопада 1796 р., через три місяці після початку роботи, Палата кримінального суду Волинського намісництва вимагала від судів першої (повітові, магістрати, нижні розправи) та «середньої» (верхній земський суд, губернський магістрат та верхня розправа) інстанцій належного оформлення справ, які надходили на ревізію. Серед обов'язкових матеріалів вимагались: інформація про повальні обшуки (елемент попереднього слідства, коли про спосіб життя підозрюваного допитувалися місцеві мешканці не в суді, а на місці), довідки про шляхетство тощо (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 1, арк. 1).

На етапі організації роботи магістрату постало ряд запитань, які голова – Григорій Поджуневич, спробував з'ясувати у «свого» прокурора. Одним з них стало визначення процедури організації спільних засідань магістрату та верхнього земського суду / верхньої розправи під час ревізування міжстанових проваджень з судів першої інстанції (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 2, арк. 1).

Для місцевих адміністраторів важливим питанням було дотримання законності у частині утримання підозрюваних під вартою. Термін не повинен був перевищувати одного місяця, що в умовах формального судочинства було важко досягнути (Шевчук, 2022, с. 405-407). Контроль за дотриманням вимоги про місячний строк покладався на Волинський губернський магістрат. Підпорядковані магістрати повинні були звітуватися щомісяця. У Радомишльському магістраті у жовтні місяці не було арештантів, у листопаді було заарештовано четверо ромів (радомишльські міщани Іван Мултона (65 років) та троє Криворучків (45, 38 і 19

³ Окрім лікарської практики Франц Гейн був засновником і першим венераблем житомирської масонської ложі «Розсіяний морок» (детальніше див.: Шевчук, 2023, с. 83-84).

років), яких обвинувачували у крадіжках (розгляд справи загальмувався через зволікання нижнього земського суду у наданні відповідних даних). В Овруцькому магістраті кримінальних справ не було. У Новоград-Волинському магістраті ще з 17 вересня під вартою перебував 19-річний Йось Корецький, який вкрав у крамниці товарів на 18 руб. 50 коп. За відсутності у губернії «робітного дому», арештанта було передано місцевому городничому капітану Доманевському для відпрацювання суми з відсотками. 13 листопада до магістрату за підозрою у пограбуванні будинку заславського шляхтича Юзефа Єжевського було взято під варту 12 осіб (найстаршому – 33 роки, наймолодшому – 20). У Володимир-Волинському магістраті з 29 серпня до 14 листопада під арештом перебувало 8 міщан та двоє кріпаків графа Браницького. Справа розглядалася магістратом спільно з повітовим судом (мова йшла про кріпаків графа, який перебував під юрисдикцією свого станового суду, у даному випадку – повітового) і арештанти, згідно вироку, були залишені на своєму місці проживання. Ще трьох кріпаків підозрювали у недонесенні на розбійників. У Ковельському магістраті 41-річний міщанин утримувався з 23 жовтня через влаштування ненавмисної пожежі. У Луцьку за крадіжку в одній справі з 28 жовтня утримувався один міщанин (35 років) та в іншій з 6 листопада – ще 5 осіб. В обох випадках склалися екстракти зі справ. У Житомирі з 29 вересня під вартою за крадіжку трьох сувоїв полотна перебував 16-річний мешканець Бердичева. У зв'язку з його неповноліттям, справу передали до совісного суду. Станом на 31 грудня у магістраті під вартою перебувало сім осіб, проте їхні справи не розглядалися, у зв'язку із відсутністю необхідних довідок з інших присутствій: четверо ще з 21 серпня, проте через відсутність довідок справа загальмувалася і решта – з 16 листопада (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 6, арк. 1-1 зв., 5-8, 12 зв.-13 зв., 18, 24 зв.-25, 28-29).

Затягування кримінальних справ викликало незадоволення місцевих адміністраторів. 20 грудня з Волинського правління надійшло повідомлення, що 2 грудня генерал-губернатор Т. Тутолмін був незадоволений тим фактом, що арештанти у Житомирі довго перебувають під вартою і в'язниця переповнена. Тому він наказував усі справи вирішити до кінця року. Голови

житомирських судових органів зобов'язувалися звітуватися про хід розгляду справ двічі на тиждень, перед губернським прокурором (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 10, арк. 1-2 зв.). Проте це розпорядження запізнилося, адже 15 грудня Т. Тутолмін відбув до Петербургу і вже не повернувся (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 7, арк. 1).

Ревізування проваджень Палатою кримінального суду вимагало ретельності в оформленні справ. 19 грудня 1796 р. з Палати надійшло розпорядження доопрацювати матеріалами допитів підозрюваних у переховуванні розбійників та прискорити переклад. Насамкінець висловлювалося «побажання» магістрату ретельніше підходити до виконання своїх обов'язків (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 8, арк. 1).

У відомості про арештантів за січень 1797 р. міститься інформація про перебування під вартою 21 особи (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 14, арк. 1 зв.-2). Окремі очікували вироку ще з грудня 1795 р. (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 14, арк. 1-5). У лютому 1797 р., з рапортів магістратів випливає, що в Овруцькому, Радомишльському та Луцькому магістратах за січень місяць кримінальних злочинів не було. У Володимир-Волинському магістраті під вартою з 4 січня, цього ж року, перебувала міщанка за збут фальшивих грошей, у Новоград-Волинському – з 21 січня орендар села, міщанин Я. Беркович, за скупку краденого, а також десять осіб, які підозрювалося у крадіжках, з 13 листопада. У Ковельському магістраті – двоє за ненавмисне вбивство (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 15, арк. 1-5, 9-11 зв., 14-17 зв., 21).

Після смерті Катерини II, 6 (17) листопада 1796 р., Павло I розпочав зміни, які мали на меті «наведення ладу» в імперії та передбачали порозуміння з національними елітами, у т. ч. правобережних губерній. Він спростив судову систему, ліквідувавши губернські ревізійно-апеляційні верхній земський суд і губернський магістрат, скасувавши станові нижні та верхні розправи і всестанові совісні суди. Замість палат кримінального та цивільного суду, відповідно до штатів 31 грудня 1796 р., було створено Волинський головний суд, який складався з двох департаментів: кримінальних і цивільних справ (Шевчук, 2022,

с. 159-160; ПЗЗ РІ, 1830, Т. 44: Ч. 2, с. 397-398). Проте, процес ліквідації Волинського губернського магістрату затягнувся. Завершенням його роботи можна уважати 9 березня 1797 р., коли на спільному засіданні двох департаментів було розглянуто розпорядження Волинського губернського правління про відрядження, у розпорядження правління, наступних канцеляристів: з першого департаменту – столоначальника М. Стога, помічника столоначальника І. Котельникова, копіїста Йосифа Сосновського, з другого – столоначальника Рибальського, копіїста Василя Янченка. При цьому наказувалося перерахованим особам негайно прибути, а всі справи повинні були закінчити решта канцеляристів. На той час робота магістрату була незадовільною: канцеляристи першого департаменту С Корекша та Й. Сосновський вже тиждень не з'являлися на службу і їх розшукували через городничого, секретар другого департаменту, Й. Корзюк не бажав працювати і подав рапорт про інше місце служби. Ті, що залишилися, одночасно були і протоколістами, і столоначальниками, і копіїстами (Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 20, арк. 1-2 зв.).

Висновки. Імперська політика після інкорпорації Правобережжя була спрямована на лише на повне підпорядкування місцевих шляхти та міщанства, але й пошук їх лояльності. Здійснювалося це за допомогою конструювання адміністративних і судових установ згідно «Учреждений...» 1775 р. Проте, якщо локальна шляхта загалом втратила у своєму впливові на суспільне життя, то міщани та купці, у тому числі євреї, набули нових вигод, передусім у судовій сфері. У рамках станового судочинства вони отримали можливість самостійно кожних три роки обирати членів міського магістрату (по два бургомістри та чотири ратмани), які забезпечували судочинство. Проте, його ефективність, на думку законодавця, можливо було досягнути лише за допомогою формального судового процесу (коли судили «папери, а не людей») і великої кількості апеляційно-ревізійних установ. Наступною ревізійно-апеляційною ланкою для міського судочинства виступив Волинський губернський магістрат, де відбулося поєднання призначуваного керівництва, прокурора, стряпчих і секретаря та виборних членів-міщан (по три до кожного департаменту). Фактично, верховна влада здобула повний контроль над роботою

установи. Специфіка регіону (наявність значної кількості приватних міст та містечок) ускладнювала хід судочинства, адже не всі повітові центри мали магістрати. Тому їхні справи спочатку спрямовувалися до губернського правління, а вже звідти, до відповідного магістрату. Враховуючи незначний термін перебування Волині в складі імперії, на посадах в установі перебували приїжджі чиновники та канцеляристи, за винятком перекладача. На цьому етапі верховна влада та місцеві адміністратори не залучали місцеву немаєтну шляхту на статську службу, демонструючи недовіру. Землевласники ж воліли за краще займатися господарськими справами у своїх маєтках. Внутрішнє життя установи було традиційним для того часу: відрядження чиновників, невиконання наказів керівництва, помилки при оформленні документації тощо. Зміна на престолі призвела до ліквідації станового судочинства згідно «Учреждений...» 1775 р.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії та рецензентам за консультації та доречні уточнення. Окрема подяка дирекції та працівникам читального залу Державного архіву Житомирської області за максимальне сприяння під час роботи зі справами.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення та публікації даного дослідження.

Джерела та література

Горизонтов, Л. (1999). Парадокси імперської політики: Поляки у Росії та росіяни у Польщі (XIX – початок XX ст.). Москва: Вид-во «Індрик». 272 с. [російською мовою].

- Державний архів Житомирської області, ф. 16, оп. 3, спр. 2, 1316 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 23, оп. 1 д., спр. 4, 387 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 1, 2 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 2, 2 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 3, 11 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 4, 6 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 5, 19 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 6, 30 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 7, 2 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 8, 2 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 9, 2 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 10, 5 арк.
- Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 11, 6 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 12, 8 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 14, 7 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 15, 22 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 16, 2 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 17, 15 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 19, 22 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. 324, оп. 1, спр. 20, 2 арк.
Державний архів Хмельницької області, ф. 120, оп. 1, спр. 293,

44 арк.

Долбілов, М. (2010). Російський край, чужа віра: Етноконфесійна політика імперії в Литві й Білорусії при Олександрі II. Москва: НЛО. 1000 с. [російською мовою].

Каппелер, А. (2005). Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького Українського університету. 360 с.

Карліна, О. (2013). Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття. СОЦІУМ. *Альманах соціальної історії*, вип. 10. 97-114.

Карліна, О. (2011). Склад і повноваження магістратів повітових міст Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*, вип. 87. 50-54.

Мадаріага, Ісабель де. (2002). Росія в епоху Катерини Великої. Москва: НЛО. 976 с. [російською мовою].

Павлова-Сільванська, М. (1964). Соціальна сутність обласної реформи Катерини II. *Абсолютизм у Росії (XVII–XVIII ст.): Зб. статей / За ред. М. М. Дружиніна, М. І. Павленка, Л. В. Черепніна*. Москва: Наука. 460-491. [російською мовою].

Петровський-Штерн, Й. (2019). Штетл: золота доба єврейського містечка. Київ: Критика. 394 с.

Писарькова, Л. (2007). Державне управління у Росії з кінця XVII до кінця XVIII століття: Еволюція бюрократичної системи. Москва: РОССПЕН. 743 с. [російською мовою].

Повне зібрання законів Російської імперії. (1830). Зібрання 1-е. Том 20. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1034 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1830). Зібрання 1-е. Том 23. Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. 969 с.

Повне зібрання законів Російської імперії. (1830). Зібрання 1-е. Том 44: Ч. 2 (1715-1800). Санкт-Петербург: Типографія II Відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. 410 с.

Склокін, В. (2019). Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ. 268 с.

Страхов, С. (2019). Інституалізація губернських судових установ в губерніях Російської імперії при Катерині II. *Актуальні проблеми російського права*, № 2 (99). 11-22. [російською мовою].

Шандра, В. (2016). Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України НАН України. 344 с.

Шандра, В. (2019). Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років). Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні: (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Інститут історії України. 28-77.

Шевчук, А. (2022). Судова влада в житті суспільства Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Житомир: Видавець Євенок О. О. 580 с.

Шевчук, А. (2023). Судова влада Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) у мемуарній літературі. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. № 43. 80-89.

References

Horyzontov, L. (1999). Paradoxy imperskoi polityky: Poliaky u Rosii ta rosiiani u Polshchi (XIX – pochatok XX st.). [Paradoxes of imperial politics: Poles in Russia and Russians in Poland (XIX – early XX centuries)]. Moskva: Vyd-vo «Indryk». 272 s. [in Russian].

- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 16, op. 3, spr. 2, 1316 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 23, op.1 d., spr. 4, 387 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 1, 2 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 2, 2 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 3, 11 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 4, 6 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 5, 19 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 6, 30 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 7, 2 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 8, 2 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 9, 2 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 10, 5 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 11, 6 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 12, 8 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 14, 7 ark.
- Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 15, 22 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 16, 2 ark.
Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 17, 15 ark.
Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 19, 22 ark.
Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 324, op. 1, spr. 20, 2 ark.
Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. 120, op. 1, spr. 293, 44 ark.

Dolbilov, M. (2010). Rosiiskyi krai, chuzha vira: Etnokonfesiina polityka imperii v Lytvi y Bilorusii pry Oleksandri II. [Russian region, foreign faith: ethnoconfessional Imperial policy in Lithuania and Bielorrussia.]. Moskva: NLO. 1000 s. [in Russian].

Kappeler, A. (2005). Rosiia yak polietnichna imperiia: vynyknennia, istoriia, rozpad. [Russia as a multi-ethnic Empire: origin, history, disintegration.]. Lviv: Vyd-vo Katolytskoho Ukrainskoho universytetu. 360 s. [in Ukrainian].

Karlina, O. (2013). Sotsialna struktura naseleння mist i mistechok Volynskoi hubernii naprykintsi XVIII stolittia. [Social structure of the Volhynian gubernia towns and burghs at the end of XVIII century]. SOTSiUM. Almanakh sotsialnoi istorii, vyp. 10. 97-114. [in Ukrainian].

Karlina, O. (2011). Sklad i povnovazhennia mahistrativ povitovykh mist Volynskoi hubernii v pershii polovyni XIX st. [The structure and powers of town magistrates in Volyn Governorate in the first half of the 19th Century]. Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu, vyp. 87. 50-54. [in Ukrainian].

Madariaha, Isabel de. (2002). Rosiia v epokhu Kateryny Velykoi. [Russia in the age of Catherine the Great]. Moskva: NLO. 976 s. [In Russian].

Pavlova-Silvanska, M. (1964). Sotsialna sutnist oblasnoi reformy Kateryny II. [The social essence of the regional reform of Catherine II]. Absoliutyzm u Rosii (XVII–XVIII st.): Zb. statei / Za red. M. M. Druzhynina, M. I. Pavlenka, L. V. Cherepnina. Moskva: Nauka. 460-491. [in Russian].

Petrovskiy-Shtern, Y. (2019). Shtetl: zolota doba yevreiskoho mistechka. [Shtetl. The Golden Age of the Jewish town]. Kyiv: Krytyka. 394 s. [in Ukrainian].

Pysarkova, L. (2007). Derzhavne upravlinnia u Rosii z kintsia XVII do kintsia XVIII stolittia: Evoliutsiia biurokratychnoi systemy. [Public administration in Russia from the end of the XVIII to the end of the XVIII century: Evolution of the bureaucratic system]. Moskva: ROSSPEN. 743 s. [in Russian].

Strakhov, S. (2019). Instytualizatsiia hubernskykh sudovykh ustanov v huberniiakh Rosiiskoi imperii pry Kateryni II. [Institutionalization of governorate judicial institutions in governorates of the Russian empire in the reign of Catherine the Great]. Aktualni problemy rosiiskoho prava, № 2 (99). 11-22. [in Russian].

Sklokin, V. (2019). Rosiiska imperiia i Slobidska Ukraina u druhii polovyni XVIII st.: prosvichenyi absoliutyzm, imperska intehratsiia, lokalne suspilstvo. [Russian Empire and Sloboda Ukraine during the second half of the eighteenth century: enlightened absolutism, imperial integration, local society]. Lviv: Vydavnytstvo UKU. 268 s. [in Ukrainian].

Shandra, V. (2016). Mishchanski orhany stanovoho samovriaduvannia v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). [Bourgeois bodies of state self-government in Ukraine (late eighteenth - early twentieth centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 344 s. [in Ukrainian].

Shandra, V. (2019). Vid likvidatsii zalyshkiv mahdeburzkoho prava do samovriaduvannia za rosiiskym zrazkom (ostannia chvert XVIII – pochatok 1860-kh rokov). [From the liquidation of the remnants of the Magdeburg Law to self-governance according to the Russian model (last quarter of the 18th – early 1860s)]. Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini: (kinets XVIII – pochatok XX st.). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. 28-77. [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2022). Sudova vlada v zhytti suspilstva Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.) [Judicial power in the life of the society of Right-bank Ukraine (end of 18th – first third of 19th centuries)]. Zhytomyr: Vydavets Yevenok O. O. 580 s. [in Ukrainian].

Shevchuk, A. (2023). Sudova vlada Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets XVIII – persha tretyna XIX st.) u memuaranii literaturi. [The Judiciary of the Right-Bank Ukraine (the End of 18th – the First Third of the 19th Century) in Memoir Literature]. Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia. № 43. 80-89. [in Ukrainian].

Shevchuk A. VOLYN PROVINCE MAGISTRATE: IMPLEMENTATION OF THE IMPERIAL COURT PROCEDURE (1796-1797)

Abstract

This article aims to examine the process of developing the state court procedure for citizens in the border province of Volyn, in adherence to the imperial "Establishments...". To determine the role of Volyn Province Magistrate as an audit and appeal institution within the regional judicial system, it is necessary to analyze both the theoretical and practical aspects of its operations.

The methodology employed in this study incorporates general scientific (analysis, synthesis, generalization) and specialized historical (historical-genetic, historical-systemic, historical-typological, prosopographic) methods, along with the principles of historicism, systematicity, and scientificity. This methodology enabled a concentrated examination of the operation of one of the components of the state judicial system for citizens. The analysis and

classification of archive documents required the application of critical evaluation and categorization methods.

The scientific novelty of the study lies in the author's novel analysis of the operations of an institution distinct from the Rzeczpospolita model, which had already been in operation within the internal provinces of the empire, using archival materials. Inferences are also drawn concerning the place of this institution in the system of state court proceedings for citizens. It is proved that the main role in the work of the institution was played by non-local officials and clerks. The range of issues that were resolved in the magistrate is determined.

Conclusions. *The imperial policy after the incorporation of the Right Bank was aimed at the complete subjugation of local elites and urban class representatives. This was achieved through establishment of administrative and judicial institutions as outlined in the "Establishments..." (1775). Burghers and merchants were endowed with an exclusive legal system. The Volyn Provincial Magistrate, which was composed of non-local officials and clerks, acted as an audit and appeal intermediary for the courts of first instance – city magistrates. The internal operation of the institution adhered to established conventional practices, which encompassed, among other things, officials undertaking business trips, instances of non-compliance with management directives, and errors in paperwork. Due to the succession of the monarchy, the estate court system, which had been structured in accordance with the "Establishments..." (1775), was eliminated.*

Keywords: *Volyn Province magistrate, estate court system, imperial policy, Russian Empire, burghers and merchants, officials and clerks.*

Szewczuk A. WOŁYŃSKI GUBERNSKI MAGISTRAT: WPROWADZENIE SĄDOWNICTWA IMPERIALNEGO (1796–1797).

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza procesu budowy sądownictwa państwowego dla obywateli w przygranicznym województwie wołyńskim według cesarskiego „Instytucja...” z 1775 r. Ustalenie miejsca instytucji kontrolno-apelacyjnej – Gubernskiego Wołyńskiego Magistratu w systemie sądownictwa regionu, konieczne jest ustalenie teoretycznych i praktycznych aspektów jego działalności. **Metodologia** opiera się na połączeniu metod ogólnonaukowych (analiza, synteza, uogólnienie) i specjalnych-histerycznych (historyczno-genetycznych, historyczno-systemowych, historyczno-typologicznych, prozopograficznych) z zasadami historyzmu, systematyki, naukowości, co uczyniło ją możliwe jest skupienie się na funkcjonowaniu jednego z elementów systemu sądownictwa państwowego dla obywateli. W pracy z materiałami archiwalnymi zastosowano metodę krytyki i klasyfikacji. **Nowość naukowa** polega na tym, że po raz pierwszy na podstawie materiałów archiwalnych

przeanalizowano działalność struktury odmiennej od Rzeczypospolitego odpowiednika, działającego już na wewnętrznych prowincjach imperium, a także wyciągnięto wnioski na temat jego miejsca w systemie wymiaru sprawiedliwości państwa wobec obywateli. Udowodniono, że główną rolę w pracy instytucji odgrywali niemiejscy urzędnicy i kanclerze. Określono zakres zagadnień, które rozstrzygał Magistrat. **Wnioski.** Polityka imperialna po inkorporacji Prawobrzeżnej Ukrainy miała na celu całkowite podporządkowanie sobie lokalnych elit i przedstawicieli warstw miejskich. Dokonano tego za pomocą budowy instytucji administracyjnych i sądowych zgodnie z „Ustanowionym...” z 1775 r. Mieszczanie i kupcy otrzymali własny system sądowniczy. Wołyński Magistrat gubernski, w którym zasiadali urzędnicy niemiejscy i kanclerze, pełnił rolę ogniwa kontrolnego i apelacyjnego dla sądów pierwszej instancji – magistratów miejskich. Życie wewnętrzne instytucji było tradycyjne jak na tamte czasy: oficjalne podróże służbowe, nieprzestrzeganie poleceń kierownictwa, błędy w przygotowaniu dokumentacji itp. Zmiana na tronie doprowadziła do likwidacji sądownictwa państwowego, zorganizowanego według „Ustanowionego...” w 1775 r.

Słowa kluczowe: Wołyński Magistrat gubernski, system sądownictwa państwowego, polityka imperialna, imperium rosyjskie, mieszczenie i kupcy, urzędnicy i kanclerze.

Статтю надіслано до редколегії 14.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.11.2023 р.

УДК 94 (477.54)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112056>

Харченко Артем,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри мистецької освіти та
гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету
мистецтв імені І. П. Котляревського,
81archi19@gmail.com
Researcher ID. AIE-4379-2022
<https://orcid.org/0000-0002-3314-5084>

КОЛОНІАЛЬНИЙ ПРОЄКТ ІМПЕРІЇ: ДЕРЖАВА РОМАНОВИХ ТА ЇЇ ЄВРЕЙСЬКІ ПІДДАНІ

Анотація

Вступ. Переосмислення імперської спадщини в Україні вчергове набуло актуальності з огляду на поточну війну. Однією з ділянок гуманітарного знання, яку охопив цей процес, є єврейські студії. «Єврейське питання», сформульоване імперським істеблішментом у «довгому XIX ст.», розглянуто як один з колоніальних проєктів Російської імперії. **Мета статті.** Дослідницьким завданням є представлення цього проєкту в його основних характеристиках, співставлення його розвитку із контекстом соціально-економічних та суспільно-політичних змін в суспільстві. Важливим моментом дослідження є також відстеження змін у історіографії, увага до авторів які висвітлювали питання відносин імперської влади та єврейських підданих. **Науковою новизною** у дослідженні є запропонований методологічний інструментарій, використання постколоніальної теорії та студій субалтернів у дослідженні єврейського населення Російської імперії. **Висновки.** Обраний підхід дозволив окреслити особливості імперської політики на українських землях – півдні імперії, наголосити на суб'єктності єврейського населення у взаємовідносинах із владою. Тим не менш, перед нами колоніальний проєкт, ідеологію, практики та мову якого можна описати як орієнталістські. В «довгому XIX ст.» виділено два періоди, в межах яких діалог імперії та євреїв мав свої особливості.

Ключові слова. Постколоніалізм, деколонізація, євреї, історіографія, Російська імперія.

Вступ. Імперська спадщина в сучасній Україні є предметом суспільної уваги, набагато ширшої ніж коли-небудь вона мала в українському академічному дискурсі. У націоцентричному наративі, який домінував у 1990-х-2000-х рр. «довге ХІХ ст.» було затавроване як «втрачений час» бездержавності, де українські землі стали жертвою хижих імперій. Голос Ярослава Грицака, який закликав до «нормалізації» української історії й уваги до надважливої доби змін – формування модерного суспільства, лишався майже не чутним на той час (Грицак, 2000, 2011). У 2010-х рр. підхід проблематизувався, через поступове наближення українських науковців до західного академічного поля, запозичення усталених в ньому підходів (Гундорова, 2013).

На початку 2020-х рр., пов'язаний із повномасштабною російсько-українською війною, виклик нової хвилі деколонізації вийшов далеко за межі української академії. Під час круглого столу, який відбувся у січні 2023 р. в Чернівці (Бемпорад, 2023), американська дослідниця Елісса Бемпорад зазначила, що поточна війна впливає на вивчення єврейської історії Східної Європи. Історикиня вважає, що об'єкт дослідження – «російські євреї», як він тривалий час сприймався в західній історіографії, поставлений під сумнів. Використання подібної термінології фактично тягне за собою екстраполяцію імперської моделі на академічні дослідження. Як наслідок, регіональні особливості були проігноровані, а спільноти, які жили поза російськими територіями, були позбавлені голосу. За спостереженнями Бемпорад, як редакторки журналу «Jewish Social Studies», автори які надсилали свої тексти, ніколи не робили винятку із цього правила слововжитку. Однак, тепер проблематизація цієї ситуації стала очевидною. Ці слова знаної дослідниці євреїв на білоруських землях та антисемітизму здається підкреслили очевидний зсув, постколоніальний поворот у єврейських студіях Східної Європи. В той же час, підкреслюючи очевидність деколонізації, яка сьогодні є вимогою суспільства, історик Ілля Герасимов застерігає від сприйняття позиції її творців як неproblemної та апіорі моральної (Герасимов, 2023).

В інклюзивному наративі української історії єврейське минуле є невід'ємною частиною. Період співіснування євреїв та українців сягає середньовіччя (Петровський-Штерн, 2016). Перебування обох спільнот у Речі Посполитій на тривалий час заклали соціо-

економічні, культурні моделі співжиття. В останній третині XIX ст., спадок Речі Посполитої було поділено імперіями, які на півтора століття вперед утворили нову геополітичну реальність. Присутність Російської імперії на українських землях – півдні, в імперській географії, була взаємодією з різними народами які населяли ці території (Кравченко, 2011, С. 24). Кожному з них, імперські ідеологи та практики, намагались визначити місце в чинних ієрархіях.

Мета дослідження. Чи можна охарактеризувати політику Російської імперії щодо єврейського населення як один з її колоніальних проєктів? Як це питання представлено в історіографії і які зміни відбувались у поглядах дослідників? Як описати цей проєкт і які основні трансформації в ньому можна простежити? «Єврейське питання» постало і існувало в імперії протягом «довгого XIX століття», від поділів Речі Посполитої і захоплення імперією земель із значним єврейським населенням, до падіння імперії в революціях 1917 р. На певному етапі це питання вийшло за межі внутрішньої політики і відбивалось на зовнішніх відносинах держави Романових. Так, західна преса піддавала нещадній критиці особу імператора Ніколая II, покладаючи на нього провину за антиєврейське насильство – погроми, в його державі.

Методологія. У науковому полі, однією з відповідей на питання, як працювати з імперським спадком, є постколоніальні студії. Їх формування відбувалось на тлі соціальних трансформацій 1960-х рр., які охопили західний світ. Фундаментальною книжкою яка позначила появу студій стала робота американського дослідника Едварда Саїда «Орієнталізм» (Said, 1979). Пізніше, його ж «Культура й імперіалізм» (Саїд, 2007) доповнила тему, відкривши колоніальну складову у «класичній» європейській художній літературі, в першу чергу британській та французькій. Саїд пропонував розглядати «орієнталізм» у якості дискурса, згідно ідей Мішеля Фуко (Фуко, 2020). В межах цього дискурсу функціонувала система, за допомоги якої, імперіалістичні держави контролювали «Схід». Їх діалог будувався на силі і пануванні «Заходу» (Said, 1979, р. 12). Постколоніальні студії активно розвивалися та інституціоналізувалися, відкривалися науково-дослідні центри та журнали. В загальному сенсі і публічному полі

«постколоніалізм» став протиставленням імперіалізму та європоцентричності.

Розквіт постколоніальних студій супроводжувався їх критикою. В цій критиці можна знайти як академічний підхід – наголошення на розмитих кордонах поля, невизначеності базових понять, есенціалізації культур, як статичних категорій, так і звинувачення на рівні публічного дискурсу – щодо приховування колоніального впливу під виглядом модернізації доби глобалізму, підміни розмови про гніт всередині колоній дихотомією колонізатор/колонізований.

Однією із відповідей на критику можна вважати появу надзвичайно плідного відгалуження постколоніальних досліджень – студій субалтернів (Guha, 2000). Вони дозволили розширити межі поля, дати голос «мовчазній більшості» і групам, які представляли меншість. Представляти єврейське населення в Російській імперії як субалтернів видається продуктивним підходом, попри акцент багатьох дослідників на привілейованих членах єврейської спільноти. Безперечно, така увага авторів, перш за все, була зумовлена підбором джерел. Єврейська еліта мала значно більше можливостей лишити відбитки своєї діяльності і власні рефлексії у єго-документах, ніж на це була спроможна «мовчазна більшість». Тим не менш, робота із статистичними матеріалами, документацією судів, поліції тощо, дозволяє сказати набагато більше про єврейське населення. Такий підхід виглядає особливо доречним, якщо взяти до уваги результати одноденних переписів у великих містах півдня імперії – Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, та інформацію з першого перепису населення імперії 1897 р., з яких стає очевидним, що більшість єврейської громади міст була задіяна у напрочуд непривілейованих ділянках економіки.

На тлі ґрунтовних досліджень британського, французького імперіалізму майже не отримала уваги Російська імперія. Великою мірою цьому сприяла радянська доба і почасти популярність соціалістичних ідей в академічному середовищі на заході. СРСР активно використовував антиколоніальну риторіку, його «класики» критикували імперіалізм задовго до появи постколоніальної теорії. Розпад соцтабору, проголошення «кінця історії», не призвели до поглиблених рефлексій про минуле Росії,

яка вважала себе спадкоємицею Російської імперії/СРСР. Скоріше цей період став приводом для авторів доводити її «нормальність», схожість імперських практик із західними державами (Миронов, 1999, Міллер, 2000). Теза про завжди мирне і добровільне приєднання територій та народів, які їх населяли, була успадкована від імперського/радянського нарративів, і лишається досі незмінною в академічному та публічному дискурсі Російської Федерації.

Поява в цій ділянці роботи дослідниці Еви Томпсон, яка використала постколоніальну теорію для деконструкції комплексу класичної літератури доби Російської імперії, на той час була справді піонерською (Tompson, 2000). Томпсон наполягала, що колоніальні практики, освячені цією літературою, були жорстокішими за описані Саїдом та іншими авторами британський та французький досвіди. Звичайно, що її теза про «мовчання» народів колишніх російських колоній сьогодні вже не виглядає актуальною (Tompson, 2000, р. 43). Так само не виглядають сучасними її спроби ієрархізації культур, із позначенням «відносно слабо розвинених» або визначення на кшталт «нецивілізований». Цікавий момент, серед колонізованих імперією, дослідниця фактично не згадує єврейське населення.

Історикиня Ботакос Кассимбекова розглядає російський колоніалізм за концепцією поселенського колоніалізму (Settler Colonialism), для якого не була важлива «екзотизація» колоній, а елемент іншування працював через підкреслення «відсталості» неросійських народів (Kassymbekova, 2016, Кассимбекова, 2023). Критикуючи імперські рамки мислення, дослідниця все ж наголошує на тому, що сьогодні національна історія перетворюється на складову транснаціональної/регіональної історії, і в той же час, не має уникати опису складнощів чи бути етнонаціональною претензією на території. Прихід імперії на колишні землі Речі Посполитої в останній третині XVIII ст. безумовно можна розглядати як приклад поселенського колоніалізму, тим не менш, на західні околиці імперії дискурс «відсталості», вочевидь, накладався дуже слабко. Балтійські німці, польська шляхта могли легко інтегруватися до імперського істеблішменту на індивідуальному рівні, але зберігали високий рівень корпоративної єдності та національної (в сенсі нації-еліти) ідентичності. Нові єврейські піддані імперії представляли

унікальний випадок, в першу чергу з огляду на сповідання юдаїзму, і їх підпорядкування імперією мало свої особливості. Вважаємо, що імперський проект, стосовно єврейських підданих, від початку можна описувати як колоніальний, а в його лексичі поєднувалися означення «відсталості» та «екзотизація» євреїв.

Певної стигматизації єврейській історії на українських землях додавало і те, що вона була вписана в простір, уявлення про який було сконструйовано за доби Просвітництва, з наданням йому певних сенсів, які у своєму дослідженні представив Ларі Вулф (Wolf, 1994). Східна Європа, сконструйована західноєвропейськими інтелектуалами, була простором де відсутня свобода, а економічний та соціальний розвиток значно відставали від зразкового «Заходу». Євреї були присутні на цьому полотні, і наділялися схожими, орієнталістськими характеристиками – відсталості, неймовірної бідності. Вестернізована еліта Російської імперії переймала цю риторику стосовно власних підданих.

Результати. Колоніальний проект імперії щодо єврейських підданих у своєму ґрунті є питанням відносин спільноти та влади. Безумовно, за цими генералізаціями знаходяться складні структури з багатьма акторами. Коріння відповіді на це питання можна шукати в період становлення єврейських студій в другій половині XIX ст., зокрема в роботах Симона Дубнова. Велика увага в літературі приділялась правничим обмеженням єврейського населення (Гессен, 1911, Миш, 1914). Таким чином було закладено підхід, що його Сало Барон в середині XX ст. назвав «концепцією Lachrymose» – наголошенні на стражданнях єврейського населення, із фактичним позбавленням його суб'єктності. Імперія в своїх діях ніби керувалась традиційною православною юдофобією, всіляко обмежувала євреїв, ініціювала антиєврейське насильство. В цій схемі-поясненні єврейська спільнота зберігала вірність традиції, всупереч обставинам, хоча окремі її члени піддавались асиміляції внаслідок тиску. Один із найвідоміших прикладів такого тиску – сюжет про хлопчиків-кантоністів.

В другій половині XX ст., ревізію застарілих схем здійснила ціла низка дослідників, більшість з яких належали до американських університетів. Серед них був Джон Кліер, який в кількох монографіях перевернув уявлення наукового світу про символічний 1881 р., коли хвиля антиєврейського насильства

прокотилася південними землями імперії (Klier, 1986, 1995). Дослідник продемонстрував взаємність відносин імперії та євреїв, простеживши як «єврейське питання» впливало на політичний дискурс від «першої зустрічі» до 1917 р., і водночас представивши євреїв актором у цьому процесі.

Роботою Бенджаміна Натанса було започатковано виокремлення нового символічного періоду у стосунках імперії та єврейського населення, від кінця 1850-х до початку 1880-х рр. (Nathans, 2002). «Політика злиття» була проголошена найвищою точкою емансипаційного проекту, який Російська імперія пропонувала єврейським підданам. Проект «асиміляції» був представлений автором як достатньо контрольована «вибіркова інтеграція», де акультурація була платнею за перетин Смуги. На противагу цій історії ідеального контролю, Юджин Аврутін представив імперську політику як суперечливу і непослідовну, і таку, що сприяла особливим, нелегальним стратегіям єврейських підданих (Avrutin, 2010).

Для імперського істеблішменту євреї при «першій зустрічі» з'явилися як екзотичне плем'я на західних околицях, «злодій з християнської драми». Дослідники вказують на різницю між сприйняттям єврея як «Іншого», в культурологічному сенсі, в традиції Московського царства, та українських земель, які перебували в сфері впливу Речі Посполитої, і на яких в XVII ст. утворилися козацькі автономії (Белова, Петрухин, 2008). Безумовно, для козацької еліти єврей був «Іншим», а в колективній єврейській пам'яті релігійна війна середини XVII ст., відома як Хмельниччина, залишилися як «кари Господні» (Katz, 2000). Тим не менш, мова йшла про повсякденне сусідство християнської та юдейської спільнот. Таким чином, імперська політика щодо євреїв вочевидь мала відмінності, які суперечили офіційній риториці центру, зокрема на українських землях.

З останньої чверті XVIII і до середини XIX ст. політика Російської імперії щодо єврейських підданих мала кілька ключових моментів, основних сюжетів історіографії. Встановлення Смуги єврейської осілості, яка стала адміністративним кордоном між приєднаними територіями та «внутрішніми губерніями» імперії, відзначали як момент із найтривалішими наслідками (Гімпельсон, 2015). Не менш відомим сюжетом стало розповсюдження на євреїв

інституту військової служби. Певний час в історіографії ці заходи імперії трактувалися як цілком репресивні. В сучасній історіографії підхід значно складніший, і Смуга осілості пов'язується із політикою меркантилізму, як її розуміли і могли втілити імперські чиновники. Використання ж армії розглядається як один із модерних інструментів, завдяки яким тогочасні держави здійснювали інтеграцію різних спільнот (Petrovsky-Shtern, 2009). Запозичення досвіду «Заходу» у єврейській інтеграції можна простежити як у рішеннях спеціальних дорадчих органів – Єврейських комітетів, так і у внутрішній документації різних бюрократичних відомств. В першу чергу мова йде про досвід акультурації єврейської громади Берліну, на чолі із Мозесом Мендельсоном, а також емансипаційний проєкт наполеонівської доби у Франції (Katz, 1998).

Безперечно, абсолютистська держава не розглядала єврейських підданих як партнерів у діалозі. До середини XIX ст. імперія безапеляційно заявляла про «покращення» та «виховання» своїх єврейських підданих. Асиміляція євреїв розглядається як позитивний фінал всіх можливих реформ. Основною перепорою для цього бачили юдаїзм, і прозелітизм православної церкви поєднували із періодичними заборонами носіння традиційного єврейського одягу. В першу чергу, тих його елементів, які були пов'язані із релігійними приписами, наприклад, носіння кіпи.

В той же час, твердження про те, що імперські чиновники були необізнані в «єврейському питанні», можна ставити під сумнів навіть щодо першої половини XIX ст. (Харченко, 2022). Імперські чиновники в центрі мали чимало інформантів на місцях, зокрема представників єврейських громад, і були обізнані в тонкощах економічних процесів, або релігійних конфліктів. За твердженням Саїда, структура орієнталізму не є просто нагромадженням брехні, але символом влади над «Сходом» (Said, 1979, p. 13). Відповідно, знання які отримували чиновники не лише підживлювали стереотипи, а впливали на практики, які застосовували щодо єврейських підданих. У першій половині XIX ст. щодо євреїв було сформовано орієнталістський дискурс, в якому вони були описані як «східна раса». В очах чиновників – це люди, які носять «східний одяг», навіть коли мова йде про євреїв Київської, Подільської та Волинської губерній (РГІА, ф. 1269, оп. 1, д. 36, 109 с.). Описи

єврейських жінок нагадують зустріч Густава Флобера та Кучук-Ханем (Саїд, 2007, С. 380), де жінка отримує певні «східні» характеристики. Показово, що для чиновника навіть їх хрещення не відмінняє «Іншості» єврейок, які «гарячі за своїм темпераментом» і схильні до «наймерзеннішої безсоромної розпусти» (РГІА, ф. 1269, оп. 1, д. 17, 51 с.). З огляду на це, рішення визнати євреїв «інородцями», тобто, прирівняти їх до тих народів, колоніальний статус яких не викликав жодних сумнівів, у 1835 р. виглядає доволі послідовним кроком.

В той же час, суб'єктність єврейського населення імперії не викликає сумнівів. В особі своїх представників, єврейські громади так чи інакше були задіяні в обговоренні політики, яка впливала на їх життя. Нерідко можна простежити, як в конфліктах, наприклад релігійних суперечок між хасидськими та традиційними рабіністичними громадами, єврейська еліта використовувала владу у якості арбітра, або сили проти своїх опонентів (РГІА, ф. 1269, оп. 1, д. 45, 147 с., The Central Archives for the History of the Jewish People. НМ F/ 777 (A–B), The Central Archives for the History of the Jewish People. НМ F/789 (A–K)). Більше того, на прикладі українських земель можна простежити, що накази імперського центру не завжди працювали на периферії. Так, в першій половині XIX ст. єврейське населення постійно присутнє в Слобідсько-Українській губернії, попри те, що регіон не входив до Смуги осілості. Традиційний уклад життя колишньої козацької автономії тут виявлявся сильнішим за формальні накази, створюючи особливу імперську ситуацію.

Зміни у підходах в «єврейському питанні» у другій половині XIX ст. варто розглядати у загальному контексті імперської модернізації. «Вибіркова інтеграція» про яку пише Натанс, була формальним підтвердженням активної внутрішньої єврейської міграції, яка з 1870-х рр. ставала все активнішою. Соціо-економічні трансформації суспільства в цей час були позначені також стрімкою урбанізацією, і євреї ставали одними з учасників формування нових міських просторів – мегаполісів, на які перетворювалися Одеса, Харків, Київ, Катеринослав (Гофмайстер, 2011). У публічному просторі імперський істеблішмент мав все більше зважати на процес формування громадянського суспільства, посилення ваги тогочасних мас-медіа – преси. Єврейські

інтелектуали, як радник імперського уряду Макс Лілієнталь, прихильники єврейського просвітництва – Гаскали, ставали союзниками влади у єврейській інтеграції в імперське суспільство. Знову таки, їх спільні зусилля не варто переоцінювати, і наприкінці XIX ст. більшість тих, хто перетнув Смугу осілости, були не респектабельними юристами та банкірами, а обробниками чорних металів та лахмітниками (Перший загальний перепис, 1904).

Феноменом, який вплинув на життя єврейських підданих імперії в другій половині XIX ст. стала поява модерного антисемітизму. В сучасних дослідженнях розділяють традиційний антисемітизм/юдофобію, який ґрунтувався на релігійних упередженнях проти юдаїзму, та модерний антисемітизм, який спирався на расові теорії. Імперське суспільство стало на шлях знайомства із модерним антисемітизмом наприкінці 1860-х рр., із поступовим поширенням антисемітської літератури, від «Книги кагалу» Якова Брафмана та «Завоювання світу євреями» Фрідріха Мілінгена до «Протоколів сіонських мудреців». Зацікавленість у подібній літературі виявляли окремі представники імперського істеблішменту, інтелектуали, міські обивателі.

Інший феномен, чий вплив безумовно позначився на єврейському населенні імперії – процеси націотворення, які з другої половини XIX ст. поволі набувають масовості та політизуються. Нова парадигма національного мислення не передбачала подвійних лояльностей, характерних для традиційного станового суспільства імперії. У той же час, на певній часовій дистанції мова йшла про мінливі ідентичності, і зробити вибір на користь того чи іншого національного проєкту виявлялось складною справою. Політична стадія єврейського націотворення в Російській імперії співпала із подіями, які в літературі довгий час подавались як межа дата єврейської історії – початком 1880-х рр., коли півднем імперії прокотилася хвиля антиєврейського насильства. Для молодих єврейських інтелектуалів, випускників університетів та студентів, це стало розчаруванням, яке привело їх на шлях сіонізму або революційної діяльності. Підштовхувало до вибору і поширення російського націоналізму, який був особливо агресивним на півдні імперії, конкуруючи тут з українським та польським націоналізмом (Laqueur, 1993). Сучасні дослідження показують, що єврейська міграція за межі імперії, в першу чергу до

США, не стала прямим наслідком подій 1880-х рр. Перш за все причину варто шукати в економічній ситуації, а в деяких випадках, провокувати виїзд з країни могли чутки про можливе насильство. Більше того, внутрішня міграція, зокрема за Смугу осілості, зростала впродовж 1880-х-1900-х рр., збільшуючи чисельність єврейського населення у великих містах.

Піковим періодом мобілізації та політизації єврейства дослідники вважають період між Кишинівським погромом та революціями в імперії (Meir, 2012, Scott, 2016). Фактична, і згодом юридична відміна Смуги осілості, падіння імперії, передвіщали нову добу в історії єврейського населення.

Висновки. В літературі «довге ХІХ ст.» представляється надзвичайно важливим періодом змін у житті євреїв Центрально-Східної Європи. Історія євреїв Російської імперії, єврейських громад на українських землях є одним із центральних сюжетів в єврейських студіях. Сьогодні суспільно-політичні зміни впливають на увагу до певних підходів у дослідженні теми. Деколонізація стала нагальною проблемою дня, але не є інструменталізацією історії, а спирається на фундаментальну історіографію, створену постколоніальними студіями та їх критикою.

Від поділів Речі Посполитої і до революцій 1917 р. «єврейське питання» було одним з головних для імперського істеблішменту. У відповідях імперії на нього можна виділити два періоди, які укладаються в контексти соціально-економічних та суспільно-політичних змін. Між «першою зустріччю» і серединою ХІХ ст. колоніальна політика імперії щодо її єврейських підданих відкрито декларувалась. Той дискурс, який постав у відносинах між імперією та її підданими в цей час гіпотетично можна характеризувати як орієнталістський, простежуючи його у практиках та лексиці. Важливим моментом для сучасної історіографії є визнання суб'єктності єврейського населення у цьому діалозі з імперією.

Друга половина ХІХ ст. в сучасних дослідженнях представляється як нова епоха, період протягом якого відбулася спроба реалізувати емансипаційний проєкт щодо єврейського населення. Вважаємо, що «вибіркова інтеграція» була важливою політикою, але водночас лишилася бюрократичною ілюзією на тлі соціально-економічних процесів, які охопили в цей період

імперське суспільство. Внутрішня єврейська міграція, зокрема за межі Смуги осілості, була підживлена урбанізацією та індустріалізацією, надзвичайно бурхливими на українських землях, набагато більше за ініціативи центральної бюрократії.

Сьогодні дослідники більш помірковано ставляться до впливу подій початку 1880-х рр. на історію євреїв Російської імперії. Тим не менш, тогочасні політизація національних проєктів, фундаментом яких був етнічний націоналізм, та поширення модерного антисемітизму в цей час, були серйозними викликами для єврейства. Відповідями стали «похід в революцію» та політизація сіонізму. Перша світова війна та падіння імперії в революціях 1917 р. відкрили нову добу в історії єврейства регіону.

Перспективою дослідження стане опис та аналіз імперського дискурсу стосовно євреїв, які представлені як орієнталістські та практик, які вважаємо колоніальними. Так само, як і ґрунтовніше представлення суб'єктності єврейського населення у діалозі з імперією.

Подяка. Автор висловлює вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Закони про євреїв. Систематичний огляд діючих законоположень про євреїв із поясненнями від Правлячого сенату та центральних урядових установ. (1915). т. 2. Петроград, 920 с. [російською мовою].

Перший загальний перепис населення Російської імперії, 1897 р. Санкт-Петербург, 1904. Т.47. 297 с. [російською мовою].

Російський державний історичний архів. ф. 1269, оп. 1, д. 17, 51 с.

Російський державний історичний архів. ф. 1269, оп. 1, д. 36, 109 с.

Російський державний історичний архів. ф. 1269, оп. 1, д. 45, 147 с.

The Central Archives for the History of the Jewish People. НМ F/ 777 (А–В).

The Central Archives for the History of the Jewish People. НМ F/789 (А–К).

Бемпорад, Е. (2023). «Єврейські студії під час російської агресії: погляди в Україні та США». Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=KfECEuo4qQY&t=1970s>.

Герасимов, І. (2023). ... гірше за крадіжку (назад в 1991): деколонізація та постколоніальність. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=YubUBvy7vuw>. [російською мовою].

Гессен, Ю. (1911). Закон і життя. Як створювалися обмежувальні закони про життя євреїв в Росії. Санкт-Петербург, 196 с. [російською мовою].

Гофмайстер, А. (2011). Вороже братерство: російське єврейство та українське націотворення. В "Україна. Процеси націотворення". Ред. А. Каппелер. Київ. С. 199-212.

Грицак, Я. (2000). Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ, 249 с.

Грицак, Я. (2011). Страсті за націоналізмом. Стара історія на новий лад. Київ, 350 с.

Гундорова, Т. (2013). Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ, 548 с.

Кассимбекова, Б. (2023). Альтернативне до імперії історіописання найзручніше проголосити націоналізмом. Електронний ресурс. Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/06/29/562673_botakoz_kassimbekova.html.

Кравченко, В. (2011). Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 542 с.

Меїр, Н. (2016). Євреї в Києві, 1859-1914. Київ, 416 с.

Міллер, А. (2000). «Українське питання» в політиці влади та російській суспільній думці (друга половина XIX ст.). Санкт-Петербург, 260 с. [російською мовою].

Миронов, Б. (1999). Соціальна історія Росії періода імперії (XVIII – начало XX вв.). т. 1. Санкт-Петербург, 547 с. [російською мовою].

Миш, М. (1914). Керівництво до російських законів про євреїв. Санкт-Петербург, 652 с. [російською мовою].

Петровський-Штерн, Й. і Магочі, П-Р. (2016). Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород, 338 с.

Сайд, Е. (2007). Культура й імперіялізм. Київ, 608.

Фуко, М. (2020). Наглядати й карати. Київ, 452 с.

Харченко, А. Євреї в Російській імперії: що імперська влада знала про своїх підданих? *МІКС*, 2022, Вип. 22. С. 65-74.

A Subaltern Studies Reader, 1986-1995. (2000). Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.upress.umn.edu/book-division/books/a-subaltern-studies-reader-1986-1995>.

Avrutin, E. (2010). Jews and the Imperial State. Identification Politics in Tsarist Russia. Ithaca; London, 232 p.

Kassymbekova, B. (2016). *Despite Cultures: Early Soviet Rule in Tajikistan*. Pittsburgh, 296 p.

Katz, J. (2000). *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York, 410 p.

Katz, J. (1998). *Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870*. New York, 284 p.

Klier, J. (1986). *Russia gathers her Jews: the origins of the "Jewish Question" in Russia, 1772–1825*. De Kalb, 236 p.

Klier, J. (2005). *Imperial Russia's Jewish Questions, 1855–1881*. Cambridge, 560 p.

Laqueur, W. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*. New York, 1993. 317 p.

Nathans, B. (2002). *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Berkeley, 426 p.

Petrovsky-Shtern, Y. (2009). *Jews in the Russian Army, 1827-1917: Drafted into Modernity*. Cambridge, New York, 307 p.

Said, E. (1979). *Orientalism*. New York, 432 p.

Tompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. London, 239 p.

Ury, S. (2012). *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*. Stanford, 448 p.

Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994. 436 p.

References

A Subaltern Studies Reader, 1986-1995. (2000). Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://www.upress.umn.edu/book-division/books/a-subaltern-studies-reader-1986-1995>.

Avrutin, E. (2010). *Jews and the Imperial State. Identification Politics in Tsarist Russia*. Ithaka; London, 232 p.

Bemporad, E. (2023). «Ievreiski studii pid chas rosiiskoi ahresii: pohliady v Ukraini ta SShA». Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=KfECEuo4qQY&t=1970s>.

Fuko, M. (2020). *Nahliadaty y karaty*. Kyiv, 452 s.

Gessen, Yu. (1911). *Zakon i zhizn. Kak sozidalis ogranichitelnye zakony o zhitelstve evreev v Rossii*. Sankt-Peterburg, 196 s.

Herasyimov, I. (2023). ... hirshe za kradizhku (nazad v 1991): dekolonizatsiia ta postkolonialnist. Yelektronniy resurs. Rezhim dostupu: <https://www.youtube.com/watch?v=YybUBvy7vnw>.

Hessen, Yu. (1911). *Zakon i zhyttia. Yak stvoriuvalysia obmezhuvalni zakony pro zhyttia yevreiv v Rosii*. Sankt-Peterburh, 196 s.

Hofmaister, A. (2011). *Vorozhe braterstvo: rosiiske yevreistvo ta*

ukrainske natsiotvorennia. V “Ukraina. Protsesy natsiotvorennia”. Red. A. Kappeler. Kyiv. S. 199-212.

Hrytsak, Ya. (2000). Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX-XX st. Kyiv, 249 s.

Hrytsak, Ya. (2011). Strasti za natsionalizmom. Stara istoriia na novyi lad. Kyiv, 350 s.

Hundorova, T. (2013). Tranzhytna kultura. Symptomy postkolonialnoi travmy: staty ta esei. Kyiv, 548 s.

Kassymbekova, B. (2016). Despite Cultures: Early Soviet Rule in Tajikistan. Pittsburgh, 296 p.

Kassymbekova, B. (2023). Alternatyvne do imperii istoriopyssannia naizruchnishe proholosyty natsionalizmom. Elektronnyi resurs. Rezhym dostupu: https://lb.ua/culture/2023/06/29/562673_botakoz_kassimbekova.html.

Katz, J. (2000). Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages. New York, 410 p.

Katz, J. (1998). Out of the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770-1870. New York, 284 p.

Kharchenko, A. “Ievrei v Rosiiskii imperii: shcho imperska vlada znala pro svoikh piddanykh?” MIKS, 2022, Vyp. 22. S. 65-74.

Klier, J. (1986). Russia gathers her Jews: the origins of the “Jewish Question” in Russia, 1772–1825. De Kalb, 236 p.

Klier, J. (2005). Imperial Russia’s Jewish Questions, 1855–1881. Cambridge, 560 p.

Kravchenko, V. (2011). Ukraina, imperiia, Rosiia. Vybranni staty z modernoi istorii ta istoriohrafii. Kyiv, 542 s.

Laqueur, W. Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia. New York, 1993. 317 p.

Meir, N. (2016). Yevrei v Kyievi, 1859-1914. Kyiv, 416 s.

Miller, A. (2000). «Ukrainske pytannia» v politytsi vlady ta rosiiskii suspilnii dumtsi (druha polovyna XIX st.). Sankt-Peterburh, 260 s.

Myronov, B. (1999). Sotsialna istoriia Rosii perioda imperii (XVIII – nachalo XX vv.). t. 1. Sankt-Peterburh, 547 s.

Mysh, M. (1914). Kerivnytstvo do rosiiskykh zakoniv pro yevreiv. Sankt-Peterburh, 652 s.

Nathans, B. (2002). Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia. Berkeley, 426 p.

Pershyi zahalnyi perepys naselennia Rosiiskoi imperii, 1897 r. Sankt-Peterburh, 1904. T.47. 297 s.

Petrovsky-Shtern, Y. (2009). Jews in the Russian Army, 1827-1917: Drafted into Modernity. Cambridge, New York, 307 p.

Petrovskiy-Shtern, Y. i Mahochii, P.-R. (2016). Yevrei ta ukraintsi: tysiacholittia spivisnuvannia. Uzhhorod, 338 s.

Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv.. f. 1269, op. 1, d. 17, 51 s.

Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv.. f. 1269, op. 1, d. 36, 109 s.

Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv.. f. 1269, op. 1, d. 45, 147 s.

Said, E. (2007). *Kultura y imperiializm*. Kyiv, 608.

Said, E. (1979). *Orientalism*. New York, 432 p.

The Central Archives for the History of the Jewish People. HM F/ 777 (A–B).

The Central Archives for the History of the Jewish People. HM F/789 (A–K).

Tompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. London, 239 p.

Ury, S. (2012). *Barricades and Banners: The Revolution of 1905 and the Transformation of Warsaw Jewry*. Stanford, 448 p.

Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994. 436 p.

Zakony pro yevreiv. Systematychnyi ohliad diiuchykh zakonopolozhen pro yevreiv iz poiasnenniamy vid Pravliachoho senatu ta tsentralnykh uriadovykh ustanov. (1915). t. 2. Petrograd, 920 s.

Kharchenko A. THE COLONIAL PROJECT OF THE EMPIRE: THE ROMANOV STATE AND ITS JEWISH SUBJECTS

Abstract

Introduction. *The rethinking of the imperial heritage in Ukraine has once again become relevant in light of the current Russian-Ukrainian war. Jewish studies are one of the areas of humanitarian knowledge that this process has embraced. The "Jewish question" formulated by the imperial establishment in the "long XIXth century" is considered as one of the colonial projects of the Russian Empire. **The research aim** is to present this project in its main characteristics, to compare its development with the context of socio-economic, cultural and political changes in society. An important aspect of the study is also to enlighten changes in historiography, paying attention to the authors who covered the relationship between the imperial authorities and Jewish subjects. **The new approach** of the study is the proposed methodological, the use of postcolonial theory and subaltern studies in the research of the Jewish population of the Russian Empire. The approach allows to outline the peculiarities of imperial policy in the Ukrainian lands, the south of the empire, and to emphasize the subjectivity of the Jewish population in its relations with the authorities. **Conclusions.** Nevertheless, it was a colonial project which ideology, practices, and language can be described as orientalist. In the "long XIXth century," two periods have been distinguished within the dialog between the empire and the Jews. For the first period, despite the empire's regional diversity, the assimilation of the Jewish population was declared. The*

ideological foundation for its practices was the traditional Judeophobia, supported by the Orthodox Church. In the second stage, a democratization of society and the emergence of civil institutions pushed the bureaucracy to a project of emancipation aimed at the Jews of the empire. At the same time, the political stage of nation-building processes in the south of the empire and the spread of modern anti-Semitism were contradictory factors on the path of Jewish emancipation.

Keywords: *Postcolonialism, Decolonization, Jews, Historiography, Russian Empire.*

Charczenko A. PROJEKT KOLONIALNY IMPERIUM: PAŃSTWO ROMANOWÓW I ICH ŻYDOWSCY PODDANI

Streszczenie

Wstęp. *Przemyslenie dziedzictwa imperialnego na Ukrainie po raz kolejny stało się istotne w obliczu trwającej wojny. Jedną z dziedzin wiedzy humanistycznej, która objęła ten proces, są studia judaistyczne. „Kwestia żydowska”, sformułowana przez establishment cesarski w „długim XIX wieku”, uważana jest za jeden z projektów kolonialnych imperium rosyjskiego. **Cel artykułu.** Zadaniem badawczym jest przedstawienie projektu w jego głównych cechach, porównanie jego rozwoju w kontekście zmian społeczno-gospodarczych i społeczno-politycznych w społeczeństwie. Ważnym aspektem badań jest także śledzenie zmian w historiografii, zwrócenie uwagi na autorów, którzy podkreślali problematykę relacji władz cesarskich z podmiotami żydowskimi. **Nowością naukową** badania jest zaproponowany zestaw narzędzi metodologicznych, wykorzystanie teorii postkolonialnej i studiów subalterni stycznych w badaniu narodu żydowskiego imperium rosyjskiego. **Wnioski.** Wybrane podejście pozwoliło nakreślić specyfikę polityki imperialnej na ziemiach ukraińskich – południu imperium, podkreślić podmiotowość ludności żydowskiej w jej relacjach z władzą. Niemniej jednak mamy przed sobą projekt kolonialny, którego ideologię, praktyki i język można określić jako orientalistyczne. W „długim XIX wieku” wyróżnia się dwa okresy, w ramach których dialog imperium z Żydami miał swoją specyfikę.*

Słowa kluczowe. *Postkolonializm, dekolonizacja, Żydzi, historiografia, imperium rosyjskie.*

Статтю надіслано до редколегії 15.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 17.10.2023 р.

УДК 94«19»:343.1(477.42)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112057>

Максимов Олександр,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету ім. І Франка
max-84@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5251-3794>

ResearcherID: H-5394-2016

ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА ХІХ СТ. У БОРОТЬБІ З ДІТОЗГУБНИЦТВОМ (НА ПРИКЛАДІ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Анотація

Метою роботи є аналіз факторів, що впливали на процес становлення імперського законодавства щодо дітозгубництва та висвітлення специфіки виконання судових рішень, пов'язаних з цим видом злочину.

Методологія дослідження базується на використанні наукових інструментів історико-правових, імперських та жіночих студій, соціальної історії, частково – історичної антропології. Це дало можливість розглядати дітозгубництво у конкретно-історичних обставинах. На прикладі судових справ, розглянуто усі чинники, що впливали на окреслену проблематику.

Наукова новизна полягає у тому, що на основі архівних матеріалів, які представлені у Державному архіві Житомирської області, та широкому спектрі інших джерел, проаналізовано відомості про специфіку застосування покарань до жінок, які вчинили злочин проти життя дитини, а також факторів, що визначали імперську політику щодо подібних злочинів у другій половині ХІХ ст. (на прикладі Волинської губернії).

Висновки. Протягом другої половини ХІХ ст. в Російській імперії спостерігалась тенденція до пом'якшення вироків жінкам за такий злочин як дітозгубництво або інфантицид. Цьому сприяла низка факторів: незначна вартість життя немовляти в модерному суспільстві, що ймовірноше, пов'язувалось із значним перенаселенням, зокрема на Правобережжі. Подібні злочини не приносили великої шкоди державі (відносно до інших). Одночасно, розвиток медицини, зокрема

психіатрії, та, відповідно інший погляд на жінку під час пологів та підвищення рівня гуманності в суспільстві, (часте співчуття злочинцям з боку суддів та присяжних засідателів) стали не менш важливими факторами винесення судових вироків.

Ключові слова: *дітозгубництво, інфантицид, сім'я, сільська громада, суд, присяжні засідателі, законодавчі зміни, етнографія, медицина.*

Постановка проблеми. У судовій практиці минулого існувала низка злочинів, яким в наш час у кримінальному кодексі не знайшлося місця, або вони перепрофілювались в інші статті та форми покарання. У нашій розвідці піде мова про дітозгубництво – один з розповсюджених злочинів ранньомодерного та модерного часів, а також покарання за нього.

Сьогодні, в часи гуманні та демократичні, смерть людини, більше того дитини, викликає серйозне занепокоєння, осуд, заклики до покарання. Але були і інші епохи, коли вбивство дитини, а особливо новонародженої, мало цілий спектр трактувань та кваліфікацій, а також мотивів для виправдання. Перш за все, це пов'язувалося із відмінностями у розумінні цінності життя. Наша розвідка присвячена модерній епосі XIX ст. Серед завдань, які автор ставив перед собою: з'ясувати, яким чином система законодавства Російської імперії трактувала такий вид злочину як дітозгубництво, та яка міра покарання передбачалась за нього. Дослідити фактори, які сприяли пом'якшенню вироків для подібних злочинів у модерний час, охарактеризувати вплив такого інституту, як суди із присяжними засідателями, що виник в результаті судової реформи 1864 р., на процес зміни у підходах до вирішення справ, пов'язаних з дітозгубництвом. Шляхом дослідження конкретних судових справ, виокремити типові особливості застосування норм кримінального судочинства щодо даного виду злочину.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто відзначити, що проблематиці дітозгубництва на теренах України модерного часу значної уваги з боку науковців не приділено. Тематиці власне дітозгубництва, як прояву девіантної поведінки, було присвячено одну із наших розвідок (Максимов О., Гардзель К., 2019). У цьому дослідженні, за допомогою масиву архівних документів, досліджено соціальну приналежність та майновий зріз фігуранток

подібних справ, роль жінки у питаннях життя її новонародженої дитини, та найголовніше – її реакції на ставлення тогочасного суспільства на позашлюбні стосунки та незаконнонароджених дітей. І як наслідок – страх, перед можливістю опинитись на маргінесі тогочасного життя (Максимов О., Гардзель К., 2019). Також варто виокремити дослідження В. Маслійчука. У своїй праці вчений зупинився на проблемі вбивства незаконнонароджених дітей та аборту в період ранньомодерного доби на прикладі Слобожанщини (Маслійчук, 2008). Значний внесок у дослідження проблематики дитинства, статусу та місця дитини, а також дитячої смертності, зокрема й шляхом вбивства матерями (на прикладі Гетьманщині), своїм науковим доробком зробив І. Сердюк (Сердюк, 2018). Ще однією розвідкою, де представлена тематика дітозгубництва на гетьманському Лівобережжі є праця Ю. Волошина, в ній автор крізь призму однієї судової справи демонструє всю складність та глибину проблеми, дає оцінку мотивам та рефлексіям різних учасників цього злочину, формує уявлення тогочасного суспільства на подібні випадки та доводить, що друга половина XVIII ст. стає переломним етапом у поглядах на проблему дітозгубництва, зокрема у питаннях пом'якшення покарання за подібні злочини (Волошин, 2016).

Метою роботи є аналіз факторів, які впливали на процес становлення імперського законодавства щодо дітозгубництва, та висвітлення специфіки виконання судових рішень, пов'язаних з цим видом злочину.

Виклад основного матеріалу. Перші спроби встановити відповідальність за вбивство дитини зустрічаються у письмових пам'ятках Київської Русі. Наприклад, в Статуті князя Ярослава про церковні суди вказувалося на насильницьке позбавлення життя матір'ю своєї незаконнонародженої дитини. За це діяння вона піддавалася ув'язненню в церковному будинку. Дітовбивство як злочин розглядалось і в Уставі Володимира Святославовича – «если девка детя повержеть» (Мурзіна, 2007, с. 101). Ймовірно, слово «повержеть» мало на увазі випадки, коли жінка позбавлялась від немовляти, або від плоду. За дані злочини обвинувачена піддавалася церковному суду, що мало на меті припинення позашлюбних зв'язків. Важливо, що в статутах князів не було чіткого розмежування між покаранням за дітовбивство та аборт.

Оскільки злочини, вчинені жінкою за часів Київської Русі розглядалися передусім як порушення норм моральності, родинно-шлюбних відносин, трактувалися як образа, нанесена честі і інтересам чоловіка, порядку, який освячувався релігією, то й дітовбивство належало до юрисдикції церкви і класифікувалось не як власне злочин, а як гріх (Бондаровер, 2013, с. 377).

На зміну статутам київських князів прийшли Литовські статuti 1529, 1566, 1588 рр. Литовський статут був основним збірником права в Україні з XVI ст. до 40-х рр. XIX ст. В цьому документі вже чітко прослідковувалось відмежування злочину «вигнання плоду» від злочину дітовбивства і відповідальності за них. Варто зазначити, що існувало два підходи у визначені відповідальності – норма про позбавлення життя дитини, народженої в шлюбі, та норма про вбивство незаконнонародженої дитини, тобто поза шлюбом. У першому випадку передбачалось покарання у вигляді ув'язнення на один рік і шість тижнів у вежі в замку, а після відбуття цього покарання чотири рази в рік при церкві свого віросповідання винні мали публічно каятися, у другому – смертна кара. Така диференціація відповідальності, залежно від суб'єктів вчинення злочину, пояснювалась тим, що як вже зазначалося вище, на каральну політику держави того часу істотно впливала християнська релігія і церква, яка засуджувала блуд (Мурзина, 2007, с. 105).

У ранньомодерний час відбуваються певні зрушення у поглядах на дітозгубництво, зокрема, В. Маслійчук наголошує на суттєвих суспільних трансформаціях у питаннях дитячої смертності. Важливим є те, що автор прослідкував роль контролю громади та церкви щодо стримування вбивства незаконнонароджених дітей та абортів. Також дослідник звернув увагу на зміни в системі покарань за дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. в бік його пом'якшення, відходу від смертної кари для жінок, що його вчинили (Маслійчук, 2008).

В одному з останніх масштабних досліджень, присвячених проблематиці дитинства та ролі дитини в ранньомодерний час, І. Сердюк відзначає, що високі показники дитячої смертності і специфіка уявлень про дитину в ті часи, з одного боку, знімали гостроту смерті, робили її звичною. Але з іншого боку, автор

пропонує розглядати багатоаспектно такі складні явища, як смерть. Відомий вислів «Бог дав, Бог узяв» радше пасує колективному ставленню до дитячої смертності як звичного явища або баченню зі «сторони». Таким колективним зовнішнім спостерігачем був власне соціум, котрий мав небагато підстав перейматися смертю одного з найменших своїх членів. Що стосується ставлення батьків та родичів, на думку І. Сердюка, недоречно вважати, що воно було тотально байдужим. Ставлення радше було амбівалентним і залежало від багатьох чинників: віку дитини, охрещена вона чи ні, обставин смерті (Сердюк, 2018, с. 260).

Модерна доба в історії України пов'язується із імперським періодом, протягом якого відбулись зміни і в системі законодавства. На зміну Литовському статуту, нормам Магдебурзького права та Саксонського зеркала приходять інші законодавчі акти.

У середині XIX ст. в Російській імперії назріло питання докорінної модернізації всіх сфер життя суспільства, зокрема і системи законодавства. Важливим результатом цих змін стало прийняття в 1845 р. Уложення про покарання карні та виправні. Стаття 1922 нормативно-правового документу пом'якшувала покарання для матерей-вбивць, якщо інфантицид мав місце відразу після народження дитини і причиною його були «почуття сорому та страху», які оволодівали незаміжніми матерями (Шашков, 1872). Як стверджує у своєму дослідженні В. Безгін (Безгін, 2013, с. 198), у порівнянні з законодавством низки європейських країн того часу, російські кримінальні закони виглядали консервативнішими, а покарання за злочини – надто суворими.

Варто зазначити, що в результаті проведеної судової реформи в Російській імперії в 1864 р. запрацювали суди присяжних та мирові судді, яким було доручено розгляд незначних злочинів. Почалась боротьба з попередньою судовою тяганиною. Одночасно, судді отримали можливість розглядати більшу кількість справ. В зв'язку з цими змінами, склались умови для того, аби частіше розглядалися справи, пов'язані з дітовбивством.

Таким чином, суди присяжних, які утворювались за судовою реформою 1864 р. взяли на себе розгляд справ про дітозгубництво, адже цей вид злочину був віднесений до їх юрисдикції. Як результат широкого поширення набула практика винесення

виправдувальних вироків, а суворі покарання замінювались більш м'якими. Наприклад, покарання у вигляді заслання практично не використовувалось (Міхель, 2012, с. 106). Більше того, смертна кара за цей вид злочину була віднесена в минуле ще на початку ранньомодерного часу, і у XVIII ст. не застосовувалась.

Законотворці розуміли необхідність зміни системи законодавства, яка б відповідала реаліям і могла ефективно боротись із злочинністю. В результаті в 1885 р. світ побачив нову редакцію Уложення про покарання карні та виправні, яка була більш адаптована до вимог часу. Зміни в новому Уложенні стосувались більш диференційованого визначення злочину (Безгін, 2013, с. 198).

В Уложенні дітовбивству була присвячена стаття 1451, яка передбачала покарання у вигляді тюремного ув'язнення на строк від 4 до 6 років, або ж заслання терміном від 10 до 12 років. Проте часто була можливість кваліфікувати цей злочин за статтею 1460 і доказати, що жінка «від сорому та страху» залишила новонародженого без допомоги, і тому він помер. В такому випадку жінку могли ув'язнити від 1,5 до 2,5 років. Важливо, що пункт 2 статті 1460 визначав, що якщо буде доведено, що дитина народилася вже мертвою, а жінка під впливом «сорому та страху» приховала труп дитини, обвинувачувана мала відбути тюремне ув'язнення від 4 до 8 місяців (Уложення про покарання карні та виправні, 1885).

Варто зазначити, що ця норма поширювалась лише на ті випадки, коли дитина мала статус «незаконнонародженої». Якщо матір вбивала дитину, народжену в шлюбі, передбачались жорсткіше покарання (Гернет, 1911, с. 250). Тобто, ставлення до жінок, які вбили незаконнонароджених дітей було більш поблажливим. Таким чином, держава почала більше піклуватися про збереження життя дітей, ніж про протидію позашлюбним зв'язкам, як було раніше.

В зазначеному вище нормативному акті (стаття 1469), визначалась кримінальна відповідальність за вбивство «немовля жакливого вигляду або ж такого, що немає людської подоби». Обвинувачена засуджувалась до позбавлення всіх прав та заслання до Сибіру або роботі в виправних арештантських відділах (Уложення про покарання карні та виправні, 1885).

У статтях 1461–1463 Уложення розглядалось як злочин «вигнання плоду», тобто вбивство живого плоду дитини в утробі вагітної жінки. У статті 1461 визначалось покарання за аборт «без відома та згоди» матері – в залежності від тяжкості наслідків для здоров'я та життя жінки – каторжні роботи від 4 до 12 років, з позбавленням прав та привілеїв. Якщо ж вбивство дитини в утробі відбулося з відома та згоди жінки, кваліфікація злочину відбувалась за статтею 1462, за якою винні позбавлялись всіх прав та привілеїв та передавались до арештантських відділів строком від 5 до 6 років. У випадку здійснення жінкою самостійного абортуння, винній загрожувало тюремне ув'язнення, з позбавленням всіх прав та привілеїв. Стаття 1463 передбачала, якщо жінка була раніше притягнута до відповідальності за аборт, покарання підвищується на одну ступінь (Уложення про покарання карні та виправні, 1885).

Вдосконалення законів і прагнення надати їм більший рівень ефективності було головним завданням, яке визначили для себе юристи другої половини XIX ст. у вирішенні проблеми дітовбивства. В законах вони бачили інструмент для виправлення всіх антисуспільних явищ, які трактувались як злочин. Але зміна законів очевидно не встигала за зміною в суспільному житті. Тому декому здавалось, що злочинне начало приховується в людській природі, особливо коли вона слабка, як у випадку із жінками (Мурзина, 2007, с. 104). Наприкінці XIX ст. наукові досягнення медицини почали вказувати на те, що у матері-породіллі з'являється в психіці особливе потрясіння, що викликане родовими муками. Тому перехід до більш м'якого покарання відбувався не в останню чергу завдяки досягненням науки, з якими законотворцям варто було рахуватись.

У травні 1903 р. було прийнято нове Кримінальне уложення, яке знаходилося тривалий час на обговоренні. Проте нове Уложення так і не було впроваджено повністю у зв'язку з початком революції 1905–1907 рр. та наступними потрясіннями в країні. Важливі зміни стосувались проблеми дітозгубництва. Стаття 461 визначала, що заподіяння смерті може бути виконано чи за допомогою активних дій чи бездіяльності, тобто ненадання новонародженому необхідної допомоги. Також стаття трактувала дітовбивство вже не як вбивство немовляти незаміжною жінкою, а як вбивство дитини,

народженої поза шлюбом. Що стосувалось покарання, то воно було понижене до ув'язнення у виправному будинку від 1,5 до 6 років (Нове кримінальне уложення, 1903, с. 104).

Отже, за традицією ще з часів Київської Русі, дітовбивство вважалось великим гріхом і «варварським» пережитком минулого. Проте, на тлі великих суспільних змін, які розпочалися в 60-х рр. XIX ст., стара кара за дітовбивство здавалась надто суворою і тому все частіше можна було почути про необхідність пом'якшення покарань за злочин і створення більш ефективного та раціонального законодавства, яке діятиме на користь держави.

Для вирішення питань, пов'язаних із дітозгубництвом, в судовій практиці, як правило, не застосовували покарання щодо жінок у повному обсязі, передбаченим законодавством. Його намагалися пом'якшити. Тому у практичному вимірі дуже часто судова влада на місцях проявляла лояльність до жінок, які вчиняли подібні злочини, а суд із присяжними засідателями часто ставав на бік обвинувачених, відчуваючи усю глибину проблеми та масовість подібних злочинів.

Досить часто пом'якшувальною обставиною для винесення вироку було відверте зізнання жінки. Так, у 1892 р. жителька с. Врублівка Новоград-Волинського повіту Олександра Стаднікова була звинувачена за частиною 2 статті 1461. У ставку поблизу села було знайдено труп немовляти. Селяни звинуватили незаміжню Олександру Стаднікову в тому, що ця дитина належала їй. Дівчина визнала, що новонароджений належав їй, але вона його не вбивала, оскільки дитина народилася вже мертвою. Під впливом сорому і страху вона вирішила позбутися тіла. Медична експертиза підтвердила те, що дівчина нещодавно народила, тому припустили, що дитина могла належати їй. За частиною 2 статті 1461 звинуваченій передбачалось покарання у вигляді тюремного ув'язнення строком від 4 до 8 місяців. Але з урахуванням зізнання, термін був скорочений до трьох тижнів арешту (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 214, арк. 20). Подібних випадків пом'якшення покарання, шляхом врахування зізнання, було досить багато.

Серед обвинувачених жінок значний відсоток становили неповнолітні. Застосування норм покарання для цих осіб мало теж певну специфіку. У 1893 р. в Новоград-Волинську в р. Случ було

знайдено труп немовляти. Експертиза встановила, що дитина померла внаслідок ненадання їй допомоги після народження, а у воду кинули його вже мертвим. Жителі звинуватили в цьому міщанку Іту Кушнір. На допиті вона розповіла, що після роботи відчула себе погано. Потім дівчина відчула, що народжує. Під впливом шоку, подумала, що дитя народилося мертве. Аби приховати факт вагітності, Іта Кушнір вирішила викинути тіло дитини в річку. Оскільки дівчина зізналась в скоєному, їй пом'якшили покарання на першій ступінь, а з урахуванням того, що вона була неповнолітня, покарання зменшили ще. Таким чином, суд визначив їй покарання у вигляді арешту на 2 тижні (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 329, арк. 22).

Також подібна справа розглядалась Житомирським окружним судом у 1894 р. за звинуваченням Феодосії Кучеренко у частині 2 статті 1460. В м. Остропіль Новоград-Волинського повіту було знайдено труп новонародженої дитини, з відірваною рукою та ногою. Жителі міста припустили, що ця дитина могла належати Феодосії Кучеренко, яку підозрювали у вагітності. Жінка зізналась в тому, що ця дитина належала їй. Але вона не знала чи народилась дитина живою чи мертвою, пояснюючи це післяпологовим шоком. Під впливом сорому та страху, вона вирішила сховати дитину в хліву, звідки дитина потім пропала. Експертиза встановила, що відсутність кінцівок у дитини може бути пов'язана з понівеченням тіла собакою. З урахуванням щиросердного зізнання та віку обвинуваченої (19 років), суд призначив покарання у вигляді арешту на 7 діб (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 464, арк. 24 зв.).

У судових справах зустрічаються випадки спроб пом'якшення покарання за дітовбивство, шляхом перекваліфікування злочину за статтею 1451, тобто дітовбивство, на статтю 1460, що лише карала за приховування мертвнонародженої дитини. Так, у 1892 р. у дітовбивстві була звинувачена Юзефа Філінська. Серед жителів м. Баранівка почали поширюватись чутки про її вагітність та вбивство дитини. Після проведеного обшуку в будинку, де вона проживала, у льосі, було знайдено труп немовляти. Медична експертиза встановила, що дитина народилась живою, а померла від удущення пучком соломі. Жінка не визнала того, що вона вбила дитину, зізналась лише в тому, що сховала вже мертву дитину. До розгляду

справи був залучений суд присяжних, який визначив, що Юзефа Філінська не винна у вбивстві дитини, а лише у прихованні тіла мертвої новонародженої дитини. Тому, жінку було вирішено притягнути до відповідальності за пунктом 2 статті 1460. З урахуванням зізнання у скоєному на суді, Юзефі Філінській було визначено покарання у вигляді тюремного ув'язнення строком на 3 місяці (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 15, спр. 213, арк. 40 зв.).

Відомо, що правосуддя другої половини XIX ст. було схильне до виправдування жінок-дітовбивць. Це можна пов'язати з тим, що злочин проти життя дитини не наносив прямої та безпосередньої шкоди державі та суспільству. Тому застосування суворих покарань щодо таких злочинів вважалось не ефективним. Юристи наполягали на запобіганні та встановленні контролю над тими, хто належав до групи осіб, які потенційно могли здійснювати подібні злочини, на протипагу покаранню за його скоєння.

Разом з тим, політика м'якого ставлення до жінок-дітовбивць на практиці, мала спиратись на конкретні підстави. Такими підставами ставали юридичні аргументи про специфіку складу даного злочину. Судді були схильні до того, аби вкотре підкреслити, що вбивство новонародженої дитини здійснювалось жінкою тоді, коли вона перебувала у стані сильного психічного потрясіння, що межувало з безумством.

Прикладом виправдувального вироку за участі суду присяжних є справа, яка розглядалась 1904 р. Житомирським окружним судом. Антоніну Подгурську, яка проживала в м. Звягель, звинуватили в скоєнні злочину за статтею 1460. Дворянин Людвіг Прандецький, у якого працювала жінка, знайшов у сараї труп дитини, який був замотаний в полотно. Він запідозрив, що ця дитина може належати Антоніні. Жінка підтвердила це. Медична експертиза встановила, що немовля народилося живим та померло внаслідок ненадання йому першої допомоги та переохолодження. Антоніна Подгурська пояснила на допиті, що змушена була залишити дитину саму для того, аби ніхто не помітив її відсутність на робочому місці. Коли вона прийшла в сарай через годину, немовля вже було мертвим. Суд присяжних визнав жінку невинною в скоєнні злочину, тому вона була виправдана [Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 16, спр. 193, арк. 34 зв.].

Проте факт переважання виправдувальних вироків за участі суду присяжних, підштовхує до роздумів. Варто наголосити, що присяжними, як правило, ставали односельчани, які досить негативно ставились до позашлюбних стосунків та вагітності. Але коли справа про приховання позашлюбних стосунків, шляхом позбавлення життя незаконнонародженої дитини, доходила до суду, селяни змінювали свій гнів на милість щодо обвинувачених жінок. Тому ми можемо говорити про певну еволюцію у ставленні до жінок-дітозгубниць серед односельчан. Не варто забувати про статус та ставлення до дитини в модерний час, особливо до тих, які не досягли трирічного віку. Показовим є епізод зі справи наведеної вище. Жінка хвилювалась, насамперед, не про новонароджену дитину, а через відсутність на робочому місці. Тобто виконання роботи (за наймом, з подальшим отриманням матеріальної винагороди), в даному випадку, переважає почуття материнства та збереження життя немовляти.

Варто зазначити, що від 1864 р., внаслідок реалізації судової реформи, обвинувачений міг скористатися послугами захисника (адвоката). У випадку, якщо до розгляду справ, пов'язаних з дітозгубництвом, залучались адвокати, то вирокі, у переважній більшості, були також виправдувальні. Так, наприклад, у 1894 р. в справі Глікерії Закалюжної з м. Троянів Житомирського повіту, захисником виступив А. Жураковський. Жінку обвинувачували в тому, що вона народила дитину і приховала це. Гликерія зізналась в тому, що народила дитину в будинку свого дядька. Після цього вона втратила свідомість, а прийшовши до тями, побачила, що дитина була вже мертвою. Аби тіло дитини не дістали собаки, жінка прикрила його соломою. В процесі досудового розслідування було допитані свідки, які підтвердили слова Глікерії Закалюжної, що вона не закопувала тіло, а лише прикрила його. На захист жінки виступив і дядько, який визнав, що жінка зізналась йому у народженні дитини, як тільки він прийшов додому. Тому суд вирішив визнати висунуті обвинувачення дівчині не доведеними, та виправдав Глікерію Закалюжну (Державний архів Житомирської області ф. 24, оп. 16, спр. 551, арк. 32–34 зв.).

Проаналізувавши судові справи Житомирського окружного суду кінця XIX – початку XX ст., пов'язані з дітозгубництвом, можна констатувати, що серед них помітна кількість мала

виправдувальні вироки. Так, з опрацьованих 63 судових справ у 28 справах жінки були виправдані.

Обґрунтовувати виправдувальні вироки суддям допомагали також погляди експертів, які стали, за необхідністю, запрошуватись судами на основі закону 1835 р. про обов'язкову судово-медичну експертизу.

Варто зазначити, випадки дітовбивства були тим типом злочину, за яким досить важко було викрити вбивцю. Звичайним приводом для порушення кримінальної справи було виявлення в певному місці трупа дитини, а далі починався пошук відповідної кандидатури на роль його можливої матері. Втім, коли справа потрапляла до суду, особа матері мертвої дитини вже була встановлена, завдяки, як правило, родичам чи сусідам обвинуваченої (Міхель, 2007, с. 447).

Залучаючи медиків до здійснення судово-медичної експертизи, судді мали вирішити з їх допомогою дві групи питань. По-перше, чи була смерть немовляти наслідком випадковості, яка не залежала від жінки, наприклад, подія внаслідок важких пологів, чи все ж мало місце дітовбивство? По-друге, чи був скоєний злочин у свідомості чи безсвідомо, у стані безумства? (Шергандт, 1865, с. 33).

Основним видом експертизи був патолого-анатомічний аналіз трупів, з метою виявлення насильницьких ознак смерті. Проте спеціалісти в цій галузі не завжди могли винести вірне рішення щодо причин смерті, і деякі з них були схильні вважати, що ознаки насильства на тілі мертвої новонародженої дитини лише у виключних випадках можуть слугувати позитивним доказом дітовбивства. Залишаючи винесення вироку на розгляд суддів, провідні спеціалісти із судово-медичної експертизи воліли не виступати без особливої потреби на стороні звинувачення (Міхель, 2007, с. 449).

Не менш важким був і другий етап експертизи, який передбачав з'ясування психічного стану жінки-дітовбивці. Варто зазначити, що саме з другої половини ХІХ ст. формується інтерес до проблем психічних відхилень, у їх застосуванні щодо кримінального законодавства. Активно починає формуватися спеціалізований судово-психіатричний дискурс, який був покликаний дати кримінальному правосуддю більш точну картину

психічного стану злочинців, які здійснювали вбивство. У рамках цього процесу був вироблений і типовий портрет жінки-дітовбивці.

Спеціалісти були схильні трактувати інфантицид як злочин, який здійснений в стані психічного розладу, зокрема, тимчасової втрати свідомості. При цьому, психіатрія, яка зароджувалась в середині XIX ст., була схильна до того, аби і сам процес пологів розглядати як такий психофізичний стан, який супроводжується сильним емоціональним шоком і тимчасовою втратою пам'яті і свідомості. Зважаючи на ці погляди, вітчизняні медики поширювали їх на випадки, з якими вони мали справу.

Також фахівці вважали, що більшість дітовбивств пов'язані з причиною конфлікту між вродженими материнськими почуттями і тими соціальними умовами, в які потрапляла жінка, яка була позбавлена співчуття і підтримки оточуючих. Тому панівною серед них була думка, що дітовбивство – це проступок, який здійснюють, в основному, юні, неграмотні, незаміжні жінки, якими рухає страх бути зганьбленими перед родичами та сусідами (Шашков, 1872, с. 451).

У загальному, політика поблажливого ставлення до жінок-дітовбивць мала певні наслідки для судово-психіатричної експертизи, яка почала розвиватися завдяки спробам більш точно виявити суб'єктивні причини таких злочинів.

Висновки. Таким чином, можемо констатувати, що судове законодавство та судові практики кінця XIX – початку XX ст. відзначалися поступовим пом'якшенням вироків для жінок, яких обвинувачували у дітозгубництві. Результатом стало призначення менш суворих покарань та помітна кількість виправдувальних вироків. У другій половині XIX ст. формувалась нова система законодавства, яка конкретно визначала склад злочину, пов'язаного з дітозгубництвом. Проте, на думку більшості юристів, діючі норми не відповідали реаліям часу та були доволі суворими. Це призводило до того, що часто у відношенні до обвинувачених жінок застосовували пом'якшення покарання, або ж виносили виправдувальні вироки, які набули особливого поширення після запровадження суду присяжних.

Не останню роль у збільшенні лояльності до жінок відігравали і інші аспекти розвитку модерного суспільства. Насамперед, ми відзначаємо розвиток медицини та охорони материнства. Не

останню роль відігравав і розвиток психологічної науки, а особливо дослідження психічних відхилень у жінок під час пологів. Не варто забувати й про вплив церкви на зламі XIX–XX ст., він стає менш відчутним у порівнянні із ранньомодерною добою, відповідно і тиск на осіб, що брали участь у судових процесах, теж поступово нівелюється. Можна відзначити і той факт, що у суспільстві модерного часу ставлення до новонародженої дитини не йде у жодне порівняння із сучасними гуманними підходами. Не варто забувати і про демографічний вибух, який фіксується наприкінці XIX ст., в умовах якого життя немовляти стає маловартісним. Всі названі фактори впливали на збільшення виправдальних вироків для жінок, які вчинили такі злочини.

Перспективними напрямками подальших досліджень є становище дитини та дитинство в цілому в модерний час, розвиток наукових знань в галузі медицини, зокрема психіатрії у XIX – початку XX ст., та їх вплив на трактування дітозгубництва законодавцями та судовими установами, девіантна поведінка жінок та злочини, скоєні ними.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Безгін, В. (2013). Інфантицид та кримінальний аборт в сільській Росії: минуле і сучасність. *NB: питання права та політики*, № 4, 196–229. [російською мовою].

Бондаровер, Ю. (2013). Кримінальне законодавство про дітовбивство в Російській імперії другої половини XIX ст. (гендерно-правовий аспект). *Актуальні проблеми держави і права*, Вип. 70, 377–382. [російською мовою].

Волошин, Ю. (2016). Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 356 с.

Гернет, М. (1911). Дітовбивство: Соціологічне та порівняльно-юридичне дослідження: з додатком 12 діаграм. Москва, 346 с. [російською мовою].

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 213, 96 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 214, 106 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 329, 62 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 464, 86 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 15, спр. 551, 62 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. 24, оп. 16, спр. 193, 64 арк.

Максимов, О., Гардзель, К. (2019). Вбивство дитини як прояв девіантної поведінки жінок Правобережної України в кінці XIX – початку XX століття (на матеріалах Житомирського окружного суду). *Интермарум: історія, політика, культура*, №6, 28–45. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.11192>

Маслійчук, В. (2008). Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 128 с.

Міхель, Д. (2007). Суспільство перед проблемою інфантициду: історія, теорія, політика. *Журнал досліджень соціальної політики*, № 4, 439–458. [російською мовою].

Міхель, Д., Міхель, І. (2012). Інфантицид з погляду освіченої російської громадськості другої половини XIX – початку XX ст. *Побутове насилля в історії російської повсякденності*: заг. ред. М. Г. Муравйової і Н. Л. Пушкарьової. Санкт-Петербург, 105–141. [російською мовою].

Мурзіна, Л. (2007) Генезис кримінальної відповідальності за дітоубивство. *Ізвестія ПГПУ. Юридичні науки*, №7, 101–105. [російською мовою].

Нове кримінальне уложення, (1903). Затверджене 22 березня 1903 року. Санкт-Петербург: Вид-во. В. П. Анісімова., 250 с. [російською мовою].

Сердюк, І. (2018). Маленький дорослий: Дитина та дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С. 456 с.

Уложення про покарання кримінальні та виправні (1885). видання 1885 року. Санкт-Петербург : Держ. тип. 369 с. [російською мовою].

Шашков, С. (1872). Історичні долі жінок, дітоубивство та проституція. Санкт-Петербург : Типографія Ф. С. Сущинського. 590 с. [російською мовою].

Шергандт, О. (1865) Про значення для судового лікаря різних знаків насилля на тілі мертвих немовлят. *Архів судової медицини та громадської гігієни*, № 3, 33–46. [російською мовою].

References

Bezgin, V. (2013). Infanticid i kriminalnyj abort v selskoj Rossii: proshloe i sovremennost. *NB: voprosy prava i politiki*, № 4, 196–229. [in Russian].

Bondarover, Yu. (2013). Uголовное zakonodatel'stvo o detoubijstve v Rossijskoj imperii vtoroj poloviny XIX veka (genderno-pravovoj aspekt). *Aktualni problemi derzhavi i prava*. Vip. 70, 377–382. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 213, 96 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 214, 106 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 329, 62 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 464, 86 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 15, spr. 551, 62 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. 24, op. 16, spr. 193, 64 ark.

Gernet, M. (1911). Detoubijstvo: Sociologicheskoe i sravnitel'no-yuridicheskoe issledovanie: S prilozheniem 12 diagramm. Moskva, 346 s. [in Russian].

Maksymov, O., Hardzel, K. (2019). Vbyvstvo dytyny yak proiav deviantnoi povedinky zhinok Pravoberezhnoi Ukrainy v kintsi KhKh – pochatku KhKh stolittia (na materialakh Zhytomyrskoho okruzhnogo sudu). *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*, №6, 28–45. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.11192> [in Ukrainian].

Masliichuk, V. (2008). Ditozghubnytstvo na Livoberezhnii ta Slobidskii Ukraini u druhii polovyni XVIII st. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 128 s. [in Ukrainian].

Mihel, D. (2007). Obshestvo pered problemoj infanticida: istoriya, teoriya, politika. *Zhurnal isledovaniy socialnoj politiki*. № 4, 439–458. [in Russian].

Mihel, D., Mihel, I. (2012). Infanticid glazami obrazovannogo rossijskogo obshestva vtoroj poloviny XIX – nachala XX v. *Bytovoe nasilie v istorii rossijskoj povsednevnosti*: obsh. red. i sost. M.G. Muravevoj i N.L. Pushkarevoj. SPb., 105–141. [in Russian].

Murzina, L. (2007). Genezis ugovnoj otvetstvennosti za detoubijstvo // *Izvestiya GPGU. Yuridicheskie nauki*. №7, 101–105. [in Russian].

Novoe ugovnoe ulozhenie, (1903). Vysochajshe utverzhdennoe 22 marta 1903 goda. Sankt-Peterburg: Izd. V.P.Anisimova, 250 s. [in Russian].

Serdiuk, I. (2018). Malenkyi doroslyi: Dytna ta dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. Kyiv: K.I.S. 456 s. [in Ukrainian].

Shashkov, S. (1872). Istoricheskie sudby zhenshiny, detoubijstvo i prostituciya. Sankt-Peterburg : Tipografiya F. S. Sushinskogo, 590 s. [in Russian].

Shergandt, O. (1865). O znachenii dlya sudebnogo vracha razlichnyh znakov nasiliya na tele mertvo-najdenykh novorozhdennykh mladencev. *Arhiv sudebnoj medecyny i obshchestvennoj gigieny*. № 3, 33–46. [in Russian].

Ulozhenie o nakazaniyah ugovolnykh i ispravitelnykh, (1885.) : izdanie 1885 goda. Sankt-Peterburg : Gos. tip., 369 s. [in Russian].

Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. Kyiv: K.I.S., 356 s. [in Ukrainian].

**Maksymov O. IMPERIAL POLICY IN THE FIGHT AGAINST
INFANTICIDE (ON THE VOLYN PROVINCE EXAMPLE)**

Abstract

The aim of this study is to analyse the factors that have influenced the imperial legislation formation process on infanticide and to highlight the specifics of the court decisions execution related to this type of crime.

The research methodology is based on the general scientific principles of historicism, objectivity, systematicity and comprehensiveness. This has given an opportunity to examine infanticide in specific historical circumstances. Only real facts are offered with the help of archival cases, and all factors are considered that have influenced the outlined issues. The novelty of the paper is that the author analyses the information about the punishment to the women who have committed a crime against the child's life for the first time in Ukraine (Volyn province) on the archival materials basis, and a wide range of other sources, as well as the factors that have determined the imperial policy towards such crimes.

Conclusions. During the second half of the 19th and early 20th centuries, the Russian Empire tended to mitigate sentences to women for such crimes as infanticide. A number of factors have led to this. Among them are: a relative insignificance of such crimes to the state, the development of medicine, in particular psychiatry, and, accordingly, a different view of the woman during childbirth. On the one hand, there is an increase in the level of humanity in society (frequent sympathy for criminals on the part of judges and jurors), and on the other, the low cost of a baby's life in modern society, which could be associated with significant overpopulation, particularly on the Right-Bank Ukraine.

Key words: infanticide, family, rural community, jury trial, legislative changes, ethnography, medicine, psychiatry.

**Maksymov O. POLITYKA CARSKA W WALCE Z ZIECIOBÓJSTWEM
(NA PRZYKŁADZIE GUBERNI WOŁYŃSKIEJ)**

Streszczenie

Celem pracy jest analiza czynników, które wpłynęły na proces kształtowania się ustawodawstwa cesarskiego dotyczącego dzieciobójstwa oraz akcentowanie uwagi na specyfice wykonywania orzeczeń sądowych związanych z tego typu przestępstwami.

Metodologia badań opiera się na ogólnych naukowych zasadach historyzmu, obiektywizmu, systematyczności oraz wszechstronności. Umożliwiło to rozpatrzenie dzieciobójstwa w określonych okolicznościach historycznych, przy pomocy akt archiwalnych zaproponowano jedynie realne fakty, uwzględniono wszystkie czynniki wpływające na określone problemy.

Aktualność naukowa polega na tym, że po raz pierwszy na terytorium Ukrainy (obwód wołyński) na podstawie materiałów archiwalnych i szerokiego

wachlarza innych źródeł przeanalizowano informacje o specyficie stosowania kar wobec kobiet, które popełniły zbrodnię przeciwko życiu dziecka, a także o czynnikach, które determinowały politykę carską wobec takich zbrodni.

Wnioski. *W drugiej połowie XIX i na początku XX wieku w Imperium Rosyjskim istniała tendencja do łagodzenia wyroków kobiet za takie przestępstwa jak dzieciobójstwo. Złożyło się na to wiele czynników: stosunkowo niewielkie szkody dla państwa spowodowane takimi przestępstwami; rozwój medycyny, w szczególności psychiatrii, a znaczy odmienne spojrzenie na kobietę podczas porodu; z jednej strony wzrost poziomu człowieczeństwa we wspólnocie (częste współczucie dla przestępczyni ze strony sędziów i ławników), a z drugiej niska wartość życia niemowlęcia w ówczesnym społeczeństwie, co mogło być związane ze znacznym przeludnieniem, w szczególności na Prawobrzeżu.*

Wyrazy kluczowe: *dzieciobójstwo, rodzina, hromada wiejska, proces z udziałem ławy przysięgłych, zmiany legislacyjne, etnografia, medycyna, psychiatria.*

Статтю надіслано до редколегії 28.07.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.09.2023 р.

УДК: 94:[316.346.2-055.2+061.2](477)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112058>

Ігнатенко Марія,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри історії України
історичного факультету
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
ihnatenkomariia19@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9094-8527>

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ НА ЗЛАМІ XIX-XX СТОЛІТЬ

Анотація

Мета статті – з'ясувати особливості ідеології українського жіночого руху наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізувати взаємозв'язок фемінізму із класичними ідеологіями націоналізму, лібералізму та соціалізму.

Методологія. У роботі застосовуються загальнонаукові та спеціальні історичні (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-системний) методи дослідження, які дозволяють розкрити особливості ідеології українського жіночого руху наприкінці XIX – на початку XX ст., визначити вплив західноєвропейської феміністичної думки на український публічний простір. Також, застосовується методологія інтелектуальної історії та гендерних студій.

Наукова новизна. У роботі узагальнено та уточнено визначення поняття «фемінізм» як суспільно-політичної теорії, показано взаємозв'язок між ідеологією фемінізму та суспільно-політичними течіями націоналізму, лібералізму та соціалізму, продемонстровано пріоритетність національно-патріотичних ідеалів в українському жіночому русі над гендерними питаннями, що було зумовлено колоніальним поневоленням українських земель.

Висновки. Узагальнюючи дослідження ідеології українського жіночого руху на зламі XIX–XX ст., виділяється важливість розгляду фемінізму в контексті національних та гендерних студій. Дослідження підкреслює взаємозв'язок між фемінізмом і націоналізмом, а також вказує на схожість сприйняття фемінізму в країнах третього світу та на українських землях. Ліберальний фемінізм відіграв ключову роль в розвитку Першої хвилі фемінізму на українських землях наприкінці XIX –

на початку XX ст. Ідеї ліберального фемінізму знайшли своє втілення в аналітичних творах Наталії Кобринської, що визначили напрямок української феміністичної ідеології. Прихильники соціалістичного фемінізму наприкінці XIX – початку XX ст. Михайло Павлик та Іван Франко, аргументували, що розвиток суспільства та вирішення жіночих питань пов'язанні зі змінами у соціальній структурі. Важливо подальше вивчення впливу класичних ідеологій на формування української феміністичної ідеології наприкінці XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: жіночий рух, емансипація, ідеологія, фемінізм, націоналізм, лібералізм, соціалізм.

Вступ. Історія боротьби жінок за свої права, будучи частиною історії людства, майже не відома більшості людей. В українському суспільстві немає повного розуміння поняття фемінізму. Натомість сформувалися певні міфи та стереотипи, які заперечують існування ідеології фемінізму на українських землях у минулому. Перша хвиля фемінізму фіксується на українських теренах синхронно з рештою світу – наприкінці XIX – початку XX ст. Ідеї українського фемінізму стали теоретичним підґрунтям жіночого руху. Український жіночий рух кінця XIX – початку XX ст. є одним із варіантів світового феміністичного руху. Проте, в українському історичному просторі жіночий рух розглядають поза загальноєвропейськими феміністичними процесами та ідеологією. Осмислення суспільно-політичного та культурного життя на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. не можливе без вивчення жіночого руху. Також побудова суспільства гендерної рівності на сучасному етапі не може обійтися без розуміння ідеології фемінізму та без урахування історичного досвіду українського жіночого руху.

Концепція українського фемінізму не могла виникнути у вакуумі, а типологічно ідентифікується з класичними ідеологіями, такими як націоналізм, лібералізм і соціалізм. Вивчення генези ідеї емансипації під впливом найпопулярніших суспільних концепцій XIX ст. є важливою частиною феміністичного дискурсу.

Ідеологія українського жіночого руху постає об'єктом дослідження в монографії О. Маланчук-Рибак. Дослідниця розкрила еволюцію процесу трансформації ідеї емансипації в ідеологію. Простежила вплив західноєвропейської феміністичної думки на формування української ідеології та виділила основні

ідейні течії в західноукраїнському жіночому русі (Маланчук-Рибак, 2006). С. Павличко досліджувала феміністичну традицію в українському суспільстві й приділила увагу центральній постаті українського феміністичного руху – Н. Кобринській (Павличко, 2002). Взаємозв'язок фемінізму та націоналізму аналізувала М. Богачевська-Хомяк. Для характеристики ідеології жіночого руху вчена ввела поняття «прагматичний фемінізм», який став широко використовуватися в українських історичних гендерних дослідженнях (Богачевська-Хомяк, 2018).

Мета статті полягає в аналізі особливостей ідеології українського жіночого руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. та вивченні взаємозв'язку фемінізму із класичними ідеологіями, такими як націоналізм, лібералізм і соціалізм.

Виклад основного матеріалу. Український фемінізм хронологічно відтермінують до періоду незалежності України, абсолютно нівелюючи досвід українських громадських діячок кінця ХІХ – початку ХХ ст. Радянський наратив викреслив термін «фемінізм» із загального вжитку, а саму ідеологію затаврував як буржуазну, антирадянську і контрреволюційну. З української історичної пам'яті викреслювалися сторінки боротьби українських жінок за власні та національні права. Радянський маховик пропаганди створив викривлене поняття фемінізму, а жіноче питання було вирішено «згори» комуністичним режимом. Після проголошення незалежності України ідеологія фемінізму продовжує сприйматися контрверсійно та стереотипно.

Дослідниця ідеології українського жіночого руху О. Маланчук-Рибак виводить дві причини не визнання постулатів феміністичної ідеології, прийнятної для характеристики українського жіночого руху. Перша – дискредитація фемінізму, як теоретичної концепції, що може мати будь-яке історичне підґрунтя в українському традиційному суспільстві. Друга – не прийняття світових досягнень у сфері теорії фемінізму, яку трактують як чужу і не зрозумілу для національної ментальності та традиційної культури. Визначаючи існування українського жіночого руху, не можна заперечувати існування його ідеології, яка постала спочатку, як критика несправедливого патріархального суспільного устрою щодо жінок. Згодом сформувався позитивна мета, за яку варто боротися, що в свою чергу, призвело до активізації пропаганди даної ідеї

(Маланчук-Рибак, 2006, с.159).

Історичний дискурс поняття фемінізм. Витоки слова «фемінізм» можна простежити у французькому політичному дискурсі кінця ХІХ ст. із синонімічним використанням до поняття «жіноча емансипація». Французькі словники приписують винайдення поняття Франсуа Марі Шарлю Фур'є у 1830-х рр. Проте більш поширеною є версія, яка закріплює за Юбертін Оклер введення до наукового обігу слова у Франції від 1882 р. Вона була засновницею першого французького суфражистського товариства, назвала себе феміністкою і так підписувала свої статті, які друкувалися в газеті «Lacitoyenne». Після першого феміністського конгресу в Парижі в 1892 р., організованого в травні 1892 р. Ежені Потоньє-П'єр та її колегами з жіночої групи «Солідарність», термін «фемінізм» набув широкої популярності в пресі. У 1894-1895 рр. термін почав використовуватися у Великобританії, а до початку ХХ ст. був поширеним в США та інших країнах Західної Європи. У ХХ ст. слово «фемінізм» увійшло в арабську та японську мови (Offen, 2000, с. 19-20).

Дефініція терміну «фемінізм». Передусім варто звернути увагу на дефініцію терміну «фемінізм». Немає одного усталеного визначення. Спричинено це різноманітністю теоретичних концепцій фемінізму. Також, сформувавши загальне визначення для фемінізму неможливо, тому що будь-яка дефініція відбиває контекст, в якому аналізують, й індивідуальність того, хто дає це визначення.

Провідний американський словник Merriam-Webster подає два визначення терміну: 1) теорія політичної, економічної та соціальної рівності статей; 2) організована діяльність на захист жіночих прав та інтересів (Merriam-Webster).

Оксфордське видання «Енциклопедія політичної думки» подає загальне визначення: «фемінізм виражає стурбованість щодо соціальної ролі жінок порівняно з чоловіками в суспільствах минулого і сьогодення, збуджувану переконанням у тому, що через свою стать жінки зазнають утисків, як це мало місце й раніше». Зазначається, що фемінізм не піддається однозначному визначенню (Енциклопедія політичної думки, 2000, с. 422). В «Енциклопедії сучасної України» існує стаття про жіночий рух, але про фемінізм, як теоретично-ідеологічну основу цього руху, інформація відсутня.

Старша наукова співробітниця Інституту гендерних досліджень Мішель Р. Клейман Стенфордського університету в Каліфорнії Карен Оффен, спираючись на європейські історичні свідчення, водить власне розуміння фемінізму: «назва, що дана всеосяжній критичній реакції на свідоме і систематичне підпорядкування жінок як групи, чоловіками як групою, в певному культурному середовищі». Дієслово «підпорядкування» підкреслює явище, яке можна окреслити та історично вивчити, невідмінне від «пригнічення», яке окреслюється як суб'єктивний психологічний стан. У контексті підпорядкування варто вивести категорії: закони, владні інституції, релігія, суспільна мораль та культура. Також, у загальному вона визначає: «концепція фемінізму (в порівняльному та історичному аспектах) охоплює як систему ідей, так і рух за соціально-політичні зміни, засновані на відмові від привілеїв чоловіків та підпорядкування жінок у будь-якому суспільстві». Фемінізм піднімає питання особистої автономії чи індивідуальної свободи, в симбіозі з проблемою організації суспільства (Offen, 2000, с. 20-21).

Українська дослідниця Тамара Марценюк пише: «фемінізм – соціальна теорія і критика патріархату як несправедливого суспільного устрою та рух, який бореться за подолання гендерної дискримінації і несправедливості. Фемінізм – це боротьба за рівні права і можливості жінок і чоловіків» (Марценюк, 2017, с. 27).

Дослідниця українського жіночого руху М. Богачевська-Хомяк стверджує, що жодне з визначень фемінізму – від найліберальнішого до радикального – не є прийнятним для українського жіночого руху. Вона пропонує означення – прагматичний фемінізм. Він виник у доіндустріальних країнах і досі існує в країнах так званого «третього світу». Жінки намагаються зберегти й збільшити на суспільному рівні права, які вони здобули в сімейному колі. В авторитарному суспільстві доволі чисельні жіночі організації, але ідея емансипації поширюється повільно й жіночі об'єднання не осмислюють теоретичні засади своєї діяльності. Їхня головна ціль – вирішити конкретні соціальні проблеми, а не подолання другорядного становища жінки. Вони не мають на меті здобути політичну владу, але своїм впливом на громадськість автоматично підключаються до політичного життя. Українські жіночі організації не сприйняли феміністичних ідей

західного зразка. В активній громадській діяльності жінки боролися за власні права і мимоволі долучалися до ідей фемінізму, але не замислювалися над розумінням цієї ідеології. Жінки уникали терміну фемінізм, бо працювали не лише на благо жінок, а в першу чергу громади. А в своїй діяльності в громадських організаціях вони мимоволі долучилися до ідей фемінізму (Богачевська-Хомяк, 2018, с.38-39)

Президентка Української асоціації досліджень жіночої історії Оксана Кісь, розглядаючи категорію фемінізму визначила, що вона включає в себе політичне (організований суспільний рух), теоретичне (методологія та аналіз існуючого суспільного устрою і культури) та ідеологічне (вироблена стратегія перебудови суспільного ладу) значення. Політичне розуміння є базовим, бо саме активізація феміністичного руху призвела до виникнення ідеології фемінізму та феміністичної теорії. Наприкінці XIX – на початку XX століття були сформовані основоположні ідеї українського фемінізму, які знайшли свій розвиток у діяльності жіночих організацій (Кісь, 2000).

З середини XIX ст. фемінізм увібрав у себе різні історичні конотації та став тісно пов'язаним із суспільно-політичними течіями, такими як націоналізм, лібералізм і соціалізм.

Фемінізм та націоналізм. Академічний дискурс про жіночий рух і націоналізм є важливим аспектом досліджень у гендерних та національних студіях. У межах співвідношення фемінізму та націоналізму, дослідники вивчають, як жінки долучаються до формування національних ідентичностей, борються за права в рамках націоналістичних рухів та впливають на політику, а також як сама націоналістична ідеологія може впливати на жіночий досвід.

Можливість аналізу та порівняння різних аспектів фемінізму і націоналізму заключається у їх багатозначному контексті. Множинність категорій фемінізму і націоналізму дозволяє їх розглядати і як ідеології, і як суспільні рухи. Націоналізм і фемінізм є ідеологіями, спрямованими на трансформацію суспільної структури та підвищення статусу конкретних груп людей. Це включає перетворення політичних, економічних і культурних аспектів для досягнення більшої рівності та справедливості між національними групами (в разі націоналізму) та гендерами (в разі

фемінізму). Також, два поняття мають суб'єктивістські характеристики. Зарахування себе до певної нації та гендеру відбувається через самоусвідомлення та відношення себе до певної групи. Націоналізм та фемінізм – це організовані суспільні рухи, що мають прибічників зі спільною цілю. Боротьба за права та ідентичність є спільним знаменником.

XIX ст. – це час становлення модерних націй та держав. У європейських традиціях концепція національної ідентичності інтерпретується як відображення патріархальних коренів. У випадках, коли націоналізм спрямовувався на визнання племінної спорідненості, індивід вважав свою родину, своє плем'я, за неотдільну частину ширшого національного контексту, де він зобов'язувався висувати свої кровні і родинні зв'язки вище за інші. В такому контексті родина сприймалася як патріархальна структура, де «господар» дому, виступав як лідер, а індивіди активно визнають свою вірність батьківщині як суттєвий аспект своєї ідентичності. У сорбонській лекції Ернеста Ренана 1882 року зростання націоналізму розглядається як генеза від патріархального трайбалізму до національної держави (West, 1997, с. 16). У патріархальній структурі сім'ї господар виступає як ключовий фігурний символ. Визнання його лідерської ролі сприяє відчуттю єдності всередині родини. Аналогічно, національний лідер або символ може викликати подібні почуття єдності в контексті нації, що служить важливою основою національної ідентичності. Патріархальна модель також передбачає відданість та лояльність членів сім'ї господареві. Лідер може спонукати громадян до трансферу лояльності від особистого родинного оточення до вищого концепту «нації». Цей процес зміцнює сприйняття нації як розширеної родини, де кожен громадянин відчуває свою роль у великому суспільстві.

Патріархальний націоналізм поширений в країнах третього світу. В антиімперській парадигмі націоналізм протиставляється західному колоніалізму. Традиційне суспільство країн третього світу вписує жінок у політичних та національних контекстах в приватну сімейну сферу. Жінки все ще не розглядалися як об'єкти побудови суспільства. Націоналізм зробив жінку маркером культурної ідентичності групи, але в цій символічній конструкції жінки розглядаються не як самостійні символи, а як учасники

боротьби між чоловіками (West, 1997, с. 17-18). Батьківщина, держава та інші національні символи в асоціативному ряді відносяться до жіночого гендера. Націоналізм часто апелює до традиціоналізму та містить у собі певні постулати консерватизму. Центральним аспектом консерватизму та традиційного суспільства є культ патріархальної родини. Роль жінки обмежується суто приватною сферою і включає в собі гендерно обумовлені ролі матері та дружини. Моральні цінності для жінки диктувалися нормами релігії. Відбувалося обмеження особистої самореалізації жінки на користь традиційної ролі.

Історичні зв'язки між фемінізмом та націоналізмом можна віднести до кінця XIX – початку XX ст. в країнах Третього світу (Єгипет, Іран, Туреччина, Індія, Шрі-Ланка, Китай, Японія, Корея, Філіппіни, В'єтнам, Індонезія), які безпосередньо зазнали агресії та панування з боку імперіалістичних держав. Слова «феміністка» та «фемінізм» є емоційно заангажованими та сприймаються як явище, яке вкорінене у західному суспільстві та не є прийнятним у традиційному східному. Рух за емансипацію жінки в цих країнах проходив на тлі націоналістичної боротьби, яка спрямована на досягнення незалежності. Демократичні прагнення за права жінок та феміністичний рух – це невід'ємна частина національних рухів опору (Kumari, 2016). Можна співставити фемінізм країн Третього світу та український фемінізм наприкінці XIX – початку XX ст. Спільними рисами є: не прийняття фемінізму, як чужої та насадженої ідеології та поєднання феміністичного та національного.

Як стверджує М. Богачевська, романтичний націоналізм та фемінізм XIX ст. мав спільні цілі, а саме: міжнародне співробітництво, мир, пацифізм та відмову від насильства. Феміністки, що живуть у країнах, де їхню етнічну культуру не визнають головною, вимушені вести двосторонню боротьбу за національне та гендерне визнання. Після того, як були скасовані юридичні обмеження для жіночих прав, феміністки кидають виклик конкретним аспектам: соціально-політичній системі, структурі суспільства, особистісним зв'язкам, родині та гендерним ролям. Ця боротьба говорить нам, що гендерна рівність залишається на другому плані, у національних змаганнях за свободу. Коли жінки розуміють свій потенціал у суспільстві, вони

не просто входять в нього, а відчувають відповідальність за його подальший розвиток. Жінки відчувають провину за національну ситуацію, при цьому не створюючи її та не маючи владних важелів для її вирішення (Богачевська, 2000).

Співвідношення між фемінізмом та націоналізмом в українському жіночому русі є важливим аспектом дослідження. У своєму науковому доробку, вчена М. Богачевська-Хомяк акцентує свою увагу на аналізі проблематики взаємозв'язку між емансипацією жінок та формуванням національної свідомості в контексті жінок, що належать до бездержавних національних груп. На думку дослідниці, жінки бездержавних народів не цікавилися фемінізмом, бо перед ними стояли інші проблеми, які є типовими для підлеглої нації: свободи слова, віросповідання, друку, пересування та зібрань, використання національної мови; виборче право, економічний розвиток території, вільний доступ до освіти. Не маючи власної держави, українки головним своїм завданням визначили піднесення національної свідомості та здобуття власної державності. Інтереси емансипації нації були вищими за інтереси емансипації жінок. Жінки свідомо зробили такий вибір, бо вірили, що в новоствореній державі буде панувати рівність між чоловіками та жінками (Богачевська-Хомяк, 2018, с.16-17).

Ліберальний фемінізм. Ліберальна політична філософія відіграла важливу роль у формуванні першої хвилі фемінізму, яка була направлена на боротьбу за права жінок, зокрема, рівність перед законом та виборчі права.

Основні ідеї лібералізму, такі як індивідуальні права, свобода, рівність перед законом та громадянська автономія, стали ключовими підґрунтями цього руху. Ліберальний підхід наголошує на індивідуальних правах та свободі, вважаючи кожную особу автономною і здатною приймати власні рішення. Ліберальний принцип рівності перед законом, став підставою для боротьби за рівні права жінок.

Географічна детермінанта українських територій забезпечувала проникнення європейської феміністичної літератури. Жінки Наддніпрянської України проявляли інтерес до західноєвропейських творів про рівність чоловіків і жінок. Популярними були твори французької письменниці Жорж Санд. Вона зображувала несправедливість щодо своїх героїнь і надихала

молодь на пошук гендерної рівності. Популярною в 60-х рр. була книга Женні д'Ерикур «Звільнена жінка», яка заперечувала ідею про місце жінки лише в сім'ї і наголошувала на важливості її участі в економічному та суспільному житті. Особливий вплив мала праця Джона Стюарта Міля. Вона була перекладена на російську ще у 1869 р. й миттєво стала тогочасним бестселером (Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія, 1999, с.89).

Джон Стюарт Міль – класик європейського лібералізму та водночас, ліберального фемінізму. У 1869 р. вийшла друком його праця «Про підпорядкування жінки», яка була надзвичайно популярною. Він засудив правову, економічну та соціальну залежність жінок від чоловіків. Наголосив, що система освіти та виховання жінки готують її до підпорядкування, а основою поневолення є «хатне рабство». Обґрунтував необхідність допуску жінок до державної служби. У 1867 р. виступив в англійському парламенті з петицією на користь виборчих прав для жінок (Основи теорії гендеру, 2004, с. 201-204).

Від 70-хрр. в Австро-Угорській імперії і безпосередньо на західноукраїнських землях поширювалися ідеї європейського фемінізму, жіночої емансипації та новини про успіхи жінок у боротьбі за рівні права у Великій Британії, Франції, Німеччині та Сполучених Штатах. Тогочасне покоління української інтелігенції зацікавлюється західними ідеями (Павличко, 2002, с.121).

У 1870 р. на польську мову перекладено твір «Про підпорядкування жінки» Джона Стюарта Міля. Про обізнаність з цим твором писала українська діячка Наталя Кобринська. Вона мала бажання разом із своїм чоловіком перекласти його українською (Маланчук-Рибак, 2006, с.185). Книга продавалася у всіх львівських книгарнях і публічно аналізувалася у Львівському університеті (Павличко, 2002, с.122). Саме в 70-80-х роках ХІХ ст. активізувався процес формування ідеї емансипації жінки, який поступово структурувався в ідеологію фемінізму. Найбільшого поширення та підтримки серед української інтелігенції набула ідеологія ліберального фемінізму. Однією із причин цього була популярність європейських ідей та безпосередньо праці Джона Стюарта Міля та її вплив на українську громадськість.

Прихильником ідеї емансипації жінки в ліберальному варіанті був М. Драгоманов. Однак, про жіноче питання він написав мало, й

лише на початку своєї літературної кар'єри. Він був активним популяризатором праці Міля «Про підпорядкування жінки». Діставши з Києва її російськомовний переклад, він поширював її у Львові. М. Драгоманов дотримувався думки, що жіноче питання не варто відділяти від загальнокультурних справ. Він не визнавав окремих жіночих видань і жіночого руху, а сприймав їх як частину культурного процесу та загальносуспільного руху (Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895), 1905, с.4). Такої думки дотримувалися деякі європейські ліберали. М. Драгоманов робив акцент на інтелектуально-освітній емансипації жінок, що мала привести до їх економічного та соціального звільнення. Він був переконаний, що «жіноча освіта та жіноча рівноправність – це одна з найдужчих підстав для демократичного строю громади» (Драгоманов, 1970, с.205).

Український діяч звертав увагу на особисті стосунки між чоловіком і жінкою. Вони повинні були базуватися на моральних і духовних інтересах. На його думку, якщо шлюбні стосунки базуються на тілесній хтивості, то це «звірство». Він нарікав на «статевий цинізм» у московських народних піснях, у творах Шекспіра та Шевченка, й беріг своїх дітей від цього (Переписка М. Драгоманова з Н. Кобринською (1893-1895), 1905, с.6). Можна зробити висновок, що Драгоманов звертав увагу на сексуальне виховання своїх дітей.

Ідеї драгоманівської емансипації жінки були підтримані українською інтелігенцією, і безпосередньо його сестрою, Оленою Пчілкою, племінницею Лесею Українкою та частково Іваном Франком (Маланчук-Рибак, 2006, с. 200). Олена Пчілка очолювала Полтавське відділення Всеросійської спілки рівноправності жінок. Вона була не просто співробітником, а керівником літературно-громадського часопису «Рідний край», що тоді було рідкістю. Завдяки праці Олени Пчілки, він видавався протягом одинадцяти років. Вона друкувала власні статті та безпосередньо впливала на поширення феміністичних ідей серед українського населення (Білосорочка, 2018).

Варто зробити ремарку, що фемінізм Лесі Українки склався під впливом активної жіночої громадської діяльності Олени Пчілки. Вона вважала, що рівноправність жінок – це природне явище і на прикладі своєї матері бачила, що власною працею можна досягнути

поставлених цілей. Цей феномен науковці називають «фемінізмом другої генерації» (Богачевська-Хомяк, 2018, с.55). Леся Українка також зазначала про різницю в становищі жінки в Західній Україні та Наддніпрянщині. На її думку, жіноче питання в Росії вважалося теоретично вирішеним, і жінка мала набагато більшу матеріальну та моральну незалежність ніж у Західній Європі (Українка, 1977, с.82). У листі до Ольги Кобилянської Леся Українка відзначала істотну різницю між ставленням до жінки в Наддніпрянській Україні та Галичині. Особливо її здивувало зверхнє відношення галичан до жінок. Саме таке ставлення, на її думку, унеможливило сприяння галицьких поступовців жіночому питанню (Українка, 1978, с.118-119).

Твори українських письменниць Лесі Українки та Ольги Кобилянської є надбанням літературного світового фонду з жіночих питань.

Ольга Кобилянська – відома українська письменниця, свідомо феміністка та учасниця жіночого руху, одна із засновниць та членкинь Товариства руських жінок у Чернівцях. Ідеологія фемінізму – це особливий етап розвитку Ольги Кобилянської, що визначав межі її власної автономії. У своїх творах вона зображала жінок, які прагнуть до особистої незалежності (повість «Царівна»). Ольга Кобилянська не погоджувалася з іншими феміністками, що лише чоловіки винні в поневоленні жінки. У своїх творах вона змальовувала жінок, які заради соціального статусу та матеріального забезпечення готові пожертвувати особистою свободою (Богачевська-Хомяк, 2018, с. 211-213).

На кінець XIX – початок XX ст. ідея емансипації жінки проходить трансформацію в окреме суспільне питання та ідеологію фемінізму, яку в Україні першопочатково розробляла й організаційно втілювала Наталія Кобринська. У 1887 р. в «Першому вінку» були опубліковані аналітичні праці Наталії Кобринської. Твори поклали початок виникненню української феміністичної ідеології. Вона була спрямована проти патріархального устрою суспільства, усунення нерівноправного становища жінок й утвердження гендерної рівності. Після появи її праць, питання жіночої емансипації в українській науковій та суспільній думці стало самостійною соціально-політичною проблемою (Андрусяк, 2013, с.77).

Аналіз цих праць допоможе окреслити головні світоглядні позиції Наталії Кобринської. У своїй феміністичній ідеології вона критикувала суспільне становище жінок різних соціальних прошарків. Особливу увагу звернула на правове становище жінки в Галичині. Також засудила виховання дітей, яке було пронизано стандартами патріархату, й породжувало зневажливе ставлення до дівчини. Наталія Кобринська виділила проблему не освіченості українських дівчат, що на її думку, призводило до вибору чоловіками в шлюб дівчат польської національності, та кількісного скорочення українських сімей (Кобринська, Руське жіноцтво в Галичині в наших часах, 1887, с.71-91).

Економічна емансипація жінки – це перше, що хотіла вибороти Наталія Кобринська для жінок (Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895), 1905, с.8). Вона аналізувала проблеми: фінансового забезпечення родин XIX ст., пошуку роботи жінкою, особистої реалізації жінки, морального падіння та проституції. Аналіз економічного підґрунтя родини XIX ст. змусив Наталію Кобринську дійти до висновку, що фінансові труднощі та низька заробітна плата чоловіка не дозволяє йому забезпечити сім'ю, тому число шлюбів стає все меншим. Вона звернула увагу, що жінка змушена шукати заробітку для родини, але її становище на ринку праці та в сім'ї є вкрай тяжким. Також, саме через фінансову неспроможність забезпечення себе, спостерігалось падіння моральності, а жінки змушені були вдаватися до проституції (Кобринська, 1887, с. 408-416).

Наталія Кобринська виступала за нівеляцію фізіологічних відмінностей між статями. Засуджувала твердження, що жінка не здатна виконувати завдання, які робить чоловік, через фізичну або розумоводуховну слабкість (Кобринська, Про рух жіночий в новітніх часах, 1887, с. 5-6).

На переконання Кобринської, детермінантною змін стало утвердження капіталістичного устрою. Жінки почали вимагати для себе ширших прав для способу заробітку. Це в свою чергу, призвело до цілої низки інших суспільних змін, що вплинуло на тогочасне становище жінки. Наталія була обізнана з практикою жіночих рухів в інших державах. Виділяла досягнення жінок у боротьбі за власні права: допуск жінок до низки професій та державних посад; створення навчальних закладів для жінок і

допуск до навчання в провідних європейських університетах; об'єднання жінок у різноманітні товариства й проведення мітингів за власні права.

Громадська діячка відзначала, що явища індустріалізації та урбанізації є рушійними для емансипації жінок. Зміна статусу жінки лежала в площині її економічної незалежності. Проте Наталія Кобринська передбачила негативний бік залучення жінок до трудових відносин. Вона вивела поняття «подвійне навантаження жінки», що передбачало працю на роботі й виконання домашніх обов'язків. Для вирішення цієї проблеми Наталія одна із перших пропагувала ідею створення дитячих садків. Нею було створено проєкт статуту для садків. Спонсорами створення садків мала виступати громада із залученням матерів (Богачевська-Хомяк, 2018, с. 171-172). Окреслені заходи мали звільнити жінку від обтяжливої домашньої роботи та надати час для себе та саморозвитку.

Наталія Кобринська в своїй феміністичній діяльності намагалася впливати на емансипаційні процеси, шляхом збільшення освітнього рівня жінки та розвитку літератури. У 1884 р. було засновано «Товариства руських жінок», метою якого був вплив на розвиток жіночого руху посередництвом літератури; допомога українському жіноцтву шляхом поширення книг, для здобуття вищої освіти (Кобринська, Про первісну ціль Товариства руських жінок в Станіславові зав'язаного 1884 р., 1887, с. 457). Жіноче товариство в Станіславі вважають початком організаційного обрамлення українського феміністичного руху першої хвилі.

Творчість Наталії Кобринської ґрунтується на тогочасних ліберально-феміністичних поглядах (Маланчук-Рибак, 2006, с. 201-202). Проте частина істориків відзначають, що на її світогляд впливав соціалізм, який вона намагалася збалансувати з фемінізмом. Наталя зробила висновок, що жінки не повинні чекати змін в економічній та політичній сфері, які, за твердженням соціалістів, потрібні для суспільного прогресу; вони самі мають добитися цих змін. Дискутувала з соціалістами, бо була переконана, що в соціалістичній підсистемі жінка повинна боротися за свої права, бо чоловіки не відмовляться від зверхності над жінкою через зміни в соціально-економічній сфері. Кобринська відкидала

класовість жіночого питання, та наголошувала на його суспільному характері. Потреби жінок може задовольнити лише соціальна держава, а такі явища як фемінізм, політика, суспільство, економіка між собою пов'язані (Богачевська-Хомяк, 2018, с. 168). Також, авторка не підтримувала тип сімейних стосунків соціалістів та ідею вільної любові (Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895), 1905, с. 8-9). Домінантою в світоглядній позиції Наталії є ліберальні феміністичні цінності, проте її теорія становить симбіоз лібералізму й соціалізму.

Соціалістичний фемінізм. Соціалістичний фемінізм, як і соціалізм загалом, був особливо популярним наприкінці XIX – початку XX ст. Соціалісти були переконані, що жіноче питання вирішиться під час зміни суспільного устрою. Соціалізм перейняв частину класичних ліберальних цінностей, але протистояв соціально-економічним ідеям лібералізму. Соціалістичний фемінізм почав формуватися у Західній Україні в 70-х рр. XIX ст. в середовищі студентської молоді та робітництва. Михайло Павлик був одним із прихильників соціалістичних ідей. Він був знайомий з романом російського соціаліста Миколи Чернишевського «Что делать?», який вважав кращим за працю Мілля (Маланчук-Рибак, 2006, с.334). Твір соціаліста Чернишевського був популярним в Наддніпрянщині. У ньому емансипація жінки була прирівняна до найважливішої суспільної проблеми, вирішення якої, рівною мірою, було важливим і для чоловіків, і для жінок (Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія, 1999, с.88).

Серед чоловіків, які підтримували жіноче питання та український жіночий рух, особливо виділяється постать Івана Франка. Іван Франко на політичній ниві намагався закріпити рівноправне становище чоловіка з жінкою. Він був одним із авторів «Програми галицьких соціалістів». Соціалісти засуджували тогочасне становище жінки. Вони вимагали рівних прав для жінок та чоловіків, доступу до навчання і створення якнайширшого поля для конкуренції в будь-якій праці на користь суспільства. Соціалісти відзначали необхідність удосконалення форми шлюбних стосунків у новому суспільному устрої та звільнення родини від економічного й релігійного гніту (Франко, 1986, с. 452-453). Іван Франко був одним із засновників Русько-Української Радикальної партії. Програма партії була вибудована на засадах гендерної

рівності. За жінкою закріплювалося право спадкування, право голосу на виборах і право на вищу освіту (Програма русько-української радикальної партії).

Іван Франко в публічних виступах високо оцінював діяльність жіноцтва, а особливо Наталію Кобринську й видання жіночого альманаху «Перший Вінок». Наголошував на вагомій ролі жіноцтва в національній справі (Книш, 1956, с.150-153).

Європейські соціалісти піддавали гострій критиці тогочасні сімейно-шлюбні відносини, подвійну сексуальну мораль, а їх критика позиції жінки в сім'ї була радикальнішою, ніж в лібералів. Критиком-радикалом патріархальних сімейних відносин був Михайло Павлик. Він критикував зорієнтованість жінки лише на одруження та сім'ю, як єдиний засіб для власного існування. Оповідання «Ребенщукова Тетяна» створило автору славу прихильника вільної любові. Твір породив дискусію між Наталією Кобринською та Михайлом Павликом (Маланчук-Рибак, 2006, с. 341). Протириччя загострилися, коли вони разом почали працювати в Русько-українській радикальній партії.

Наталія Кобринська не підтримувала поглядів радикалів щодо емансипації жінки. Особливо відкидала вона ідею вільної любові, яку за її словами, вони ставили як головну ціль жіночої емансипації. Перше, що вона хотіла вибороти для жінок – економічну незалежність (Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895), 1905, с.8). Михайло Павлик підкреслював, що радикали ще задовго до виступу Кобринської, за основу емансипації галичанок поклали економічну незалежність, приводячи приклад працюючих жінок в Російській імперії та інших державах. Під ідеєю вільної любові Михайло Павлик розумів справжнє взаємне кохання між чоловіком і жінкою без будь-якого примусу і в тому числі економічного (Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895), 1905, с. 9). Павлик, оцінюючи діяльність Кобринської, піддав її критиці. На його думку, вона досягнула б більше успіхів у жіночій справі, якби у творчості застосовувала реалізм (Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895), 1905, с.13). Критикуючи Наталію Кобринську, М. Драгоманов керувався не лише професійними якостями, а й особистими почуттями. Наталія Кобринська в 1888 р.

відповіла відмовою на пропозицію М. Драгоманова стати його дружиною (Швець, 2014).

Висновки. Досліджуючи ідеологію українського жіночого руху першочергово варто звернути увагу на дефініцію терміну «фемінізм». Фемінізм розглядається, як багатоаспектне явище, що включає синтез ідеології, суспільного руху та методології. Підсумовуючи та виокремлюючи спільне в наведених визначеннях, можна узагальнити розуміння фемінізму як суспільно-політичної теорії, що функціонує як критика патріархального та гендерно дискримінаційного устрою суспільства, і яка конкретизується у розгалуженому суспільному русі, спрямованому на досягнення рівності між жінками та чоловіками.

Фемінізм інтегрував ідеологічні принципи суспільно-політичних течій, таких як націоналізм, лібералізм і соціалізм. Розгляд фемінізму та націоналізму у контексті гендерних і національних студій виявив глибокий взаємозв'язок між ідеологією та суспільними рухами. Дослідження вказує на те, що обидві концепції сприймаються як засоби боротьби за права та ідентичність, і вони можуть взаємодіяти в різних історичних та культурних контекстах. Фемінізм та націоналізм не є взаємовиключаючими концепціями. Акцентується увага на схожості сприймання поняття фемінізму в країнах третього світу та українських землях, де воно розглядалося як зовнішня ідеологія, що не завжди адаптувалася до місцевих культурних та соціальних звичаїв. Зазначається дилема жінок, які паралельно вели боротьбу за національну незалежність та гендерні права, ставлячи під сумнів традиційне сприйняття фемінізму. Український контекст визначається як ілюстративний приклад вибору жінками пріоритетів на користь національної емансипації перед гендерною рівністю, за відсутність власної держави. Це свідчить про природжену пріоритетність національно-патріотичних ідеалів над гендерними питаннями та свідомий вибір жінок на користь колективних інтересів.

Особливості українського жіночого руху наприкінці XIX – на початку XX ст. полягають в тому, що ідеологію українського фемінізму не можна ототожнювати з ідеологією розвинутих індустріальних держав. Колоніальне поневолення значно вплинуло на формування ідеології українського жіночого руху.

Ліберальний фемінізм відіграв ключову роль у розвитку Першої хвилі фемінізму на українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. М. Драгоманов вважається прихильником ідеї емансипації жінок у ліберальному варіанті, оскільки акцентував увагу на інтелектуально-освітній емансипації як засобу до соціального та економічного звільнення жінок. У поширенні феміністичних ідей серед українського населення, в означений період, особливо виділяється активна роль жінок, перш за все, таких як Олена Пчілка та Ольга Кобилянська.

В аналітичних творах Наталії Кобринської, що побачили світ у 1887 р., намітилися тенденції, що визначили напрямок української феміністичної ідеології. Її погляди були спрямовані проти патріархального ладу, адвокуючи гендерну рівність і відмову від нерівноправного ставлення до жінок. Твори Наталії Кобринської визначили жіночу емансипацію як самостійну соціально-політичну проблему в українській науковій та громадській думці. Її критика поширювалася на соціальне положення жінок, на різних рівнях суспільства. Своїх творах вона акцентувала увагу на правовому становищі жінки в Галичині. Наталія Кобринська виступала за економічну емансипацію жінок, розглядаючи проблеми фінансового забезпечення сімей, пошуку роботи та особистої реалізації. Вона оцінювала фактор фізіологічної різниці між статями, а також зосереджувалась на аналізі закріплених за ними ролей, в контексті суспільних трансформацій, зокрема в умовах індустріалізації та урбанізації, які сприяли емансипації жінок. Наталія Кобринська, хоча і не стала творцем нової ідеології, проте її погляди та аналіз проблем жіночої емансипації суттєво вплинули на розвиток фемінізму на українських землях, сприяючи еволюції цього руху.

Представники українського соціалістичного фемінізму наприкінці XIX – початку XX ст., такі як Михайло Павлик та Іван Франко, аргументували, що розвиток суспільства та вирішення жіночих питань пов'язанні зі змінами у соціальній структурі.

На наше переконання, подальші дослідження впливу основних класичних течій XIX ст., таких як націоналізм, лібералізм та соціалізм, на формування української феміністичної ідеології мають перспективи з точки зору інтелектуальної та жіночої історії. Вони можуть розширюватись і за рахунок, на перший погляд,

парадоксальних моментів, пов'язаних із дослідженням впливу традиціоналізму та консерватизму на цей рух. Вивчення взаємодії між національними та гендерними аспектами боротьби за права жінок в умовах реалізації різних національних проєктів також видаються перспективними.

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Андрусак, І. (2013). Наталія Кобринська про гендерну рівність. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Випуск 57. С. 75-80
URL: <https://qrcd.org/3WjA> (дата звернення: 19.07.2023)

Білосорочка, С. (2018). Олена Пчілка й Наталія Кобринська як започатковувачки суспільно-політичних рухів українських жінок за гендерну рівність. *Актуальні проблеми державного управління*. № 2. С. 73-77. URL: <https://qrcd.org/3WjB> (дата звернення: 19.07.2023)

Богачевська, М. (2000). Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку. *Незалежний культурологічний часопис І*. Ч.17. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/bogachevs-ukr.htm> (дата звернення: 19.07.2023)

Богачевська-Хомяк, М. (2018.) Білим по білому: Жінки у громадському житті України. 1884-1939: монографія. Львів : Український католицький університет, 520 с.

Драгоманов, М. (1970). Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 532 с.

Енциклопедія політичної думки (2000). Київ : Дух і Літера. 472 с.

Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні: монографія. (1999). За загальн. ред. Л. О. Смоляр. Одеса : Астропринт. 440 с.

Кісь, О. (2000). Дефініції фемінізму. *Незалежний культурологічний часопис І*. Ч.17. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis1.htm> (дата звернення: 08.09.2023)

Книш, І. (1956). Іван Франко та рівноправність жінки. У 100-річчя з дня народин. Вінпег, 155 с.

Кобринська, Н. (1887). Замужня жінка середньої верстви. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Львів: друкарня Товариства ім. Шевченка. С. 406-416.

Кобринська, Н. (1887). Про первісну ціль Товариства руських жінок в Станіславові завязаного 1884 р. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Львів : друкарня Товариства ім. Шевченка. С. 457- 463

Кобринська, Н. (1887). Про рух жіночий в новітніх часах. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Львів : друкарня Товариства ім. Шевченка. С. 5-23.

Кобринська, Н. (1887). Руське жіноцтво в Галичині в наших часах. *Перший вінок. Жіночий альманах*. Львів : друкарня Товариства ім. Шевченка. С. 68-102

Маланчук-Рибак, О. (2006). Ідеологія і суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно–історичний контекст: монографія. Чернівці : Книги–XXI. 500 с.

Марценюк, Т. (2017). Гендер для всіх. Виклик стереотипам: монографія. Київ: Основи. 256 с.

Основи теорії гендеру: навчальний посібник. (2004). Київ : «К.І.С.». 536 с. URL: https://genderindetail.org.ua/netcat_files/58/66/osnovy_teorii_gen_deru.pdf (дата звернення: 19.07.2023)

Павличко, С. (2002). Фемінізм / упорядник та передмова Віри Агеєвої. Київ : Основи. 321 с.

Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895). (1905). Зладив і видав М. Павлик. Львів : Друкарня Уділова. 24 с. URL: <https://qrqd.org/3WjI> (дата звернення: 19.07. 2023)

Програма Русько-Української радикальної партії. Народ. 1890. № 20. 15 жовтня. С. 301-303. URL: <https://qrqd.org/3WpS> дата звернення: 19.07.2023)

Українка, Л. (1978). Зібрання творів у 12 томах. Т. 11. Київ: Наукова думка, 480 с.

Українка, Л. (1977). Зібрання творів у 12 томах. Т. 8. Київ: Наукова думка, 320 с.

Франко, І. (1986). Зібрання творів у 50 томах. Т. 45. Київ: Наукова думка, 574 с.

Швець, А. (2014). Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик: консенсуси та контрверзи. *Українське літературознавство*. № 78. С. 152-161. URL: <http://surl.li/nddzb> (дата звернення: 01.09.2023)

Kumari, J. (2016). *Feminism and Nationalism in the Third World*. Verso Books. 304 с. URL: <http://surl.li/ndaqf> (дата звернення: 08.09.2023)

Merriam-Webster. Definition of feminism. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/feminism> (дата звернення: 06.09.2023)

Offen, K. (2000). *European Feminisms, 1700-1950: A Political History*. Stanford University Press. 500 с. URL: <http://surl.li/ndakn> (дата звернення: 09.09.2023)

West, L. (1997). *Feminist Nationalism*. Routledge. 320 c. URL: <http://surl.li/ndaoo> (дата звернення: 08.09.2023)

References

Andrusiak, I. (2013). Nataliia Kobrynska pro hendernu rivnist. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia yurydychna*. Vypusk 57. S. 75–80
URL: <https://qrcd.org/3WjA> (дата зvernennia: 19.07.2023)

Bilosorochka, S. (2018). Olena Pchilka y Nataliia Kobrynska yak zapochatkovuvachky suspilno-politychnykh rukhiv ukrainskykh zhynok za hendernu rivnist. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia*. Ne 2. S. 73-77.
URL: <https://qrcd.org/3WjB> (дата зvernennia: 19.07.2023)

Bohachevska, M. (2000). Natsionalizm ta feminizm – odna moneta spilnogo vzhytku. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys Yi*. Ch.17. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/bogachevs-ukr.htm> (дата зvernennia: 19.07.2023)

Bohachevska-Khomiak, M. (2018.) Bilym po bilomu: Zhinky u hromadskomu zhytti Ukrainy. 1884-1939: monohrafiia. Lviv : Ukrainskyi katolytskyi universytet, 520 s.

Drahomanov, M. (1970). Literaturno-publitsystrychni pratsi: u 2-kh t. T. 1. Kyiv: Naukova dumka. 532 s.

Entsyklopediia politychnoi dumky (2000). Kyiv : Dukh i Litera. 472 s.

Zhynochi studii v Ukraini. Zhynka v istorii ta sohodni: monohrafiia. (1999). Za zahaln. red. L. O. Smoliar. Odesa : Astroprynt. 440 s.

Kis, O. (2000). Defynitsii feminizmu. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys Yi*. Ch.17. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n17texts/o-kis1.htm> (дата зvernennia: 08.09.2023)

Knysh, I. (1956). Ivan Franko ta rivnopravnist zhynky. U 100-richchia z dnia narodyn. Vinnpeg, 155 s.

Kobrynska, N. (1887). Zamuzhnia zhynka serednoi verstvy. *Pershyi vinok. Zhynochyi almanakh*. Lviv : drukarnia Tovarystva im. Shevchenka. S. 406-416.

Kobrynska, N. (1887). Pro pervisnu tsil Tovarystva ruskykh zhynok v Stanislavovi zaviazanoho 1884 r. *Pershyi vinok. Zhynochyi almanakh*. Lviv: drukarnia Tovarystva im. Shevchenka. S. 457-463

Kobrynska, N. (1887). Pro rukh zhynochyi v noviishykh chasakh. *Pershyi vinok. Zhynochyi almanakh*. Lviv : drukarnia Tovarystva im. Shevchenka. S. 5-23.

Kobrynska, N. (1887). Ruske zhynotstvo v Halychyni v nashykh chasakh. *Pershyi vinok. Zhynochyi almanakh*. Lviv : drukarnia Tovarystva im. Shevchenka. S. 68-102

Malanchuk-Rybak, O. (2006). Ideolohiia i suspilna praktyka zhynochoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh KhIKh – pershoi tretyny KhKh st.:

typolohiia ta yevropeyskyi kulturno–istorychnyi kontekst: monohrafiia. Chernivtsi : Knyhy–KhKhI. 500 s.

Martseniuk, T. (2017). Hender dlia vsikh. Vyklyk stereotypam: monohrafiia. Kyiv: Osnovy. 256 s.

Osnovy teorii genderu: navchalnyi posibnyk. (2004). Kyiv : «K.I.S.». 536 s. URL: https://genderindetail.org.ua/netcat_files/58/66/osnovy_teorii_gen deru.pdf (data zvernennia: 19.07.2023)

Pavlychko, S. (2002). Feminizm / uporiadnyk ta peredmova Viry Aheievoi. Kyiv : Osnovy. 321 s.

Perepyska M. Drahomanova z Nataliieiu Kobrynskoiu (1893-1895). (1905). Zladyv i vydav M. Pavlyk. Lviv: Drukarnia Udilova. 24 s. URL: <https://qrcd.org/3WJl> (data zvernennia: 19.07. 2023)

Prohrama Rusko-Ukrainskoi radykalnoi partii. Narod. 1890. № 20. 15 zhovtnia. S. 301-303. URL: <https://qrcd.org/3WpS> data zvernennia: 19.07.2023)

Ukrainka, L. (1978). Zibrannia tvoriv u 12 tomakh. T. 11. Kyiv: Naukova dumka, 480 s.

Ukrainka, L. (1977). Zibrannia tvoriv u 12 tomakh. T. 8. Kyiv: Naukova

Franko, I. (1986). Zibrannia tvoriv u 50 tomakh. T. 45. Kyiv: Naukova dumka, 574 s.

Shvets, A. (2014). Ivan Franko – Nataliia Kobrynska – Mykhailo Pavlyk: konsensusy ta kontroverzy. *Ukrainske literaturoznavstvo*. Ne 78. S. 152-161. URL: <http://surl.li/nddzb> (data zvernennia: 01.09.2023)

Kumari, J. (2016). Feminism and Nationalism in the Third World. Verso Books. 304 c. URL: <http://surl.li/ndaqf> (дата звернення: 08.09.2023)

Merriam-Webster. Definition of feminism. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/feminism> (дата звернення: 06.09.2023)

Offen, K. (2000). European Feminisms, 1700-1950: A Political History. Stanford University Press. 500 c. URL: <http://surl.li/ndakn> (дата звернення: 09.09.2023)

West, L. (1997). Feminist Nationalism. Routledge. 320 c. URL: <http://surl.li/ndaoo> (дата звернення: 08.09.2023)

Ihnatenko M. THE IDEOLOGY OF THE UKRAINIAN WOMEN'S MOVEMENT AT THE TURN OF THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES

Abstract

The purpose of the study is to identify the peculiarities of the ideology of the Ukrainian women's movement in the late nineteenth and early twentieth centuries, analyze the relationship between feminism and the classical ideologies of nationalism, liberalism, and socialism.

Methodology. *The study uses general scientific and special historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic) research methods that allowed to reveal the peculiarities of the ideology of the Ukrainian women's movement in the late nineteenth and early twentieth centuries, to determine the influence of Western European feminist thought on the Ukrainian public space. The methodology of intellectual history and gender studies is also used.*

Scientific novelty. *The paper generalizes and refines the definition of the concept of «feminism» as a socio-political theory, demonstrates the interconnection between the ideology of feminism and socio-political currents of nationalism, liberalism, and socialism. It highlights the priority of national-patriotic ideals in the Ukrainian women's movement over gender issues, influenced by the colonial oppression of Ukrainian lands.*

Conclusions. *Summarizing the research on the ideology of the Ukrainian women's movement at the turn of the 19th and 20th centuries, the importance of considering feminism in the context of national and gender studies is emphasized. The study underscores the relationship between feminism and nationalism, as well as points out the similarity in the perception of feminism in third-world countries and Ukrainian lands. Liberal feminism played a key role in the development of the First Wave of feminism in Ukrainian lands at the end of the 19th to the beginning of the 20th century. The ideas of liberal feminism found expression in the analytical works of Natalia Kobrynska, defining the direction of Ukrainian feminist ideology. Supporters of socialist feminism at the end of the 19th to the beginning of the 20th century, such as Mykhailo Pavlyk and Ivan Franko, argued that the development of society and the resolution of women's issues are linked to changes in social structure. Further study of the influence of classical ideologies on the formation of Ukrainian feminist ideology at the end of the 19th to the beginning of the 20th century is crucial.*

Keywords: *women's movement, emancipation, ideology, feminism, nationalism, liberalism and socialism.*

Ihnatenko M. IDEOLOGIA UKRAIŃSKIEGO RUCHU KOBIEŃ NA PRZEŁOMIE XIX-XX WIEKU

Streszczenie

Celem artykułu jest wyjaśnienie specyfiki ideologii ukraińskiego ruchu kobiecego końca XIX i początku XX wieku, przeprowadzenie analizę związku feminizmu z klasycznymi ideologiami nacjonalizmu, liberalizmu i socjalizmu.

Metodologia. W pracy wykorzystano metody badań ogólnonaukowych i specjalnych historycznych (historyczno-genetycznych, historyczno-porównawczych, historyczno-systemowych), które pozwalają ujawnić osobliwości ideologii ukraińskiego ruchu kobiecego końca XIX i początku XX wieku wieków oraz określić wpływ zachodnioeuropejskiej myśli

feministycznej na ukraińską przestrzeń publiczną. Wykorzystuje się także metodologię historii intelektualnej i gender studies.

Nowość naukowa. *Praca podsumowuje i wyjaśnia definicję pojęcia «feminizm» jako teorii społeczno-politycznej, ukazuje związek pomiędzy ideologią feminizmu a społeczno-politycznymi nurtami nacjonalizmu, liberalizmu i socjalizmu, wskazuje na pierwszeństwo ideałów narodowo-patriotycznych w ukraińskim ruchu kobiecym w kwestiach płci, co było spowodowane kolonialnym zniewoleniem ziem ukraińskich.*

Wnioski. *Podsumowując badania nad ideologią ukraińskiego ruchu kobiecego na przełomie XIX i XX w., podkreślono wagę rozpatrywania feminizmu w kontekście studiów narodowych i genderowych. W badaniu podkreślono związek feminizmu z nacjonalizmem, a także wskazano na podobieństwo postrzegania feminizmu w krajach trzeciego świata i na ziemiach ukraińskich. Feminizm liberalny odegrał kluczową rolę w rozwoju pierwszej fali feminizmu na ziemiach ukraińskich na przełomie XIX i XX wieku. Idee feminizmu liberalnego znalazły swoje ucieleśnienie w pracach analitycznych Natalii Kobryńskiej, które wyznaczyły kierunek ukraińskiej ideologii feministycznej. Zwolenniczki feminizmu socjalistycznego przełomu XIX i XX wieku. Mychajło Pawłyk i Iwan Franko argumentowali, że rozwój społeczeństwa i rozwiązywanie problemów kobiet wiąże się ze zmianami w strukturze społecznej. Ważne jest dalsze badanie wpływu ideologii klasycznych na kształtowanie się ukraińskiej ideologii feministycznej na przełomie XIX i XX wieku.*

Słowa kluczowe: *ruch kobiecy, emancypacja, ideologia, feminizm, nacjonalizm, liberalizm i socjalizm.*

Статтю надіслано до редколегії 05.08.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.09.2023 р.

УДК 94/ 477.4 (438) 6

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112059>

Мосієнко Олександр,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософсько-історичних
студій та масових комунікацій
Державного університету
«Житомирська політехніка»
aleksandr.art.am@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7106-8075>

«АЗІАТСЬКИЙ ВОРОГ»: ОБРАЗ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В АВСТРО-УГОРСЬКІЙ ПРОПАГАНДІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація

Метою статті є аналіз особливостей формування образу Російської імперії як ворога в австро-угорській пропаганді часів Першої світової війни.

Методологія: Загальнонаукові методи (аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення) застосовувались для збору інформації та її аналізу. Використані методи візуальної антропології, історії пропаганди. Аналіз отриманої інформації дозволив методом реконструкції відтворити зміст інформаційно-пропагандистських битв часів війни.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії, на основі зібраних матеріалів, було проаналізовано особливості австро-угорської пропаганди у створенні образу ворога з Російської імперії у роки Першої світової війни, відзначено аспекти створення образу внутрішнього ворога, зроблено висновки про результати пропаганди імперії Габсбургів.

Висновки. Австро-угорська пропаганда використовувала образ «загрози зі сходу». Встановлено, що вже в 1914 р. у військовослужбовців на передовій та населення в тилу сформувалися певні установки щодо Росії. Пропаганда виконала своє завдання із формування образу ворога. Розглядається процес створення спеціалізованих установ, що займалися пропагандою в Габсбурзькій імперії, використання таких засобів як карикатури та кінофільми. Образ зовнішнього ворога доповнився ворогом внутрішнім. Для Австро-Угорщини таким ворогом стало єврейське, польське та українське населення прикордонних територій. На внутрішньому інформаційному фронті візуальна пропаганда була

представлена плакатами, поштовими листівками, фільмами. Висвітлено стан сучасного дослідження проблематики та окреслені перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *Перша світова війна, пропаганда, Австро-Угорська імперія, Російська імперія, інформаційний вплив, образ ворога.*

Постановка проблеми. У ХХ ст. збройні конфлікти набули нових характеристик. До них належали тотальність, масовість, застосування новітньої техніки та озброєння. Крім того, широко використовувалася пропаганда та маніпулювання суспільною свідомістю, що активно впливало на комунікативний простір війни. Пропаганда, маніпуляція масовою свідомістю та інформаційно-психологічні війни не стали винаходами ХХ ст. – приклади інформаційного протистояння можна знайти у війнах попередніх епох. Проте у ХХ ст., завдяки стрімкому прогресу, зросла грамотність та політична активність населення. Ця обставина висунула на перший план важливість інформаційно-психологічного впливу. Забезпечення та супровід бойових дій пропагандою стає невід’ємною рисою військових конфліктів століття. Вплив на свідомість та підсвідомість людей став можливим завдяки масштабним тиражам друкованої продукції (газети, плакати, листівки) та появі нових комунікаційних засобів, наприклад, кінематографу. Спротив російській агресії, що чинить Україна з 2014 р., демонструє, що вивчення історії комунікативного простору війни набуває не тільки теоретичного, а й практичного значення. Сучасна війна не обмежується лише театром бойових дій. Вона також поширюється на дипломатичну, економічну, інформаційну та пропагандистську сфери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Наукове зацікавлення проблематикою пропаганди зростає впродовж останніх десятиліть. Конфлікти ХХІ ст. лише поглибили це зацікавлення. Вітчизняні історики трактують пропаганду як інформаційно-психологічний вплив на власне населення та армію, війська та населення противника. Одним з перших вітчизняних спеціалістів з комунікативних технологій став Г. Почепцов, дослідник інформаційних і психологічних воєн. У своїх роботах він ототожнює пропагандистський вплив з механізмом дії зв’язків з

громадськістю (PR), наголошуючи на наявності багатьох спільних рис (Почепцов, 2000).

Важливі дані щодо пропагандистської війни між Австро-Угорщиною та Росією містяться у загальних дослідницьких працях, які відображали офіційну точку зору на участь у війні. Австрійська історіографія представлена ретельним дослідженням Е. Глайзе-Хорстенау (Glaise-Horstenaus, 1931). Зміст теоретичних напрацювань генералітету Габсбурзької імперії в інформаційній підготовці до війни став об'єктом дослідження Н. Голль (Goll, 2014). Професори Люблянського університету Д. Нечак і Б. Репе, розглядаючи Першу світову війну скрізь призму участі в ній словенців, на словенському матеріалі докладно аналізують пропагандистську війну (Нечак, 2012).

В останні роки з'явилися ґрунтовні дослідження різноманітних аспектів Першої світової війни. Науковці приділяють особливу увагу таким темам, як вплив війни на суспільство, явище біженства, психологія учасників війни, становище національних меншин та військові злочини. Серед сучасних зарубіжних дослідників особливостей військово-політичних та соціокультурних подій Першої світової війни загалом та австро-угорської пропаганди зокрема, варто виокремити Дж. Фріц (Fritz, 2014), К. Мозер (Moser, 2014), М. Мутшлехнера (Mutschlechner, 2014), М. Шарф (Scharf, 2014), А. Штангль (Stangl, 2014), Я. Ценцмаєра (Zenzmaier, 2014) та інших західних вчених, зокрема британського науковця М. Корнуолла (Cornwall, 2019).

Порівняно з західною історіографією можна говорити про недостатню розробку цієї тематики у вітчизняному науковому дискурсі. Важливою компонентою австро-угорської пропаганди у контексті створення образу зовнішнього та внутрішнього ворога стало єврейське, польське та українське питання. Українські фахівці здебільшого зупинялися лише на окремих аспектах цієї проблематики.

Джерелом пропаганди виступав не лише уряд, а й різноманітні приватні і державні засоби масової інформації, громадські організації. Пропаганда використовувала різні засоби інформування: звіти, новини, статті, коментарі, книги, картини, промови, листівки, плакати, карти.

Після оголошення війни, в обох імперіях з'явилися публікації, що наголошували на оборонному, захисному характері війни зі сторони власної держави. В брошурі Б. Імшенецького зосереджувалась увага читачів на переможній Галицькій битві та містилася інформація щодо сприйняття росіян австро-угорськими солдатами (Імшенецький, 1914). Адольф Владислав Інлендер, польський діяч з Галичини, наголошував, що прагнення росіян розширити свою імперію стало причиною війни. На його думку, лише перемога Троїстого союзу гарантує безпеку від зазіхань росіян (Inlender, 1915). Протягом 1914-1917 рр. Михайло Лозинський, видатний український державний і політичний діяч, публіцист, активно долучався до діяльності СВУ (Союзу Визволення України) у Відні, зокрема, публікував свої роботи у «Віснику СВУ». Протягом війни його твори, в яких він розкривав плани російського уряду щодо українських земель Австро-Угорщини, виходили під псевдонімом М. Михайленко. У цих роботах він активно розвіював міфи російської пропаганди (Михайленко, 1915). М. Ронге, полковник австрійського генерального штабу, який в роки Першої світової війни керував контррозвідкою, наводив широкий фактаж організованої Австро-Угорщиною розвідувальної та пропагандистської діяльності, в т.ч. способи і форми агітації на Галицькому фронті Австро-Угорщини (Ронге, 1939).

Значна кількість документів, що демонструють становище в інформаційній політиці Австро-Угорщини, знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові. Донесення австрійських адміністративних органів Галичини, відомості про хід пропагандистських кампаній на фронті і в тилу, звіти щодо заходів контрпропаганди, до яких вдавалася австро-угорська влада, зберігаються у фондї 146 – Галицьке намісництво, м. Львів. Листівки, брошури, звернення та інші пропагандистські матеріали зібрані в ф. 835 – родинному фондї князів Любомирських.

До джерельної бази дослідження входять візуальні джерела, які дуже широко використовувались в роки Першої світової війни в якості засобів пропаганди. Завдяки розвитку мережі Інтернет стали доступними візуальні джерела агітаційно-пропагандистського характеру – листівки, плакати, фотографії. Низка австрійських та німецьких електронних ресурсів з нагоди ювілеїв початку і закінчення Першої світової війни пропонує багато візуальних

джерел, зокрема і пропагандистського характеру. У даному дослідженні використані матеріали сайту habsburger.net, на якому розміщено тематичну виставку: «Війна слів і образів – пропаганда в Першій світовій війні» (Krieg der Worte und Bilder: Propaganda im Ersten Weltkrieg, 2014).

Австрійський гумористичний тижневик «Мушкет» (Die Muskete, 1914) протягом всієї війни відгукувався на важливі військово-політичні події якісно виконаними карикатурами. Ілюстратори цього журналу зображали Росію як небезпечну через розміри і ресурси країну, яка, однак, з точки зору культури, економіки та військової потуги знаходилась на нижчому щаблі, ніж Габсбурзька імперія.

Мета статті полягає у дослідженні аспектів, що стосуються образу Російської імперії у ході Першої світової війни у листівках, статтях та фільмах австро-угорського походження. Пропагандисти Габсбурзької імперії намагалися сформуванати образ росіянина-ворога, виходячи не тільки з існуючих європейських кліше, але й з історичних традицій сприйняття Росії та характеру політичних відносин того часу.

Хронологічні межі охоплюють період від початку війни у 1914 р. до листопада 1917 р. Проте в роботі свідомо розширюється нижня межа, щоб з'ясувати передумови розбіжностей між Австро-Угорщиною та Росією. Кінцева дата пов'язана з Лютневою революцією в Росії та перетворенням її з імперії на республіку, що змінило акценти у австро-угорській пропаганді.

Виклад основного матеріалу. Образ ворога формувався спеціалізованими державними структурами та військовими інституціями, різноманітними приватними засобами масової інформації, громадськими організаціями. Навіть навчальні матеріали у школах спрямовувалися на пропаганду політичних ідей. Варто відзначити, що образ ворога міг суттєво відрізнятись у різних суб'єктів: військових на передовій, власного населення на окупованих територіях, а також цивільних осіб, що знаходилися далеко від зони бойових дій. Все це мали враховувати пропагандисти у своїй діяльності. Пропаганда стала ключовим елементом інформаційної (інформаційно-психологічної) війни, яку можна визначити як протиборство, спрямоване на досягнення стратегічних військово-політичних цілей. Вона здійснювалася через

вплив на власне населення та війська, населення та збройні сили ворога за допомогою спеціально відібраної та підготовленої інформації, а також включала протидію таким впливам у свою сторону.

Військове протистояння між Австро-Угорщиною та Росією велося на українських й польських землях, розділених кордоном. Східний фронт Австро-Угорщини у Першій світовій війні характеризувався запеклими боями, яким передувала загальна мобілізація, наступи та контратаки з обох боків. Великі битви на цьому фронті включали Галицьку операцію, Горлицький прорив та наступ Південно-Західного фронту Російської імперії під керівництвом О. Брусилова. Незважаючи на деякі успіхи, Австро-Угорщина зіткнулася з труднощами через дефіцит ресурсів і протидію ворога, що призвело до невдач на цьому фронті. Значні втрати, зрештою, призвели до розпаду імперії наприкінці Великої війни.

У період Першої світової війни Австро-Угорщина активно використовувала різноманітні пропагандистські методи для мобілізації населення, стимулювання патріотизму та створення образу ворога. На плакатах, листівках, у газетних статтях зображували ідеалізовані сцени битв, наступаючих власних вояків та відступаючі війська ворога, тріумфуючих військових лідерів. Візуальні образи використовувалися для створення враження могутності і переваги Австро-Угорської імперії. Також використовувалися карикатури, які ображали та висміювали супротивників, особливо Російську імперію та Сербію. Метою стало створення негативного образу ворогів та формування громадської думки, мобілізації та підтримки участі у війні.

Напередодні війни імперія намагалася психологічно та інформаційно підготувати населення до майбутніх бойових дій. У 1910 р. генерал від інфантерії Еміль фон Войнович, керівник Військового архіву у Відні під час Першої світової війни, опублікував есе під назвою «Думки про сучасну війну». Войнович зазначав, що крім необхідного оснащення, провізії та ефективної системи постачання, високий моральний дух армії та цивільного населення є невід'ємною складовою перемоги. На його думку, майбутню війну можна виграти лише за умови «добровільної співпраці всього населення» на «внутрішньому фронті». Ведення

масової війни потребує мобілізації всієї країни, а це вимагає контролю та впливу на населення. Войнович вважав, що єдність власного населення має бути морально посилена шляхом правильного зображення, інтерпретації та звеличення військових подій. Для цих завдань генерал пропонував створити Державне агентство пропаганди, чия мета полягала у забезпеченні лояльності цивільного населення. Генерал розглядав офіційну пропаганду як невід'ємну частину «внутрішньої» та «зовнішньої» військової політики (Goll, 2014, p. 213).

Через місяць після початку Першої світової війни в Австро-Угорщині було організовано Військове прес-бюро – *Kriegspressequartier* (KPQ), відповідальне за пропагандистську складову ведення війни. На чолі з полковником Максиміліаном Ріттером фон Хоеном бюро виступило посередником між армією і населенням імперії та стало центральним елементом військової пропаганди Австро-Угорщини. Підпорядковувалася установа верховному головнокомандуванню армії. Це було зроблено з метою забезпечити контроль за інформацією та запобігти розповсюдженню несанкціонованих текстів та зображень. Отож, прес-бюро також виконувало функцію цензури преси у співпраці з Управлінням військового спостереження *Kriegsüberwachungsamt* (KÜA) (Fritz, 2014d). Робота Військового прес-бюро включала вплив на громадську думку всередині країни та за її межами, управління прес-службою та укладання військових репортажів. Його роботу доповнювала «Літературна група» Військового архіву.

Таким чином, перед початком війни було визначено принципи, завдання та напрями пропагандистської роботи. Під час війни ці плани знайшли практичне втілення у конкретних засобах. Були створені установи, що займалися виробництвом та розповсюдженням агітаційної продукції, що постійно розширювали інформаційні засоби, методи та сферу їх застосування. Техніки пропаганди під час Першої світової війни представлені засобами масової комунікації, насамперед це періодичні видання, цільовою аудиторією яких було населення та військовослужбовці. Передача емоційно забарвлених повідомлень агітаційного характеру здійснювалось за допомогою брошур, плакатів, листівок, поштових листівок тощо.

Листівки, які стали однією з найпопулярніших форм військової пропаганди, ніколи не обмежувалися лише державними ініціативами. Вони також створювалися приватними друкарнями, містили зображення, що виходили за рамки офіційних повідомлень (наприклад, глузування з російських вояків) і задовольняли регіональні запити різними мовами всередині імперії (Cornwall, 2019).

У перші роки війни державна пропаганда зосереджувалася на письмових репортажах про події на фронті. У питанні відбору та інтерпретації новин з полів битв військова влада виявляла особливу суворість. Імператорське та королівське верховне командування із задоволенням взагалі б заборонило перебування представників преси на фронті. Однак військові Габсбурзької імперії розуміли значення громадської думки для успішного ведення війни. Щоб забезпечити відповідність репортажів вимогам Управління військового спостереження (KÜA), кількість журналістів, допущених до театру бойових дій, суворо регулювалася. Організовані в прес-групи, вони збирали інформацію та публікували її в імперських газетах. Місцеві прес-групи займалися донесенням військової інформації до мас населення. Публікація інформації, яка могла викликати невпевненість у суспільстві, підірвати бойовий дух військ або бути корисною для противника, заборонялася. Тому інформація з лінії фронту піддавалася ретельній фільтрації (Cornwall, 2019).

Щоб відвернути увагу від внутрішніх проблем, австрійські політики вдалися до перевіреного рішення – єднання народів імперії через боротьбу зі спільним зовнішнім ворогом. Габсбурзька монархія розглядалася як вища «опора цивілізації», чю «честь» потрібно захищати від «варварського Сходу», представленого сербами та росіянами. Дослідники символічних наративів Дунайської монархії звертають увагу на поширення в австро-угорській пропаганді ідей соціального дарвінізму (гасло «Вживають лише найсильніші!»), прославлення насильства та культу мужності. Порівняно з наступними війнами, політична пропаганда часів Великої війни менше піддавалася сумніву (Mutschlechner, 2014a).

Аналіз змісту та мови маніфестів імператора Франц-Йосифа дає уявлення про пропагандистські прийоми, використані для виправдання вступу у війну. Ці прийоми можна виділити в групи.

1. «Шляхетна мета». Підданих запевняли, що мета цієї війни виключно шляхетна – допомога союзникам, відновлення справедливості, тощо. Щоб викликати ненависть до супротивника, монарх переконував, що саме ворог першим почав війну. Інформаційне обґрунтування початку війни було виконане. Для населення Австро-Угорщини слов'янська загроза втілена у Сербії підтверджувалася терористичним актом Г. Принципа та позицією сербського уряду. Населенню Габсбурзької імперії переконливо пояснили необхідність проведення каральної експедиції проти сербів. Війна з Росією також вписувалась у концепцію боротьби із загрозою з боку слов'ян.

2. Образ ворога – країни-зрадниці.

Легітимізація військового конфлікту відбулася через звинувачення ворога в агресивних діях, що зумовило вимушене втручання у війну. Для Австро-Угорщини основною загрозою називалася політика Сербії.

Австро-угорське звернення нагадувало своїм підданим, що династія Габсбургів завжди підтримувала Сербське королівство і протегувала його з часу досягнення державної самостійності, але «невдячна» Сербія вступила на шлях відкритої ворожнечі з Австро-Угорщиною. В наступному маніфесті 6 серпня 1914 р. про оголошення війни з Росією, Габсбурги подали російську допомогу Сербії та війну проти Німеччини як загрозу для Дунайської монархії, що потребувала відповідної реакції. Таким чином, Франц-Йосиф перед своїми підданими поставав далекоглядним політиком, завдавши превентивного удару і випередивши ворога, що підбурював Сербію проти Австро-Угорщини.

3. Протиставлення «німецького» світу «слов'янському».

Відень і Берлін сприймали Велику війну як неминучу і вирішальну битву між «германізмом» та «слов'янством». Відповідно Габсбурзька монархія сприймалася як захист від «східних орд» «панславистської Росії» та «нецивілізованих Балкан».

4. Ідея релігійного месіанства.

Релігійна риторика, використана у пропаганді, слугувала завданню національного єднання. Присутнє апелювання до вищих

сил, бога, для виправдання прийнятого рішення про початок війни. Франц-Йосиф називав війну Божою волею, а рішення про її початок – відповідальністю перед Всевишнім. Злочини ворожої армії пояснювалися з релігійної точки зору. Так, в австро-угорських виданнях підкреслювалося, що у зайнятому росіянами Львові у вересні 1914 р. чинилося насилля саме над євреями та католиками (Inlender, 1915, s.86). Залучення релігійного фактору надавало війні сакрального значення.

Маніфести монарха Австро-Угорщини доповнювалися відозвами на «регіональному» рівні. Оскільки театром бойових дій стали українські й польські регіони, важливого значення для обох ворогуючих армій набула підтримка місцевого населення. Представницькі організації цих народів, звертаючись до співвітчизників, роз'яснювали поточну ситуацію і демонстрували лояльність владі. Так, створена у Відні напередодні війни (1912 р.) Тимчасова комісія конфедеративних незалежницьких партій об'єднала в своїх лавах представників польського визвольного руху. В останні дні липня 1914 р. у своїх відозвах до австрійських поляків ця організація попереджала про неминучість війни на польських землях і закликала до боротьби з Росією. Відозва до польських підданих царської імперії від 8 серпня 1914 р. повторювала головні ідеї звернення Франца-Йосифа та стверджувала, що саме Росія шукала приводу до початку війни та першою напала на союзні монархії (Inlender, 1915, s.32-33). Поляків, що проживали на території царської імперії, Тимчасова комісія агітувала повставати при наближенні австро-угорських частин, вступати до лав польських з'єднань габсбурзької армії, чинити диверсії в тилу російських військ (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 146, оп.8, спр. 1585, арк.6).

Австро-угорська влада знайшла спільну мову з наддніпрянськими емігрантами і галицькими патріотами. Українські політичні організації в імперії Габсбургів були представлені Головною Українською Радою та Союзом Визволення України. ГУР та СВУ протидіяли російським інформаційним акціям. «Слов'янська» пропаганда Росії несла велику загрозу цілісності Дунайській монархії. Тому важливе місце у контрпропаганді зайняла критика російських визвольних відозв. Розпочинається випуск брошур для галичан і населення Наддніпрянщини, в яких

викривається прихований підтекст російських «визвольних маніфестів». В агітаційних матеріалах наголошували, що порівняно недавно царизм розгромив революцію 1905 – 1907 рр. і тому не має ніякого морального права говорити про звільнення народів Австро-Угорської монархії. Причину появи таких звернень діячі СБУ вбачали в нездатності царизму вирішувати питання сучасної політики виключно силою зброї (Михайленко, 1915, с.3).

Пропагандистські матеріали містили конструктивні моменти: акцентування дій проти ворога у широкій коаліції, вигода від перемоги, тощо. Франц-Йосиф підкреслював, що Австро-Угорщина виступає проти Антанти разом із союзниками. Пропаганда посилено створювала образ батька-монарха, що піклується про підданих як про своїх дітей. Звернення імператора до своїх підданих носило патерналістський характер. Населення імперії відгукнулося на заклик монарха патріотичним піднесенням і громадянським миром.

Військова мобілізація доповнилася інтелектуальною мобілізацією. Історичні образи посилювалися, і зусиллями пропаганди, перетворювалися на образ ворога. Внаслідок взаємних звинувачень, стереотипи про ворогів формувалися вже за кілька тижнів після початку війни. Габсбурзька пропаганда акцентувала увагу на російських звірствах, і постійно інформувала про випадки зґвалтувань, насильства та масових убивств серед цивільного населення (Fritz, 2014b). До виконання цього завдання залучалися кращі військові кореспонденти, такі як Олександр Род (1872–1945 рр.), що у статтях до віденської *Neue Freie Presse* змальовував сцени варварства російських вояків (Cornwall, 2019).

Образ ворога в пропаганді завжди носив негативний відтінок і дискредитував уявлення про ворожу країну як сильного та успішного суперника. В Австро-Угорщині широко використовувалися стереотипні уявлення про підданих сусідньої царської імперії як малограмотних сільських жителів, які в культурному відношенні стоять ближче до Азії, а не до Європи. В австро-угорській військовій пропаганді часто використовувалися словосполучення «ворожі орди» по відношенню до росіян та італійців (Нечак, 2012, с.157). В листівках, що видавали польські визвольні організації до співвітчизників, Російська імперія іменувалася «краєм неволі і насилля» (Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 835, оп.1, спр. 329, арк.1).

Після успішного наступу німецької та австро-угорської армій на ділянці Горлиці – Тарнув у 1915 р., австрійська влада розпочала вивчення політики російської влади на звільнених територіях Галичини та Буковини. Виявлені випадки негуманної поведінки російських військ планувалося використати в інформаційній боротьбі (Цвейг, 2018, с.198-199).

Слідом за іншими воюючими державами, австрійська пропаганда також взялася за демонізацію ворога. Щоб переконати населення в оборонному характері війни, досить було продемонструвати карти бойових дій, на яких агресором поставала російська армія. До цього додали підібрані свідчення про порушення росіянами правил ведення війни. Австрійці випустили книгу про російські звірства в кількості 50 000 екземплярів, які 22 січня 1915 р. в річницю «Кривавої неділі» почали розповсюджувати від імені «Російської народної організації у Женеві». У російські окопи ці відозви доставлялися або розвідниками, або за допомогою дитячих повітряних куль (Ронге, 1939, с. 101).

В австро-угорській армії сформувався стереотип щодо козачих частин російської армії. Причому часто австрійське командування намагалося переконати своїх солдат, що козаки не залишають в живих полонених і поранених. Це була спроба зупинити масові здачі в полон вояків передусім «слов'янських» полків австро-угорської армії. Проте це часто призводило до протилежних наслідків – залишення позицій перед жорстоким ворогом або здача в полон (Імшенецький, 1914, с. 29).

У пропагандистській продукції, орієнтованій на внутрішнього споживача, звертали увагу читачів, що грабунки та гвалтування чинять не тільки козаки, а й регулярна російська армія. Причому пропагандисти польських організацій Австро-Угорщини козаків царської армії порівнювали з «бандами Хмельницького» XVII ст. (Inlender, 1915, s.70-71).

Окремо слід виділити акції підтримки війни в освітній сфері. Державна влада чітко розуміла важливість використання школи в якості інструменту для патріотичного виховання. З початком війни затребуваними стали історичні постаті минулого, які успішно протистояли «загрозі зі сходу». Такою підходящою кандидатурою став Євген Савойський, австрійський полководець франко-італійського походження. Під час Першої світової війни в Австрії

принца Євгена Савойського прославляли в есе, віршах та дитячій літературі. Зокрема, у 1915 р. вийшла друком ілюстрована дитяча книга «Принц Ойген, благородний лицар» австрійського письменника Гуго фон Гофманстала. Той факт, що Ойген був вихідцем з ворожої Франції і свої військові перемоги здобув над союзними турками, не применшував популярності його культу в Австрії. Перемога над турками порівнювалася з майбутньою перемогою над «новою напівазіатською державою», Росією (Stangl, 2014). Тому в ілюстрованих журналах принца зображали на чолі австро-угорських військ (Die Muskete, 6 August 1914, s.145).

Карикатура виявилася особливо ефективним засобом пропаганди, оскільки могла впливати на глядача з допомогою візуальних прийомів. У відповідь на поточні події війни були швидко поширені пере/оцінки та включені емоції. Карикатура стала частою гостею в щоденних, щотижневих та сатиричних виданнях. Такі зображення заохочували населення до мобілізації, закликали до витримки та створювали образ ворога.

Карикатури і провокаційні зображення очорняли Російську імперію. Мішенню карикатур стали політичні лідери царської імперії, солдати та населення. Їх зображували з негативними рисами та перебільшеннями. В зображеннях держави часто представлялися національними символічними фігурами: уособленням Росії був ведмідь, Австрія-Угорщина зображувалася як двоголовий орел. Завдяки постійному повторенню таких малюнків кожна націю можна було швидко розпізнати (Fritz, 2014a). Пропагандисти використовували стереотипи та кліше під час зображення супротивника. Наприклад, німецькомовною пропагандою росіяни зображалися як постійно п'яні дикунки (Fritz, 2014c).

Іконографія листівок та зображень сатиричних журналів Австро-Угорщини тематично охоплювала кілька сюжетів: Микола II – кровожерливий злодій і тиран із величезними амбіціями; слабка й недисциплінована армія Російської імперії; результати військових кампаній; відносини Москви з країнами-союзниками по Антанті. Відтак на сатиричних малюнках цар і російська військово-політична еліта зображувалися в непривабливих образах лицеміра, п'яниці, агресора та тирана; російські солдати – п'яними неохайними варварами, причому «улюбленими героями» австрійських карикатуристів стали козаки. Простий народ та царські солдати на

австрійських карикатурах постають дурними і некультурними, схильними до алкоголізму. Бойовий дух ворожих військ пояснювали «вчасним» підвезенням алкоголем (Die Muskete, 15 Oktober, 1914, s.23). Окремою мішенню стали православні священники, яких також показували п'яними та з неохайними бородами (Die Muskete, 20 August, 1914, s.166). Не оминула візуальна австро-угорська пропаганда і теми антисемітизму та єврейських погромів, що чиняла російська армія (Die Muskete, 17 September, 1914, s.197).

Ідеологічне навантаження могли нести навіть суто художні твори (Почепцов, 2000, с.19). Заявив про себе і новий жанр мистецтва – кінематограф. В Австро-Угорщині глядачам в тилу демонстрували серію патріотичних анімаційних фільмів віденського художника-графіка Тео Заше. Антиросійський та антисемітський зміст мали сатиричні фільми 1914 р. «Коли росіяни стояли перед Перемишлем» – «коротка героїчна епопея Австро-Угорської Армії перед російським паровим катком», «Цар та його дорогі євреї» – фільм, що глузував з антисемітизму царської імперії, і «Новий Тріумвірат», що зображував у непривабливому світлі трьох глав держав Москви, Парижу та Лондона (Moser, 2014b).

Ідеї прогресу, національної, расової та культурної переваги стали основою для розвитку теорій про панування над «примітивними» народами. Офіційна пропаганда Австро-Угорщини подавала використання праці російських військовополонених як великодушність, яка дозволила полоненим представникам «відсталій Росії» познайомитися з передовими досягненнями науки та техніки. Таким установам відповідав фільм 1915 р. «Будівництво австрійського зброярського заводу російськими військовополоненими» (Moser, 2014b).

Невід'ємним елементом австро-угорської пропаганди став образ внутрішнього ворога. Створення цього образу дало змогу владі отримати додаткову підтримку і відвернути увагу населення від численних внутрішніх проблем і прорахунків.

У той час як Західний фронт незабаром зайшов у позиційний глухий кут, лінія Східного фронту залишалася динамічною. Постійні атаки та відступи призводили до повторної де/окупації. Особливо постраждали Галичина та Буковина. Регулярні мобілізації та постійні військові дії негативно позначилися на житті цивільного населення. Крім того, всі сторони, що боролися на Сході, під час

відступу дотримувалися стратегії випаленої землі, тобто систематичної руйнації інфраструктури. Західні дослідники звертають увагу ще на таку помітну відмінність від Західного фронту, як етнорелігійна різноманітність населення воюючих імперій на Сході. З початком війни релігійні, етнополітичні та частково соціально-економічні невдоволення супроводжувалися зростанням недовіри військових австро-угорської армії до власних національних меншин. Військова влада вважала ці меншини, що жили на зовнішньому кордоні імперії і перебували у зоні воєнних дій, ненадійними «внутрішніми ворогами». Незабаром після початку війни власна держава запідозрила їх у шпигунстві, зраді та колабораціонізмі (Mutschlechner, 2014b; Zenzmaier, 2014b).

У результаті цих звинувачень, національні меншини в районах бойових дій опинилися в ситуації, де вони боялися не тільки злочинів окупантів, а й поведінки власних збройних сил. У Російській імперії у таких умовах опинилася єврейська та німецька меншини. Поодинокі виселення невдовзі перетворилися на масштабні примусові депортації, що часто супроводжувалися погромами, масовими вбивствами та пограбуваннями. Подібна ситуація склалася і в Дунайській монархії. Так, з 1914 р. в австро-угорській армії провину за поразки намагалися перекласти на місцеве населення (наслідком чого стали репресії проти єврейського, польського та українського населення Галичини, Буковини та Закарпаття). Недовіра до цих національних груп переросла у звинувачення у ненадійності, шпигунстві та співпраці з супротивником (Zenzmaier, 2014a). Фотографії страт уявних чи реальних шпигунів та колаборантів служили пересторогою і публікувалися переважно на початку війни (Moser, 2014a).

Вже в перших боях 1914 р. габсбурзька армія зіштовхнулася з проблемою часткої здачі в полон солдат слов'янського походження. Не в останню чергу це було викликано російською пропагандою, що використала ідеї панславізму як пануючої ідеології царської імперії. Така пропаганда призвела до зниження боєздатності слов'янських з'єднань армії Габсбургів. Протягом війни відзначено декілька випадків переходу австро-угорських частин майже в повному складі на сторону росіян. Наприклад, 26 жовтня 1915 р. добровільно склали зброю два чеські полки (36-й піхотний і 30-й ландверний) (Glaise-Horstenau, 1931, s.30). Таким чином, образ Росії як ворога австро-

угорській владі вдалося сформувати переважно серед німецької та угорської частини населення імперії. Проте навіть факт застосування російської пропаганди використовували в інформаційній війні, додаючи до образу ворога підступність та слабкість. Австро-угорська контрпропаганда підкреслювала, що російські війська не можуть перемогти у відкритому бою, тому вдаються до агітації як поштового до зради. Власне населення прифронтових районів попереджали, що ворожа пропаганда схиляє їх до зради батьківщини, за що колаборантів буде покарано. Окремо підкреслювалася роль москвофілів у «тимчасових невдачах» австро-угорських військ (Inlender, 1915, s.40, 44).

Патріотичне піднесення, викликане початком війни, в першу чергу стосувалося інтелектуалів та середнього класу. Незабаром реальність масштабних військових дій зменшила цей ентузіазм. До середини вересня 1914 р. австро-угорська армія вже зазнала втрат у розмірі 400 тисяч осіб (убитими, пораненими та полоненими), в основному на Східному фронті після Галицької битви. Газети повідомляли про «тимчасові невдачі» та публікували довгі списки загиблих та поранених солдатів. Хоча пропаганда намагалася переключити увагу цивільного населення на жорстокість та варварство ворога, настрої в тилу швидко стали більш похмурими. Підняти ентузіазм мирного населення на короткий час допомагали повідомлення про військові успіхи у війні проти Росії. Так, у доповіді Віденського поліцейського управління від 15 квітня 1915 р. йдеться: «Настрій населення в цілому спокійний, він знову набуває патріотичного характеру і стає більш впевненим, особливо після того, як стали відомі успіхи наших військ у Карпатах». Однак дослідники відзначають, що серед представників нижчих верств населення піднесення згасало, попри насаджування образу ворога. У другій половині війни переважала байдужість та прагнення якнайшвидшого укладення миру (Scharf, 2014).

Висновки. Перша світова війна наочно показала, яку величезну роль відіграє пропаганда у збройній боротьбі. Але вона також показала, що далеко не завжди пропаганда досягає своїх цілей і дає бажані для пропагандистів результати. Вивчення історії пропаганди, суспільних настроїв, формування «образу ворога» та інших складових комунікативного простору війни цінне не лише набуттям нових знань, що дозволяють повніше поглянути на військову

історію XX ст., а й тим, що дають можливість простежити еволюцію державної ідеології Австро-Угорщини у ході її взаємин з власними народами та іншими державами під час Великої війни.

На ставлення до ворогів населення Австро-Угорщини впливало багато чинників: природні стереотипи ворожості, сформованих щодо ворога – у даному випадку Росії, внутрішні трансформації суспільства у ході війни та пропаганда.

Саме за допомогою пропаганди, у тому числі через систему освіти, населення Австро-Угорщини переконали у негативних національних рисах росіян. На противагу цьому демонструвалася перевага німецької культури та характеру, що мало зміцнити клаптикову імперію. Населення запевняли, що Австро-Угорщина прагне миру і веде оборонну війну. Зусилля пропаганди спрямували на перетворення образу «іншого» в образ ворога. З початку війни австро-угорська пропаганда активно використовувала стереотип про «східну загрозу». В агітаційно-пропагандистських матеріалах імперії, присвячених образу ворога, залучалися історичні паралелі та звернення до минулого. У пропагандистських матеріалах росіяни поставали то як боягузи, схильні до відступу, то як дикуни, що не дотримуються правил ведення війни. Щоб подолати страх серед своїх солдатів і переконати їх у слабкості супротивника, особлива увага приділялася великим втратам супротивника.

Оцінити ефективність пропагандистських зусиль складно. Хоча Австро-Угорщина скористалася можливостями інформаційної зброї – пропагандою, її ефект на різні народи імперії відрізнявся. Проте, незалежно від ефективності, формування образу ворога вплинуло на суспільне сприйняття війни та формування настроїв населення.

Підсумовуючи вищесказане, можна виділити такі пропагандистські прийоми, які використовувала пропаганда Австро-Угорщини:

- 1) Росію зображали однією з головних винуватиць війни;
 - 2) Ціль війни: допомога союзникам (Німеччині), справедливий мир;
 - 3) Акцентувались факти злочинності ворога: злочини проти мирного населення, військові злочини;
 - 4) Підтримка серед населення впевненості у перемозі.
- Спеціально організовані державні та приватні установи регулювали роботу з пропаганди, засоби масової інформації здійснювали свій

внесок у формування переконання серед населення імперії щодо справедливості війни та підступності і жорстокості ворога. Тобто ЗМІ (як центральні так, і регіональні) здійснювали основні функції пропаганди.

Перспективним є дослідження лінгвістичної та візуальної компонентів австро-угорською пропаганди, зокрема листівок, плакатів, карикатур. Стереотипні образи противника, сформовані перед війною або на самому її початку, зазнали істотних змін у ході прямого зіткнення з ворогом. Тому завданням сучасних істориків є адекватне, неупереджене, вільне від ідеологічних установок вивчення комунікативного простору війни, відокремлення фактів від міфів, пропагандистських образів від реальних, виявлення причинно-наслідкових зв'язків, що впливали на формування тих чи інших уявлень про війну, союзників та ворогів.

Подяка. Автор висловлює вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Імшенецький, Б. (1914). Велика Галицька битва. Петроград: Типографія І. Леонтєєва, 32 с. [російською мовою].

Михайленко, М. (1915). «Визвольні маніфести» російського уряду в теперішній війні. Б.м.: Друк партійної друкарні Партія Українських Соціалістів-Революціонерів, 31 с.

Нечак, Д. (2012). Перелом: 1914 – 1918: Світ та словенці у Першій світовій війні. Любляна: UMco, 432 с. [російською мовою].

Почепцов, Г. (2000). Інформаційні війни. Основи воєнно-комунікативних досліджень. Москва: Рефл-бук, 213 с. [російською мовою].

Ронге, М. (1939). Розвідка та контррозвідка. Москва: НКО СРСР, 244 с. [російською мовою].

Цвейг, С. (2018). Світ учора. Спогади європейця. Харків: Фоліо, 411 с. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 146, оп.8, спр. 1585, 12 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 835, оп.1, спр. 329, 1 арк.

Cornwall, M. (2019), Propaganda at Home (Austria-Hungary), in Ute D (Ed.), International encyclopedia of the first world war (WW1).1914-1918.

Online. International Encyclopedia of the First World War (WWI). URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-propaganda_at_home_austria-hungary-2019-04-25.pdf

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XVIII, Nr.462, p.145. 6 August.

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XVIII, Nr.464, p.166. 20 August.

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XVIII, Nr.468, p.197. 17 September.

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XIX, Nr.472, p.23. 15 Oktober.

Fritz, J. (2014). Der Erste Weltkrieg im Zerrspiegel der Karikaturen. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-erste-weltkrieg-im-zerrspiegel-der-karikaturen> (дата звернення: 29.10.2023).

Fritz, J. (2014). Freund und Feind – Schuld und Unschuld in der Weltkriegspropaganda. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/freund-und-feind-schuld-und-unschuld-der-weltkriegspropaganda> (дата звернення: 29.10.2023).

Fritz, J. (2014). „Laßt eure Herzen schlagen zu Gott und Eure Fäuste auf die Feinde“. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/lasst-eure-herzen-schlagen-zu-gott-und-eure-faeuste-auf-die-feinde> (дата звернення: 29.10.2023).

Fritz, J. (2014). Public Relations im Ersten Weltkrieg: Die staatliche Organisation der Kriegsberichterstattung. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/public-relations-im-ersten-weltkrieg-die-staatliche-organisation-der-kriegsberichterstattung> (дата звернення: 29.10.2023).

Glaise-Horstenau, E. (1931). Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Das Kriegsjahr 1915. Wien: Verlag der Militär wissenschaftlichen Mitteilungen, 814 s.

Goll, N. (2014). «Our Weddigen»: On the Construction of the War Hero in the k.u.k. Army. The «Naval Hero» Egon Lerch as an Example. 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. New Orleans: UNO Press, pp. 213-231.

Inlender, A. (1915). Wielka wojna 1914-1915: z licznymi ilustracjami i ze szczególnem uwzględnieniem walk na ziemiach polskich oraz dokładną historią działalności Legionów Polskich. T. 1. nakładem C. i K. Nadwornej Księgarni Maurycego Perlesa, Kraków, 164 s.

Moser, K. (2014). Die Helden vor der Kamera. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-helden-vor-der-kamera> (дата звернення: 29.10.2023).

Moser, K. (2014). Kriegsgegner im filmischen Fokus. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/kriegsgegner-im-filmischen-fokus> (дата звернення: 29.10.2023).

Mutschlechner, M. (2014) Die Begeisterung für den Krieg. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-begeisterung-fuer-den-krieg> (дата звернення: 29.10.2023).

Mutschlechner, M. (2014). Der Einfluss des Krieges auf die Zivilgesellschaft. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-einfluss-des-krieges-auf-die-zivilgesellschaft> (дата звернення: 29.10.2023).

Scharf, M. (2014). „Die Kriegsbegeisterung ist allerdings geschwunden“. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-kriegsbegeisterung-ist-allerdings-geschwunden> (дата звернення: 29.10.2023).

Stangl, A. (2014). Nationalheld für die Ewigkeit. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationalheld-fur-die-ewigkeit> (дата звернення: 29.10.2023).

Zenzmaier, J. (2014). Die Kriegsverbrechen der k. u. k. Armee. Zwischen Soldateska und Standgericht. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-kriegsverbrechen-der-k-u-k-armee-zwischen-soldateska-und-standgericht> (дата звернення: 29.10.2023).

Zenzmaier, J. (2014). Russlands „innere Feinde“. Jüdische und deutsche Minderheiten an der Ostfront. URL: <https://ww1.habsburger.net/en/chapters/russias-enemies-within-jewish-and-german-minorities-eastern-front> (дата звернення: 29.10.2023).

References

Imshenetskiy, B. (1914). Velikaya Galitsiyskaya bitva. Petrograd: Tipografiya I. Leonteva, 32 s. [In Russian].

Mykhailenko, M. (1915). «Vyzvolni manifesty» rosiiskoho uriadu v teperishnii viini. B.m.: Druk partiinoi drukarni Partiiia Ukrainskykh Sotsialistiv-Revoliutsioneriv, 31 s. [in Ukrainian].

Nechak, D. (2012). Perelom: 1914 – 1918: Mir i sloventsy v Pervoy mirovoy voyne. Lyublyana: UMco, 432 s. [In Russian].

Pochepstov, G. (2000). Informatsionnye voyny. Osnovy voenno-kommunikativnykh issledovaniy. Moskva: Refl-buk, 213 s. [In Russian].

Ronge, M. (1939). Razvedka i kontrrazvedka. Moskva: Voenizdat NKO SSSR, 244 s. [In Russian].

Tsveih, S. (2018). Svit uchora. Spohady yevropeitsia. Kharkiv: Folio, 411 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 146, op.8, spr. 1585, 12 ark.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 835, op.1, spr. 329, 1 ark.

Cornwall, M. (2019), Propaganda at Home (Austria-Hungary), in Ute D (Ed.), International encyclopedia of the first world war (WW1).1914-1918. Online. International Encyclopedia of the First World War (WW1). URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-propaganda-at-home-austria-hungary-2019-04-25.pdf>

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XVIII, Nr.462. 6 August.

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XVIII, Nr.464. 20 August.

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XVIII, Nr.468. 17 September.

Die Muskete, Humoristische Wochenzeitschrift, (1914). Band XIX, Nr.472. 15 Oktober.

Fritz, J. (2014). Der Erste Weltkrieg im Zerrspiegel der Karikaturen. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-erste-weltkrieg-im-zerrspiegel-der-karikaturen>

Fritz, J. (2014). Freund und Feind – Schuld und Unschuld in der Weltkriegspropaganda. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/freund-und-feind-schuld-und-unschuld-der-weltkriegspropaganda>

Fritz, J. (2014). „Laßt eure Herzen schlagen zu Gott und eure Fäuste auf die Feinde“. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/lasst-eure-herzen-schlagen-zu-gott-und-eure-faeuste-auf-die-feinde>

Fritz, J. (2014). Public Relations im Ersten Weltkrieg: Die staatliche Organisation der Kriegsberichterstattung. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/public-relations-im-ersten-weltkrieg-die-staatliche-organisation-der-kriegsberichterstattung>

Glaise-Horstenau, E. (1931). Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Das Kriegsjahr 1915. Wien: Verlag der Militär wissenschaftlichen Mitteilungen, 814 s.

Goll, N. (2014). «Our Weddigen»: On the Construction of the War Hero in the k.u.k. Army. The «Naval Hero» Egon Lerch as an Example. 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I. New Orleans: UNO Press, pp. 213-231.

Inlender, A. (1915). Wielka wojna 1914-1915: z licznymi ilustracyami i ze szczególnem uwzględnieniem walk na ziemiach polskich oraz dokładną historią działalności Legionów Polskich. T. 1. nakładem C. i K. Nadwornej Księgarni Maurycego Perlesa, Kraków, 164 s. [in Polish].

Moser, K. (2014). Die Helden vor der Kamera. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-helden-vor-der-kamera>

Moser, K. (2014). Kriegsgegner im filmischen Fokus. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/kriegsgegner-im-filmischen-fokus>

Mutschlechner, M. (2014) Die Begeisterung für den Krieg. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-begeisterung-fuer-den-krieg>

Mutschlechner, M. (2014). Der Einfluss des Krieges auf die Zivilgesellschaft. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/der-einfluss-des-krieges-auf-die-zivilgesellschaft>

Scharf, M. (2014). „Die Kriegsbegeisterung ist allerdings geschwunden“. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-kriegsbegeisterung-ist-allerdings-geschwunden>

Stangl, A. (2014). Nationalheld für die Ewigkeit. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/nationalheld-fur-die-ewigkeit>

Zenzmaier, J. (2014). Die Kriegsverbrechen der k. u. k. Armee. Zwischen Soldateska und Standgericht. URL: <https://ww1.habsburger.net/de/kapitel/die-kriegsverbrechen-der-k-u-k-armee-zwischen-soldateska-und-standgericht>

Zenzmaier, J. (2014). Russlands „innere Feinde“. Jüdische und deutsche Minderheiten an der Ostfront. URL: <https://ww1.habsburger.net/en/chapters/russias-enemies-within-jewish-and-german-minorities-eastern-front>

Mosienko O. "ASIAN ENEMY": THE IMAGE OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE AUSTRIAN-HUNGARIAN PROPAGANDA OF THE FIRST WORLD WAR

Abstract

The purpose of this article is to examine peculiarities of the formation of the image of the Russian Empire as an enemy in Austro-Hungarian propaganda during the First World War.

Methodology. General scientific methods (analysis, synthesis, comparison, generalization) were used to collect information and analyze it. Methods of visual anthropology, history of propaganda were used. The analysis of the received information made it possible to recreate the wartime processes using the method of reconstruction.

The scientific novelty is that for the first time, on the basis of the collected materials, the peculiarities of Austro-Hungarian propaganda in creating the image of the enemy from the Russian Empire during the First World War were analyzed, the aspects of creating the image of the internal enemy were noted, and conclusions were drawn about the results of the propaganda of the Habsburg Empire.

Conclusions. Austro-Hungarian propaganda used the image of a "threat from the east". It has been established that already in 1914, military personnel on the front lines and the population in the rear formed certain attitudes towards Russia. Propaganda has fulfilled its task of forming the image of the enemy. The

process of creating specialized institutions that were engaged in propaganda in the Habsburg Empire, the use of such means as caricatures and films is considered. The image of the external enemy was supplemented by an internal enemy. The Jewish, Polish and Ukrainian population of the border areas became such an enemy for Austria-Hungary. The higher military command of the Habsburgs tried to shift the responsibility for the defeats of the first stage of the war on these national minorities. On the domestic information front, visual propaganda was represented by posters, postcards, and films. The state of modern research on the issue is highlighted and the prospects for further research are outlined.

Keywords: *First World War, propaganda, Austro-Hungarian Empire, Russian Empire, information influence, image of the enemy.*

Mosienko O. «AZJATYCKI WRÓG»: OBRAZ IMPERIUM ROSYJSKIEGO W AUSTRIO-WĘGIERSKIEJ PROPAGANDIE I WOJNY ŚWIATOWEJ

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza specyfiki kształtowania się obrazu Imperium Rosyjskiego jako wroga w propagandzie austro-węgierskiej podczas I wojny światowej.

Metodologia: *Do zbierania informacji i ich analizy wykorzystano metody ogólnonaukowe (analiza, synteza, porównanie, uogólnienie). Wykorzystane metody antropologii wizualnej, historia propagandy. Analiza uzyskanych informacji pozwoliła na odtworzenie procesów wojennych metodą rekonstrukcji.*

Nowością naukową jest to, że po raz pierwszy na podstawie zgromadzonych materiałów przeanalizowano specyfikę propagandy austro-węgierskiej w kreowaniu wizerunku wroga Imperium Rosyjskiego w czasie I wojny światowej, aspekty kreowania wizerunku odnotowano wroga wewnętrznego i wyciągnięto wnioski na temat skutków propagandy imperium Habsburgów.

Wnioski. *Propaganda austro-węgierska posługiwała się obrazem „zagrożenia ze wschodu”. Ustalono, że już w 1914 r. personel wojskowy na linii frontu i ludność na tyłach ukształtowały określone postawy wobec Rosji. Propaganda spełniła swoje zadanie kształtowania wizerunku wroga. Rozważany jest proces tworzenia wyspecjalizowanych instytucji zajmujących się propagandą w imperium Habsburgów, z wykorzystaniem takich środków jak karykatury i filmy. Wizerunek wroga zewnętrznego uzupełniał wróg wewnętrzny. Dla Austro-Węgier takim wrogiem stała się ludność żydowska, polska i ukraińska zamieszkująca tereny przygraniczne. Na krajowym froncie informacyjnym propagandę wizualną reprezentowały plakaty, pocztówki i filmy. Podkreślono*

stan współczesnych badań nad tym zagadnieniem i nakreślono perspektywę dalszych badań.

Słowa kluczowe: *I wojna światowa, propaganda, Cesarstwo Austro-Węgierskie, Imperium Rosyjskie, wpływ informacyjny, wizerunek wroga.*

Статтю надіслано до редколегії 07.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.11.2023 р.

УДК 94(477.82) «1920»:339.1

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112060>

Марчук Володимир,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського
Національного університету «Острозька академія»
volodymyr.marchuk@oa.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0837-407X>,

ResearcherID is: HDM-0957-2022

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОРГОВЕЛЬНИХ ФІРМ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА НА ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОМУ КОРДОНІ У 1920-х РОКАХ

Анотація

Метою статті є аналіз діяльності польських торговельних фірм Волинського воєводства на східному кордоні Другої Речі Посполитої у 1920-х рр.

Наукова новизна полягає у введенні в обіг значної кількості невідомих досі наукових джерел щодо діяльності торговельних фірм на польсько-радянському кордоні в зазначений період.

Методологія. Стаття присвячена одній із сторінок економічної історії польсько-українського пограниччя, що і обумовило обрання в якості методологічних підходів наукових інструментів відповідних наукових напрямків. Конкретні пошукові завдання дослідження вирішувались і традиційними засобами проблемно-хронологічного (оптимальне залучення тематичної історіографічно-джерельної бази); історико-порівняльного (аналіз різних джерел та формування відповідних положень й висновків дослідження); критичного аналізу (критичне ставлення до різних джерел) методів.

Висновки. Перша половина 1920-х рр. стала часом активізації контрабандної торгівлі на волинській ділянці польсько-радянського кордону, що своєю чергою спричинило тут появу цілого ряду торговельних фірм, орієнтованих на закордонного покупця. Їхня діяльність постійно перебувала в полі зору представників польської державної влади, органів поліції, підрозділів охорони кордону. Протягом першої половини 1920-х рр. Польська держава шукала оптимальну модель організації охорони східного кордону держави. З передачею функцій з охорони польсько-радянського кордону підрозділам Корпусу охорони прикордоння, посилення захисту кордону з радянського боку, згортання

НЕПу, призвели до поступового припинення діяльності фірм та контрабандистів. На початку 1930-х рр. більшість фірм припинило свою діяльність, а їхні власники переорієнтувалися на торгівлю на західному кордоні Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: *Волинське воєводство, польсько-радянський кордон, міжвоєнний період, економічний розвиток, торгівля.*

Постановка проблеми. В результаті Першої світової і радянсько-польської війн українські та польські землі зазнали значних втрат, і перебували в край тяжких економічних умовах. Неминучим наслідком нестачі промислових товарів і продуктів харчування став нелегальний товарообіг, тобто контрабанда. Остання, за відповідних сприятливих умов, швидкими темпами поширилася на усій ділянці польсько-радянського кордону, й стала одним із чинників незаконного збагачення громадян по обидва боки кордону. З іншого боку, саме завдяки контрабандним потокам товарів того часу, вдалося забезпечити нагальні щоденні потреби населення Радянської України. Активізація контрабандистської діяльності зумовила виникнення цілого ряду торговельних фірм в прикордонній смузі польсько-радянського кордону. Вони забезпечували товарами контрабандистів, які приходили з території Радянської України, де після переходу до НЕПу відбувається швидкий процес відродження приватного підприємництва у сфері торгівлі. В умовах, коли у державі не було коштів для розвитку власної торговельної мережі, а кооперативна була надто слабкою – приватні підприємці активно вкладають кошти в торгівлю. Свідченням цього є співвідношення основних секторів торгівлі в радянській Україні, яке було не на користь державного та кооперативного. Весною 1922/1923 рр. приватна мережа становила 26 536 установи, державна – 589, кооперативна – 4 918, в 1923/1924 рр. відповідно: приватна – 28 959, державна – 1 413, кооперативна – 4 105 (Сушко, 2003, с. 123).

У даній статті намагатимемося детальніше проаналізувати особливості діяльності торговельних фірм на «волинській» ділянці польсько-радянського кордону, оскільки саме вони забезпечували величезний потік контрабандних товарів з Польщі до підрадянської України.

Аналіз досліджень і публікацій. Діяльність торговельних фірм на польсько-радянському прикордонні ще не була предметом дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографіях. До цієї проблеми побіжно зверталися лише деякі дослідники, які вивчали проблеми контрабанди у міжвоєнний період. Серед них слід згадати роботи Сергія Гуменного (Гуменний, 2018), який досліджував контрабандистську діяльність на усьому проміжку кордону між Республікою Польща та СРСР у 1920-ті. Роман Коцан (Коцан, 2017), розглянув контрабанду в міжвоєнний період на радянсько-польському кордоні як економічний злочин. Проблему боротьби з контрабандою в 1920-их рр. на території Радянської України вивчала Світлана Гнітько (Гнітько, 2000). Разом з тим, нелегальний товарообіг став невід'ємною частиною життя польсько-радянського прикордоння в міжвоєнний період. Позитивно оцінюючи внесок названих авторів у вивчення проблеми нелегального товарообігу і боротьбу з ним, варто констатувати необхідність поглибленого вивчення питання за рахунок залучення нових історичних джерел. Доступ до архівних документів дає можливість актуалізувати вивчення окресленої проблеми.

Аналіз джерельної бази. Найбільшу частину джерельної бази дослідження складають справи з фондів Державного архіву Рівненської області, зокрема документи польських органів державної влади – воєводських та повітових владних структур, митних органів та державної поліції.

Метою статті є аналіз діяльності торговельних фірм на «волинській» ділянці східного кордону Другої Речі Посполитої у 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу. За результатами переговорів між Російською СФРР і Українською СРР з одного боку, та Польщею, з іншого, 12 жовтня 1920 р. у Ризі було підписано радянсько-польське перемир'я, а 18 березня 1921 р. у палаці Чорноголових у Ризі відбулася церемонія підписання мирного договору. Територія колишньої Волинської губернії була розділена між радянською Україною та Польщею, а щойно сформований відтинок кордону в межах Волинського воєводства мав протяжність 293 км (Razyhraev, 2010, s. 222).

Недостатнє власне виробництво товарів широкого вжитку і зростаючий попит на нього серед населення радянської України призвів до нелегального ввезення цієї продукції з-за кордону. На початку 1920-х рр. тут відчувався дефіцит практично всього: продуктів харчування, товарів легкої промисловості, мануфактури, і т.п. Незважаючи на допомогу РСФРР, ситуація в республіці була вкрай тяжкою, і контрабандний шлях був основною можливістю задовільнити ринковий попит. До економічних причин варто також віднести недоліки митно-тарифної політики. Ситуація в Польщі була набагато кращою, там не було гострої нестачі продуктів харчування і товарів першої необхідності.

До кардинальної реорганізації прикордонних військ і в УСРР, і в Польщі в 1924 р. кордон охоронявся слабо, що давало можливість майже безперешкодно переміщувати товари. Погано охоронялися і прикордонні пункти, і ділянки між ними, тому контрабанду можна було провезти, як через митні пункти, так і в обхід них. Таким чином найбільша інтенсивність контрабандних потоків припала на першу половину 1920-тих рр. Цілком зрозуміло, що контрабандисти потребували товарів, які можна було купити якнайближче до кордону. Відтак, на початку 1920-х рр. у різних місцевостях прикордоння виникли торговельні фірми, які задовільняли попит торгівців з радянської України в досліджуваний період.

Потік споживчої контрабанди був набагато інтенсивнішим з Польщі до УСРР. Місцеві селяни з підрадянської України відчували дефіцит найбільш необхідних товарів (цукор, сіль, чай, сірники і т.п.). У цей же час, названий асортимент товарів першої необхідності можна було придбати за гроші або ж виміняти в сусідній Польщі. У таких обставинах народилася споживча контрабанда, що відносилася до вимушеного непрофесійного заняття, але була кримінально караною в обох країнах.

У справу незаконного збагачення, шляхом занять контрабандною, поступово втягнулося місцеве населення прикордонних територій, головним чином з підрадянської України. Мешканці Берездівської, Городницької, Північної волостей Звягельського повіту, Кривинської, Ганнопільської, Плужненської, Ляховецької волостей Заславського повіту та інших місцевостей намагалися задовільнити попит на товари першої необхідності,

шляхом їх купівлі у польських торговельних фірмах. Останні розташовувалися в найближчих прикордонних містах Польщі, головним чином у Корці, Гощі, Острозі, Ланівцях, Рокитно, Сарнах та ін. З часом, у таких прикордонних містах, а також і селах, торговельні фірми облаштовували свої склади та магазини. Детальну інформацію про них у своєму розпорядженні мали мешканці протилежного боку, що значною мірою полегшувало і купівлю, і продаж необхідних товарів.

На основі історичних джерел встановлено, що найбільша чисельність торговельних фірм працювала у Корці. Серед них, зокрема, «Торгівельне товариство Войцік і Спілка в Корці» («Stowarzieszenie Handlowe Wojcik i S-ka w Korcu»), «Торгівельний дім «Україна» в Корці», «Фірма «Гурт» Експорт – Імпорт в Корці» та ін. Головний офіс в Корці та філію в Острозі мала фірма «Торгово-експортний дім «Познань»» («Dom Handlowo-Eksportowy «Poznań»»), філії в Острозі, Рівному, Корці та Рокитно мала фірма «Варшавське загальне торгове товариство» («Warszawskie Powszechnie Towarzystwo Handlowe Spółka z O.P. w Warszawie»), фірма «Торговельно – транспортний синдикат Т. Гжегожевський і Ф. Штаер» («Syndykat Handlowo-Transportowy T. Grzegorzewski i F. Sztayer. Spółka firmowa») мала відділи в Острозі, Корці, Майкові і Шумську (Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 18, спр. 1216, арк. 300).

Більшість фірм виникло на початку 1920-х рр. і були подібні між собою в організації діяльності. Однією з найвідоміших фірм у прикордонні було «Торговельне товариство Войцік і Спілка, відділ в Корці» («Stowarzieszenie Handlowe Wojcik i S-ka. Oddział w Korcu»). Фірма була заснована місцевими підприємцями, мешканцями м. Корця Францішком Войціком та Станіславом Шелавою у 1921 р. Головна садиба фірми знаходилася в Корці, проте фірма декларувала право відкривати філії в прикордонні. Предметом діяльності фірми була торгівля споживчо-колоніальними, гастрономічно-горілчаними товарами та мануфактурою на кордоні. Корецька спілка на час створення мала 5 000 польських марок стартового капіталу, який в рівних частинах належали співвласникам (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1930, арк. 1-1зв.). Між компаньйонами було укладено угоду, яка визначала права і обов'язки кожного з них, із широкими

повноваженнями. Зокрема, кожен з них окремо репрезентував фірму, міг підписувати чеки, векселі, рахунки, укладати від імені фірми угоди, навіть ті, що включали грошові застави, отримувати кореспонденцію, товари на станції, надіслані на адресу фірми, переказувати гроші тощо. При цьому, не вимагалось підпису обох співвласників, що свідчить про існуючу довіру між ними. В угоді між партнерами була прописана умова, що кожен з них має брати участь, за змогою, в усіх операціях спілки. Кожен із фундаторів фірми зобов'язувався працювати максимально щодо розширення її діяльності, на вимагаючи натомість додаткової винагороди (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1930, арк. 4-4зв.). Разом з тим, кожен із співвласників намагався захистити свої інтереси у фірмі.

Необхідно відзначити, що у переважній більшості угод між партнерами було прописано, що один співвласник без згоди іншого не може поступитися своєю часткою в спілці на користь іншої особи. Кожен із таких співзасновників мав право виходу зі спілки, але зобов'язувався повідомити іншого про це за 6 місяців. Також, в такому випадку компаньйон мав першочергове право на викуп частки іншого, щоправда, кожна з фірм по різному визначала її ціну (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1930, арк. 4зв.). Наприклад, фірма «Ліпскі Юзеф і Спілка» зазначали, що має бути сплачена найвища ціна (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 2278, арк. 8), а фірма «Войцік і Спілка», відповідно до ціни, визначеної товаровознавцями (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1930, арк. 4зв.).

Важливо, що кожна торговельна фірма, мала вести торговельні книги встановленого зразка, а всі сторінки у них мали бути пронумеровані, прошнуровані і підписані власниками (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1930, арк. 5). На жаль, жодна з таких книг до нашого часу не дійшла, тому досить складно проаналізувати масштаби торгівлі, прибутки і видатки фірм, їх постачальників тощо. Операційний рік відповідав календарному, а річний баланс мав бути підведений до 31 грудня поточного року.

Більшість із фірм мали свої філії в прикордонні. Цілком зрозуміло, що фірми, створені варшавськими, лодзькими, познаньськими підприємцями, мали набагато більші масштаби діяльності, аніж підприємства, створені місцевими бізнесменами.

Так, «Торговий дім Юзеф Ліпські і Спілка. Товариство для закордонної торгівлі» був заснований братами Юзефом і Стефаном Ліпським, які мешкали у Варшаві (тут був центральний офіс), також мали відділи у Вільно (вул. Ягелонська, 3 і Німецька, 31), Рівному (вул. 3 Травня, 99), Москві (вул. Варварка, 24/3), представництва (експозитури) в Радощковичах, Докшицях, Довгиново, Ракові, Корці, Острозі, Сарнах та Рокитно (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 2278, арк. 5).

У січні 1922 р. міністерство внутрішніх справ Польщі опублікувало циркуляр з питань торгівлі з Росією. Польські урядовці прагнули запобігти поширенню на східному кордоні контрабанди, тому було запроваджено відповідні правила. Зокрема, рух через кордон поза прикордонними пунктами, які встановлювалися МВС, припинявся. Усі раніше видані дозволи на ведення торгівлі з радянською Росією скасовувалися. З метою полегшення торговельного обігу, на прикордонні створювалися спеціальні місця торгівлі – ярмарки. Їх особливість полягала в ізолюваності та спеціальному облаштуванні, що мало б гарантувати реальний контроль за особами, які прибували і відбували. Вїзд польських громадян у торговельних справах в Росію здійснювався лише з дозволу МВС. Усі особи, які прибували на ярмарки, громадяни радянської України повинні були отримати спеціальну перепустку в поліції на прикордонних пунктах (постерунках), а польські громадяни – на посту державної поліції. За отримання перепустки бралася плата в розмірі 15 тис. польських марок, а за тими, хто торгував з радянською Росією, Україною і Білорусією встановлювався нагляд (Кузьмич, 2007, с. 22).

Наприклад, у прикордонній зоні, в межах Острога, на території постерунку № 16, встановлено огорожену колючим дротом локацію, т.зв. «Nały Targowe». Тут мали доступ купці з радянської Росії (Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 1, спр. 1254, арк. 65зв.). Будівлі «Nały Targowe» належали фірмі «Demat», яка здавала їх в оренду зацікавленим купцям (Державний архів Рівненської області, ф. 239, оп. 1, спр. 1, арк. 42). Доступ місцевих жителів в «Nały Targowe» був заборонений. Польська влада таким чином намагалася не допустити контактів між представниками різних політичних систем і держав.

Торгівля на кордоні набула характеру безсистемності, коли товари можна було переміщати в будь-який час, на будь-якій ділянці кордону. Проте, досить швидко польська влада зрозуміла, що така ситуація є неприйнятною, і в червні 1923 р. Міністерство фінансів видало розпорядження про створення митних експозитур в Сівках, Майкові та Зазовічах, а поряд з ними, у зазначених місцевостях, з'явилися пункти перетину кордону (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 111). Таким чином, в торговельну діяльність втягувалося населення величезної кількості малих і великих населених пунктів, які розташовувалися у безпосередній близькості від кордону.

Перелік обмежень щодо руху товарів на прикордонні на цьому не вичерпався. Так, начальник 1-го району видав наказ про заборону випускати товари з Польщі до радянської України після заходу сонця, що викликало хвилю обурення з боку митників. З цього приводу, начальник Корецької митниці звертався до начальника 1-го району в Корці з листом, в якому вимагав від того негайно скасувати розпорядження, з огляду на важливість торгівлі з радянською Україною для Польської держави і того, що вищі митні органи вимагали від них залагоджувати митні формальності і вдень, і вночі. Не забув керівник митниці наголосити і на тому, що митниця постійно зазнає тиску від адміністративних органів влади (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 132).

Органи державної влади постійно тримали в полі зору діяльність торговельних фірм. Так, Рівненський повітовий староста у своєму листі до Начальника 1-го району 17 серпня 1923 р. доводив до його відома зміст таємного розпорядження Волинського воєводського управління від 6 серпня 1923 р. У ньому наголошувалось на наявності підтверджених фактів про те, що торговельні фірми, які мають свої представництва в прикордонних місцевостях, займаються контрабандою до Росії, а відтак – деморалізують прикордонну охорону. У зв'язку з цим, рекомендувалося перенести осідок таких фірм за 2 км від кордону, вглиб краю. На виконання цього розпорядження воєводське управління давало 14 днів (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 135).

Водночас воєводське управління звертало увагу і на персонал прикордонних фірм, наголошуючи на тому, що досить часто ті перебувають на службі у радянської Росії. У випадку виявлення таких фактів антидержавної діяльності, начальнику району давалося право конфіскувати перепустку (давала підставу перебування у прикордонній смузі, разом зі звітом мала бути надіслана до повітового староства) (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 135).

Функціонування торговельних фірм у прикордонній зоні постійно перебувала і під пильним наглядом з боку поліції. Воєводське управління державної поліції надавало такі вказівки у лютому 1924 р.: «...потрібно організувати нагляд за фірмами, які торгують з совдепією. Окрім нагляду за окремими особами, які працюють в них, встановити, чи в звітності фірм подаються правдиві відомості про прибутки. Деякі торговельні угоди фірм далекі від реальних цифр, і фірми є досить підозрілими... у випадку підтвердження фіктивності звітів... подання з метою позбавлення фірм права торгувати в прикордонних пунктах, потрібно надсилати до староства негайно» (Державний архів Рівненської області, ф. 317, оп. 1, спр. 24, арк. 14).

Діяльність, у безпосередній близькості до кордону, була бажаною для власників торговельних фірм, тому досить часто вони зверталися з проханням дозволити відкрити свої заклади в таких місцевостях. Так, 3 вересня 1923 р. власник торговельної фірми «Войцік і Спілка» звертався до Рівненського повітового староства з проханням дати дозвіл на відкриття філії фірми в с. Сторожів і с. Корецькі Хутори. Староство відмовило в цьому, аргументуючи тим, що садиба філії розташовуватиметься у надкордонній смузі (2 км від державного кордону), а це заборонено (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 156). В іншому випадку, у вересні 1923 р., до Рівненського повітового староства звертався Козицький Володимир, який хотів отримати дозвіл на відкриття магазину з продажу мануфактури в с. Франкополі, за 500 м від кордону. Архівні документи не дають інформацію, про те, яку фірму представляв В. Козицький, але торговельна компанія також мала намір відкрити магазини в с. Будки, та на відрізу дороги між с. Шопи та с. Устя, які знаходилися в прикордонній смузі

(Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 182).

Власники торговельних фірм шукали різноманітні лазівки аби опинитися в безпосередній близькості до прикордонної смуги. Так, в с. Сукенниці Людвипільської гміни, один будинок знаходився на відстані 50 м до прикордонної смуги і таким чином до неї не входив. Фірма «Centrala Agentur handlowych na Wschodzie» звернулася з поданням до начальника 1-го району з проханням видати довідку про відстань від пропускного рухомого пункту «Шопи» до с. Сукенниці, намагаючись скористатися такою можливістю. На що посадовець відреагував відповідним чином – будинок було включено до складу прикордонної смуги. Внаслідок цього рішення, село повністю опинилося в двокілометровій зоні, а тому жодна фірма не могла відкрити там свою філію (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 215 – 217).

Власників торговельних фірм турбувало обмеження їхньої діяльності з боку влади. Так, наприклад, 14 лютого 1923 р. представники фірм, які торгували з радянською Росією, зверталися до начальника 1-го району в Корці з проханням дати дозвіл на зібрання, яке мало відбутися в той же день о 17.00 в ресторані «Бразилія» в м. Корець. Під час зустрічі планувалося обговорити питання щодо обмежень з боку влади, по відношенню до функціонуючих філій Корецьких фірм (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 5, арк. 60). Напевне саме з цією метою в жовтні 1923 р. усі фірми, які вели торгівлю на теренах Рівненського та Острозького повітів, і входили до секції закордонної торгівлі при Варшавському товаристві польських купців, постановили об'єднатися і вибрати 3-ох осіб, які утворять правління об'єднання і репрезентуватимуть його перед органами державної влади (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, арк. 218).

Окреме питання стосується прибутків, які отримували фірми в результаті своєї діяльності. Так, у рапорті на ім'я начальника 1-го району в Корці зазначалися суми, на які було продано товари за кордон. Так, 6 грудня 1922 р. фірма «Слава» вивезла товарів на суму близько 2 млн польських марок, 5 січня 1921 р. з іншої фірми в м. Корці було вивезено товарів по 10-ом деклараціям на загальну суму 2 млн 360 тис польських марок (Державний архів Рівненської

області, ф. 204, оп. 1, спр. 38, арк. 162). Активна торгівля давала не лише заробіток її власникам та працівникам, а й наповнювала місцеві бюджети. Так, зокрема, в м. Корці, торговельні фірми сплачували на користь магістрату 3 % вартості товару, плюс 3% вартості становив штраф за нелегальний вивіз товару. При цьому, власники фірм були зобов'язані сплачувати ці суми, оскільки в іншому випадку могли не отримати свій товар (Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 38, арк. 155-155зв).

Серед товарів, які представники фірм пропонували своїм покупцям, переважала, перш за все, продукція легкої промисловості, різного виду тканини, нитки, шпульки, голки та ін. В асортименті товарів першої необхідності, переважали продукти харчування, спеції, кава, чай, какао. Відповідно до своїх потреб, покупці купували той чи інший товар у необхідній кількості.

Діяльність торговельних фірм на польському боці польсько-радянського кордону не була б можливою, без існування приватного підприємництва, дозволеного НЕПом у радянській Україні. Приватні підприємці, особливо з кола колишніх крамарів, мали необхідний досвід ведення торговельної діяльності, вони краще знали ринок, вміли налагодити необхідні зв'язки, знали джерела надходження товару, а гострий голод на всі види товарів створював, не дивлячись на всі труднощі, найсприятливіші умови для «спекулятивної» торгівлі, забезпечуючи значні прибутки (Кононенко, 1965, с. 12).

До кардинальної реорганізації прикордонних військ і в УСРР, і в Польщі в 1924 р. кордон охоронявся слабо, що давало можливість майже безперешкодно переміщувати товари, як через митні пункти, так і в обхід них. Покупці з радянського боку сприяли збільшенню обсягів торгівлі, тому, на першу половину 1920-х рр. припадає пік діяльності польських торговельних фірм в прикордонні. Починаючи з другої половини 1920-х рр., радянська влада змінила лояльність до осіб, які займалися торгівлею з Польщею, на фактичну заборону такої. Починаючи з 1924 р. радянські купці не допускалися до кордону, а у осіб, яким вдавалося перетнути кордон, під час повернення додому, закуплені в Польщі товари конфісковували. Починаючи з 1925 р. в СРСР було прийнято цілий ряд нормативно-правових актів, які посилили кримінально-правову відповідальність за контрабанду, впроваджено обмеження

представлення приватного капіталу в торгівлі, збільшено власне виробництво товарів народного споживання. Ці заходи вплинули на скорочення кількості покупців у польських торговельних фірмах, які функціонували на кордоні. Скорочення кількості покупців призвело до зменшення обсягів торгівлі, що в кінцевому результаті призвело до закриття і ліквідації більшості фірм.

Висновки

Перша половина 1920-х рр. стала часом активізації контрабандної торгівлі на польсько-радянському кордоні, що призвело до появи тут цілого ряду торговельних фірм, орієнтованих на закордонного покупця. В своїх магазинах та складах вони пропонували радянським купцям різноманітний товар, в першу чергу мануфактуру: бавовняні та вовняні тканини, нитки, голки, готовий одяг та взуття, спеції, чай, каву та багато інших товарів першої необхідності, які користувалися попитом в радянській Україні. Діяльність фірм, їх власники та працівники постійно перебувала в полі зору представників польської державної влади, органів поліції, підрозділів охорони кордону, адже прикордонна торгівля стає легальним прикриттям для діяльності розвідувальних органів радянської України. Саме це стає однією з основних причин обмеження прикордонної торгівлі та запровадження жорстких заходів по боротьбі з контрабандою. З передачею функцій з охорони східного кордону Речі Посполитої підрозділам Корпусу охорони прикордоння, та посилення охорони кордону радянськими прикордонними військами, відбувається поступове зменшення потоку контрабандистів, а від так – згорання діяльності магазинів та складів польських торговельних фірм. На кінець 1920-х рр. більшість фірм припинили свою діяльність, а їхні власники або ліквідували свої заклади, або переорієнтовувалися на торгівлю на західному кордоні Польської держави.

У якості подальшої перспективи досліджуваної теми слід визнати проблему мотивації приватних підприємців, вплив контрабандної торгівлі на економічну ситуацію в польському і радянському прикордонні, боротьба з контрабандною діяльністю силових структур Польщі та СРСР.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Державний архів Рівненської області, ф. 30, оп. 18, спр. 1216, 327 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 1, спр. 1254, 164 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 1930, 37 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 32, оп. 3, спр. 2278, 32 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 5, 170 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 38, 14 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 204, оп. 1, спр. 41, 280 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 239, оп. 1, спр. 1, 442 арк.

Державний архів Рівненської області, ф. 317, оп. 1, спр. 24, 32 арк.

Гнітько, С. (2000). Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. №2/4.* Київ. С. 410-423.

Гуменний, С. (2018). Контрабанда на кордоні між Республікою Польща та СРСР у 20-ті рр. XX ст. *Матеріали XI Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених КНУ «Дні науки історичного факультету – 2018».* Київ, С.150-153.

Кононенко, К. (1965). Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї: 1917-1960. Мюнхен. 535 с.

Коцан, Р. (2017). Боротьба з контрабандою на радянсько-польському кордоні. *Історико-політичні проблеми сучасного світу: Збірник наук статей.* Чернівці: Чернівецький національний університет. Т. 35–36. С. 192–201.

Кузьмич, В. (2007). Нелегальний товарооборот на белорусском участке советско-польской границы в 1927-1939 гг. *Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя гуманітарных і грамадскіх навук.* Брест. № 4. С. 17-26.

Сушко, О. (2003) Формування системи приватної торгівлі в Україні в 1920 рр. Пам'ять століть. Київ. С. 120-130.

Razygraev, O. (2010). Udział Policji Państwowej wojewodztwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921-1924. *Pamięć i Sprawiedliwość.* № 1. S. 211-231.

References

- Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 30, op. 18, spr. 1216, 327 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 32, op. 1, spr. 1254, 164 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 32, op. 3, spr. 1930, 37 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 32, op. 3, spr. 2278, 32 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 204, op. 1, spr. 5, 170 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 204, op. 1, spr. 38, 14 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 204, op. 1, spr. 41, 280 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 239, op. 1, spr. 1, 442 ark.
Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. 317, op. 1, spr. 24, 32 ark.
- Hnitko, S.** (2000). Borotba z kontrabandoiu v Ukraini u 20-ti roky. Z arkhiv VUChK-HPU-NKVD-KHB. №2/4. Kyiv. S. 410-423.
- Humennyi, S.** (2018). Kontrabanda na kordoni mizh Respublikoiu Polshcha ta SRSR u 20-ti rr. KhKh st. Materialy XI Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh KNU «Dni nauky istorychnoho fakultetu – 2018». Kyiv. S.150-153.
- Kononenko, K.** (1965). Ukraina i Rosiia. Sotsialno-ekonomichni pidstavy ukraïnskoï natsionalnoi idei: 1917-1960. Miunkhen. 535 s.
- Kotsan, R.** (2017). Borotba z kontrabandoiu naadiansko-polskomu kordoni. Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu: Zbirnyk nauk statei. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet. T. 35–36. S. 192–201.
- Kuzmych, V.** (2007). Nelehalnyi tovarooborot na belorusskom uchastke sovs'etsko-polskoï hranytsy v 1927-1939 hh. *Vesnik Brestskaho universiteta. Seriya humanitarnykh i hramadskikh navuk.* Brest. № 4. S. 17-26.
- Sushko, O.** (2003). Formuvannia systemy pryvatnoi torhivli v Ukraini v 1920 rr. *Pamiat stolit.* Kyiv. S. 120-130.
- Razyhraev, O.** (2010). Udział Policji Państwowej wojewodztwa wołyńskiego w ochronie granicy wschodniej w latach 1921-1924. *Pamięć i Sprawiedliwość.* № 1. S. 211-231.

Marchuk V. ACTIVITIES OF TRADING FIRMS OF VOLYN VOIVODSHIP ON THE POLISH-SOVIET BORDER IN THE 1920s

Abstract

The purpose of the article is to analyze the activities of Polish trading firms of the Volyn Voivodship on the eastern border of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth in the 1920s.

The scientific novelty consists in the introduction into circulation of a significant number of hitherto unknown scientific sources regarding the activities of trading firms on the Polish-Soviet border in the specified period.

Methodology. When writing the article, the basic principles of historical knowledge were used: historicism, scientificity, objectivity. Specific search tasks of the research were solved by problem-chronological means (optimal

involvement of the thematic literature and source base); historical-comparative (analysis of various sources and formation of relevant research provisions and conclusions); critical analysis (critical attitude to various sources) methods.

Conclusions. *The first half of the 1920s was a time of intensification of contraband trade on the Volyn section of the Polish-Soviet border, which in turn led to the emergence of a number of trading firms focused on foreign buyers. Their activities were constantly in the field of view of representatives of the Polish state authorities, police bodies, and border guard units. During the first half of the 1920s, the Polish state was looking for an optimal model of organizing the protection of the eastern border of the state. With the transfer of functions for the protection of the Polish-Soviet border to units of the Border Guard Corps, the strengthening of border protection on the Soviet side, the collapse of the NEP led to the gradual collapse of the activities of companies and smugglers. In the early 1930s, most of the firms ceased their activities, and their owners reoriented themselves to trade on the western border of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth.*

Key words: *Volyn' Voivodeship, Polish-Soviet border, interwar period, economic development, trade.*

Marchuk V. DZIAŁALNOŚĆ FIRM HANDLOWYCH WOJEWÓDZTWA WOŁYŃSKIEGO NA GRANICY POLSKO- RADZIECKIEJ W LATACH 20-CH XX W.

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza działalności polskich firm handlowych województwa wołyńskiego na granice wschodniej II Rzeczypospolitej w latach dwudziestych XX wieku.

Nowum danej publikacji polega na wprowadzeniu do obiegu znacznej ilości nieznanych dotąd źródeł naukowych dotyczących działalności firm handlowych na granicy polsko-radzieckiej we wskazanym okresie.

Metodologia. *Autor kierował się następującymi zasadami obowiązującymi badacza historii: historyzmem, naukowością, obiektywizmem. Zastosowano metodę analizy problemowo-chronologicznej (optymalne wykorzystanie literatury przedmiotu i bazy źródłowej); historyczno-porównawczej (analiza różnych źródeł i formułowanie wniosków badawczych); metody analizy krytycznej (krytyczne podejście do źródeł).*

Wnioski. *Pierwsza połowa lat dwudziestych XX w. to czas wzmocnienia handlu przemysłowego na wołyńskim odcinku granicy polsko-radzieckiej, co z kolei doprowadziło do powstania szeregu firm handlowych nastawionych na odbiorców zagranicznych. Ich działalność znajdowała się stale w polu widzenia przedstawicieli polskich władz państwowych, organów policji i jednostek straży granicznej. W pierwszej połowie lat dwudziestych państwo polskie poszukiwało optymalnego modelu organizacji ochrony wschodniej granicy państwa. Wraz z*

przekazaniem funkcji ochrony granicy polsko-radzieckiej jednostkom Korpusu Ochrony Pogranicza, wzmocnieniem ochrony granicy po stronie sowieckiej, upadek NEP-u doprowadził do stopniowego upadku działalności firm i przemysłowców. Na początku lat trzydziestych większość firm zaprzestala działalności, a ich właściciele przeorientowali się na handel na zachodniej granicy II Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: *województwo wołyńskie, granicę polsko-radziecką, okres międzywojenny, rozwój gospodarczy, handel.*

Статтю надіслано до редколегії 11.08.2022 р.
Статтю рекомендовано до друку 15.09.2023 р.

УДК 94:314.151.3-054.72:323.15](477.82)"192"

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112061>

Слобожан Ігор,
директор Державного архіву
Житомирської області,
здобувач ступеня доктора філософії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
igorsl1978@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-4308-6071>

ЕМІГРАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН З УРСР В УМОВАХ НЕПУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ АГЕНЦІЇ АТ «РУСКАПА»)

Анотація

Мета статті полягає у визначенні основних проблем та чинників еміграції євреїв та німців Волині-Житомирщини у 1920-их рр., а також висвітленні особливостей діяльності АТ «РУСКАПА», яка допомагала легально виїхати із СРСР у період НЕПу. *Методологія.* В ході дослідження були застосовані загальнонаукові методи (здійснювався аналіз доступних архівних документів та синтез інших джерел, які дозволили відтворити картину організації міграційних потоків). Використовувалися і методи історичного дослідження (історико-порівняльний: проведені паралелі з попередніми періодами та причинами різних міграційних хвиль), під час вивчення категорій громадян, які могли отримати дозвіл на виїзд та в'їзд до іншої країни – методи класифікації та типології. *Наукова новизна.* До наукового обігу введені нові документи, які представлені в архівному фонді Волинської агенції «РУСКАПА», що зберігаються у Державному архіві Житомирської області. Систематизовано умови еміграції періоду НЕПу та методи її регулювання радянською владою. *Висновки.* Чергова хвиля еміграції представників національних меншин (насамперед, євреїв та німців), стала показовою формою протесту проти умов економічного, релігійного життя, інших обмежень, які нав'язувала радянська політична система. Колишня Волинська губернія із центром у Житомирі, являла собою регіон з компактним проживанням німецької та єврейської громад, представники яких складали найвищий відсоток серед тих, хто скористався коротким «вікном можливостей» для виїзду за кордон, яке мало місце в СРСР в умовах НЕПу. Саме цим зумовлювалась наявність у

місті представництва приватної компанії з організації еміграції. Проте виїхати із СРСР було непросто, як і потрапити в країну іміграції, що пов'язувалось із значними бюрократичними перепонами та аргументами доцільності дозволів/заборон для виїзду/в'їзду представників різних соціальних категорій та національних груп. Допомогала в цьому АТ «РУСКАПА», ліквідація якого стала наслідком згорнення НЕПу та перетворення СРСР на закриту «залізною завісою» тоталітарну систему.

Ключові слова: еміграція, євреї, німці, національні меншини, НЕП, Державний архів Житомирської області, Волинська пасажирська агенція «РУСКАПА», Америка, Канада, Європа.

Вступ. В усі часи міграційні рухи були свідченням зміни вектору політичної ситуації (що тісно пов'язувалась із економічними факторами), у тій чи іншій країні. Зокрема, протекціоністська політика Російської імперії щодо європейських поселенців наприкінці XVIII та на початку XIX ст. сформувала сприятливі умови для виникнення багаточисельних німецьких та чеських поселень у Волинській губернії, які відігравали помітну роль в її культурно-економічному житті. Застосовуючи передові на той час технології і методи господарювання, завдяки наполегливості та працьовитості, поселенці сприяли економічному розвитку не лише Волинського краю, а й імперії загалом. Волинь, як і Правобережжя в цілому, після поділів Речі Посполитої, залишалась місцем традиційного розселення поляків та євреїв. Імперська влада змушена була враховувати та реагувати на поліетнічний склад регіону. Одночасно, будь-яке зазіхання на права національних меншин, або ж відверті утиски, й навіть погроми, від яких періодично потерпали євреї, завжди запускала еміграційні процеси в їх середовищі. Перша хвиля єврейської міграції з Волинської губернії припадає на 1881-1882 рр., що пов'язувалось із погромами, які були спричинені вбивством народовольцями російського імператора Олександра II та стійкою упередженістю щодо євреїв економічного та релігійного характеру (Тихонов, А., 2007, с. 67).

На початку XX ст., а саме напередодні та в умовах першої російської революції 1903-1906 рр., фіксується друга хвиля погромів, й відповідно, спричинений нею, черговий міграційний потік (Бурда, І. 2010). Однак, найбільш значні переміщення, які

охопили вже не лише євреїв, а й чехів та, перш за все, німців пов'язується із Першою світовою війною. Від початку війни частина євреїв та німців змушені були емігрувати, а більшу частину німецьких колоністів депортували імперським урядом до Сибіру, Казахстану, Середньої Азії (Адамовський, В. 2016). Чергова, (міжвоєнна) хвиля еміграції національних меншин з території Волинської губернії, припадає на період 1920-х рр., що пов'язувалось із низкою проблем, перш за все світоглядного та ідеологічного характеру. Як і в попередні міграційні хвилі, не останню роль відіграли і погроми, що набули своєї кульмінації у 1919 р.

Відмінною особливістю цієї хвилі стала наявність міжнародної приватної структури, АТ «РУСКАПА», (російсько-канадсько-американської пасажирської агенції), метою створення якої проголошувалось здійснення, на комерційній основі, еміграції радянських громадян, перш за все до США та Канади, а також до країн Західної Європи та окремі держави Південної Америки, Карибського басейну та Південної Африки. Організація діяла протягом 1925-1930 рр. та мала своє представництво на території Волині-Житомирщини.

Історіографію міграцій, як і окремих її сторінок, пов'язаних із діяльністю конкретних організацій, які опікувались цими питаннями, складно назвати значною. Серед перших досліджень, які з'явилися ще в умовах відносного політичного послаблення під час «коренізації», й створювались фактично, сучасниками та очевидцями подій, виділимо працю Вейцблїта І. (Вейцблїт, І., 1930). В ній проаналізовані найбільші єврейські еміграційні потоки та їх причини, починаючи від 90-х рр. XIX ст. Оскільки реалізація радянської політики коренізації вимагала інформаційної підтримки, протягом 1923-1930-х рр. у різноманітних часописах публікувались матеріали, присвячені особливостям економічного, культурного життя національних громад (Буценко, А., 1928; Гафтель, І., 1929). У цих матеріалах побіжно, у межах допустимих висловлювань на той час, згадувалось і про випадки від'їзду (Мац, Д. 1929, 1932).

Сучасна вітчизняна історіографія представлена як роботами історіографічного характеру (Дворкін, І., 2021), так і дослідженнями діяльності Волинської філії РУСКАПА, з особливим акцентом на усноісторичних спогадах та аналізі

соціального статусу й напрямків руху емігрантів (Геча, О. 2021). Кількісні показники руху єврейської людності, й зокрема у період між двома війнами представлені у статті М. Пархомовського і Д. Харува (Пархомовський, М., Харув, Д., 2009).

Еміграція – складний процес, який передбачає наявність відповідних структур та політики щодо переселенців в країнах, які їх приймають. Серед досліджень, присвячених вивченню такої складової внутрішньої політики держави, монографія представника діаспорної історіографії М. Марунчака (Марунчак, М. 1991). В роботі розглянуті особливості еміграції етнічних українців до Канади, її організації й зміцнення позицій канадської діаспори. В дисертації О. Дзири (Дзира, О. 2016), зосереджено увагу на аналізі переселенської політики Канади у 20-30-ті рр. ХХ ст., з особливим наголосом на переселенні етнічних українців.

Зазначимо, що фонди та справи, які мають відношення до еміграції з СРСР, у сучасній Росії залишаються закритими. Це стосується і архівних фондів АТ «РУСКАПА», центральний офіс якого розташовувався у Москві. Як і в радянські часи, в цій країні подається лише один бік реальності, й він стосується дослідження такого напрямку, як рееміграція. У 20-ті рр. в СРСР створювалися спеціальні комісії, виділялися значні кошти для проведення агітації і пропаганди за кордоном, з метою залучення до СРСР переселенців з Америки, Німеччини та інших країн, для включення переселенців до економічної розбудови. Такий підхід окреслювався як «економічна доцільність», та базувався на так званій «соціально-класовій ідентифікації» (Галас, М. 2011, с.94). Лише на початку 2000-х рр. траплялись поодинокі публікації, присвячені еміграції з Радянського Союзу, зокрема німецьких колоністів та менонітів (Белковець, Л., Белковець С., 2006).

Таким чином, можемо говорити про наявність дослідницьких лакун, які потребують свого заповнення. Зокрема, недостатньо дослідженими залишаються окремі моменти діяльності АТ «РУСКАПА», перш за все, його рекламна складова; зовнішні та внутрішні чинники, які впливали на можливість емігрантів, з числа етнічних меншин покидати обжиті місця у міжвоєнну хвилю еміграції 1920-их рр., та тимчасового політичного послаблення періоду НЕПу.

У зв'язку з цим, **метою нашого дослідження** є визначення умов та можливостей для євреїв та німців, що проживали на території Волині, виїхати з СРСР у період тимчасової лібералізації політичного режиму. Виявити об'єктивні проблеми, з якими стикалися емігранти, а також висвітлити особливості діяльності пасажирської Волинської агенції «РУСКАПА», яка допомагала здійснити еміграцію на легальній основі, (на основі аналізу розсекречених і переданих на загальне зберігання в грудні 1988 р. справ фонду Р-260с Державного архіву Житомирської області).

Виклад основного матеріалу. Більшовицький переворот 1917 р. спричинив потужну хвилю еміграції всіх ідеологічно незгодних із новою владою. Більше того – радянська влада у 1922 р., побоюючись негативного впливу відомих інтелектуалів на загальні суспільні настрої та напрямки думок, ініціювала вислання з країни діячів науки, культури за кордон, що з часом отримало назву «філософський пароплав», оскільки серед висланих була помітна кількість філософів. Разом з членами сімей загальна кількість висланих з країни становила за різними підрахунками від 228 до 272 осіб (Дмитрієва Н., 2009).

У перші роки існування радянської влади її представники погоджувались із правом частини громадян, виїхати за кордон, перш за все, з метою об'єднання родин. Деякий час, бажання з'єднатися із своїми рідними на території інших держав, не сприймалося владою як контрреволюційний прояв. До того ж мала місце зацікавленість у налагодженні економічного та політичного співробітництва з країнами Заходу, що змушувало радянську владу підтримувати існуючі норми міжнародного права (Белковець, Л., Белковець, С., 2006).

Однак, побоюючись поширення марксистських ідей та комуністичного руху в країні, уряд США запровадив обмеження на в'їзд емігрантів з окремих країни Східної Європи. Вони отримали назву «Законів Джонсона» та були введені в дію у 1921 та 1924 рр. (Даниленко, В. 2000). Саме цей факт значно ускладнював процес отримання візи та права на в'їзд до країни частини потенційних мігрантів.

До згорнення НЕПу у 1928 р., легальна еміграція з СРСР здійснювалася практично безперешкодно. Нова економічна політика передбачала збереження елементів ринкової економіки.

Саме тому, організація міграційних потоків могла бути поставлена на комерційну основу. Прикладом цього стала діяльність Акціонерного товариства «РУСКАПА», розпочата в 1923 р., однією із філій якої і була Волинська агенція.

У справах Державного архіву Житомирської області представлено циркуляри та вказівки агенції, ділове листування, фінансова звітність, документи, які подавали емігранти для виїзду в «заокеанські» країни тощо. В них визначено правила виїзду з СРСР і в'їзду до Америки, Канади, Уругваю, Аргентини, Бразилії, Куби, Мексики; вимоги, які висували до тих, хто виїжджав, склад їхніх сімей, вік, сімейний стан, грамотність, стан здоров'я, грошові витрати на поїзду, обставини еміграції тощо.

Судячи з дат, зазначених на документах Волинської агенції «РУСКАПА», вона розпочала свою діяльність в м. Житомирі у 1925 р. Центральний майданчик АТ «РУСКАПА» знаходився в Москві, а на території УРСР працювали п'ять її філій (Волинська, Київська, Вінницька, Одеська та Дніпропетровська), з грудня 1928 р. додатково виокремилися Харківська та Мінська агенції (до того часу еміграцією громадян БРСР займалася Волинська агенція). Саме таке розміщення філій регіонами, ймовірно пов'язане із територіальною концентрацією на них переважно євреїв, частково німців, які і були основними клієнтами фірми. Кожна з регіональних агенцій включала в себе субагенції або окремих субагентів. Зокрема, Волинська агенція включала в себе Коростенську, Шепетівську субагенції, а також субагента, який працював з громадянами з БРСР (Білорусі). «РУСКАПА» здійснювала операції з продажу шифскарт (квитків пароплавних компаній, куплених закордонними родичами емігрантів) і обміну «припейдних» (куплених за передплатою) квитків на пароплави своїх Ліній-акціонерів, надавала консультації та допомагала оформляти документи для виїзду за кордон, а також вела переписку із «заокеанськими» родичами пасажирів.

На жаль, у документах відсутня загальна кількість клієнтів, які скористалися послугами, за часи діяльності Волинської агенції. Проте, статистика за певними періодам, нею велася. Так, за 1927-1928 операційний рік, агенція обслужила 1447 осіб (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 5). Найбільшу частку емігрантів з колишньої Волинській губернії

становили німці (74,02%), євреї склали 21,44%, а чехи, як і українці, – лише по 2,27% (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 2). Німці в переважній своїй більшості, емігрували до Канади, євреї в основному виїжджали до США та Південної Америки, а українці – до Канади та країн Південної Америки. Оскільки часто громадяни емігрували родинами, серед них великий відсоток становили діти – 38,77%, чоловіки як основна робоча сила склали 30,96%, жінки – 30,27% (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 4). Тобто можемо говорити про фактичне рівне співвідношення емігрантів за показниками статі.

Структура емігрантів за фаховим/соціальним критерієм була приблизно такою: хлібороби склали майже чверть (23,18%), кустарі – 6,70%, робітники – 3,52%, службовці – 1,82%, більшість склали так звані «нетрудові елементи» – 64,77% (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 10, арк. 5). До «нетрудових елементів» відносили куркулів, духовенство, колишніх дворян, і в цілому громадян, які отримували доходи від володіння майном, підприємницької діяльності та інших доходів, не пов'язаних із прямим продажем робочої сили (Бураков, В., 2008).

Для національних меншин це була вже друга хвиля еміграції у ХХ столітті. Перша хвиля міграцій торкнулася німців, євреїв на Волині ще в період Першої світової війни, оскільки вони проживали у прифронтовій губернії. У 1915 р. царський уряд інтернував цих «вороже-підданих» до Сибіру та інших далеких регіонів як «цивільних полонених». Ця депортація була доволі жорстка, принизлива та несправедлива. Серед всієї кількості депортованих на липень 1917 р. половину склали євреї, і третину – німці (Етнічні депортації: досвід Першої світової, 2014). Після підписання радянсько-німецького договору 1918 р., депортовані мали можливість повернутися як на попередні місця проживання, так і на етнічну батьківщину, що спричинило об'єктивну хвилю еміграції. Для тих, хто повернувся, була надія налагодити своє життя вже за радянської влади, яка обіцяла покращити етнічну політику. Проте методи нав'язування радянського укладу життя з кожним роком ставали все більш жорсткими і насильницькими, що об'єктивно викликало незадоволення серед значної частини німців

та євреїв, для яких приватна власність, підприємництво належали до базових понять та цінностей. Згорання відносної лібералізації 20-х рр. зміцнювало їх бажання покинути назавжди ці території.

Охочим емігрувати потрібно було зібрати відповідні документи для отримання дозволу на виїзд із СРСР та закордонного паспорту, візи у бажану країну, вирішити свої майнові питання і мати при собі певну суму грошей, яка б робила можливою їх еміграцію. Певне, що не кожен радянський громадянин міг собі дозволити емігрувати за океан з матеріальних міркувань. Наприклад, вартість проїзду третім класом, згідно послуг «РУСКАПА», до Америки складала приблизно 175 доларів, майже так само коштувала дорога до Канади. Додатково вимагалось наявність мінімум 25 доларів на потяг, від порту до місця прибуття (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 18). Після отримання закордонного паспорту, вартість якого постійно зростала, громадяни виїжджали до Москви, де повинні були перебувати кілька днів за власний рахунок, після чого виїжджали із СРСР до Риги. Там вони знову оплачували власне перебування в емігрантському будинку (що коштувало для однієї особи 1 долар на день), до моменту отримання візи з Консульства (її вартість складала приблизно 10-30 доларів) (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 96; там же – ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 37).

Разом з тим, ділова переписка «РУСКАПА» свідчить, що були випадки відмови у видачі візи потенційним емігрантам. У дослідженні О. Гечі називається кількість «відмовників» – від 20 до 30 % від загальної кількості поданих документів (Геча, О. 202, 37). Вони змушені були повертатися до СРСР фактично в нікуди, оскільки перед виїздом, традиційно, розпродавалось усе майно (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 70-71).

Дозволи імміграційних департаментів та афідевіти видавалися на обмежений термін. Наприклад, дозвіл Канадського Імміграційного Департаменту був дійсний п'ять місяців з дня видачі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 174), тому від'їжджаючи були змушені прискорювати оформлення документів, та майже за безцінь розпродавати своє майно. Також в багатьох країнах імміграційна влада вимагала від

іммігрантів так званих «показних грошей», яких би вистачило на початковому етапі для облаштування. Зокрема, для Америки така сума становила 500 доларів (на термін перебування там півроку), для Канади за умови бланкових дозволів (з підтримкою протестантських релігійних громад) – від 100 до 500 доларів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 58-59), а для землеробів, що прямували до Канади з метою придбання власної ферми, потрібно було мати 3 тис. доларів на людину або малу сім'ю (Д'яконов, Л., 1925).

Разом з тим, радянською владою були введені значні обмеження на вивезення багажу та коштів. Зокрема, благородні метали в зливках, виробках, дорогоцінне каміння, іноземну та радянську валюту, цінні папери допускали до вивозу на загальну суму не більш як 300 крб. золотом на кожну особу, яка виїжджала за окремим закордонним паспортом, а на кожного члена сім'ї, прикріпленого до цього паспорту, тих самих цінностей – на загальну суму 150 крб. золотом. Також дозволялось вивозити один золотий або срібний годинник, одну обручку та срібні вироби вагою не більше 0,4 кг, хутряний одяг, по одному предмету кожного найменування на особу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 119). Для порівняння – в той час, після грошової реформи 1921-1924 рр. курс карбованця до долару становив 2,22 крб. за долар, але вже наступного року він впав до 1,94 крб. (Кульчицький, С. 2004), що свідчить про значні труднощі та матеріальні втрати для емігрантів. Очевидно, що коштів, які за правилами вони могли вивезти, було катастрофічно мало. У зв'язку з цим, апелюючи до уряду СРСР, правління «РУСКАПА» намагалося представити соціально-класове обґрунтування клопотання: емігранти часто не належали до нетрудових категорій населення, а отже, їх не могли поставити радянською державою у «важкі матеріальні умови» і наражати на небезпеку «експлуатації з боку місцевого закордонного населення». Пропонувався простий механізм вивезення грошей за допомогою переказу на рахунок Ліній-перевізників, та отримання в зазначених касах та пунктах грошових коштів емігрантами, після їх прибуття у приймаючу країну (Галас, М. 2011). Цей переказ проходив за документами Волинської агенції як депозит (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 169).

Від початку 1928 р. емігранти мали складнощі також з обміном самої валюти. В діловій переписці «РУСКАПА» є листи, що засвідчують відмову місцевого Держбанку міняти валюту без візи консула, яка видавалася їм за межами СРСР (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 5). Перший час вони вирішували це питання в Москві, але згодом валюту можна було отримувати виключно в місцевому банку на основі довідки, що видавалася разом із закордонним паспортом (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 65). Закон забороняв радянським громадянам мати на руках валюту, хоча до середини 1928 р. агенти «РУСКАПА» отримували комісійні за продані пасажирські квитки саме у доларах (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 3, арк. 13).

Неймовірно суворі були й вимоги до потенційних іммігрантів з боку «заокеанських» країн, тому не всім очікуючим в Ризі вдавалося отримати візу. Кожна приймаюча країна була зацікавлена, перш за все, у працездатних іммігрантах, які б, як мінімум, не погіршили її демографічну структуру, були в змозі матеріально забезпечити свої родини, сприяли б наповненню бюджету цієї країни і активно її розвивали. Зокрема, країни Південної Америки вимагали посвідчення про несудимість за останні 5 років, гарну поведінку, та підтвердження факту, що емігрант не є професійним жебраком (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 122). Ці ж країни від в'їжджаючих жінок вимагали посвідчення про їх чесну поведінку (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 120). Різні країни висували свої специфічні вимоги, проте в них було і багато спільного.

В якості робочої сили перш за все, розглядалися чоловіки віком від 15 до 45 років. Жінкам в якості дружини, матері чи незаміжньої доньки достатньо було бути при чоловіках. Хоча самотні жінки, за наявності професії, мали також свої іммігрантські переваги. В межах трудової міграції в усі країни, в пріоритеті були переселенці-землероби за фахом. Проте для підтвердження факту бажання працювати на фермі у новій країні, вимагалось надання посвідчення про професію від однієї із структур: профспілки, сільради, або міліції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 5, арк. 28). Для євреїв-землеробів й цього було

недостатньо. Для них влаштовували спеціальне опитування спочатку в Москві, а згодом вони здавали іспит із землеробства у Ризі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 173). Можна припустити, що були випадки, коли євреї в'їжджали до Канади за документами для аграрних робіт, але ними не займалися. Крім того, є відомості в документах «РУСКАПА», в яких зазначалося, що канадська імміграційна влада неохоче видавала візи євреям-землеробам, у зв'язку з їх низькою фізичною витривалістю та слабким здоров'ям.

Загальною вимогою для іммігрантів було відмінне фізичне і душевне здоров'я. Консульства закордонних країн особливо прискіпливо розглядали ці питання. Обов'язковою вимогою також була грамотність переселенців, а також достатня кількість коштів для в'їзду й початкового облаштування. Для неграмотних емігрантів в деяких випадках, особливо для жінок, потрібно було отримати спеціальний дозвіл від імміграційного департаменту країни у Ризі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 8, арк. 150). Для чоловіків неграмотність допускалася виключно для віку до 15 років і після 55 (якщо емігрувала вся родина) (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 173).

Перше засвідчення рівня грамотності емігранта (існував поділ на три категорії: грамотний, малограмотний та неграмотний) робилося у медичному свідоцтві лікарем, ймовірно, як критерій його психічного здоров'я. В подальшому перевірка на рівень грамотності здійснювалася регіональним агентом «РУСКАПА», далі – у Москві, а потім ще й у Ризі. За грамотність не вважали вміння ставити підпис, швидке читання, особливо молитовника, який емігранти здебільшого знали напам'ять. Особливо ті, які їхали до США і Канади, повинні були вміти читати будь-якою мовою друкований текст і розуміти прочитане, вміння писати було не обов'язковим (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 35). Малограмотність та неграмотність були підставою для консульства у відмові видати прохачу візу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 71).

Найбільш завищені вимоги, особливо з боку канадської імміграційної влади, висувалися до здоров'я емігрантів. За умов

виявлення порівняно незначних фізичних недоліків, або хвороб вони надовго затримувалися у Ризі, в очікуванні остаточного вердикту від головного канадського представництва з імміграції в Лондоні, а іноді і від самого Департаменту з імміграції та колонізації, що знаходився в Оттаві. Були випадки відмови емігрантам у візі за станом здоров'я (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 70-71; спр. 90; спр.141; спр.147; спр.164). Основними причинами такого «забракування» були: очні хвороби, загальна слабкість здоров'я, серцеві хвороби (іноді незначні, часто компенсаційні), варикоз, грижа (для землеробів), хронічні легеневі хвороби та туберкульоз. Для виявлення дефектів здоров'я, в основному за зазначеними хворобами, агенція «РУСКАПА» складала спеціальні рекомендації (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 1-5), щоб відбракувати охочих виїхати ще на початковому етапі.

Для з'ясування ступеня складності, наприклад, варикозу і перспектив, у зв'язку з цим діагнозом, отримати візу, агенція навіть розробила циркуляр №151 від 17.07.1929 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 75). Рекомендації із виявлення очної хвороби «трахома» і неможливість еміграції в різні країни навіть тих, хто подолав цю хворобу, також знайшло відображення у багатьох циркулярах агенції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 150, 160, 161). Іноді траплялося так, що люди змушені були активно лікуватися перед поїздкою, щоб підтвердити бездоганний стан здоров'я (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 214, арк.1, 9). Якщо емігрант полишав родину в СРСР та їхав за океан на заробітки, від нього вимагали довідку про стан здоров'я всіх членів його родини (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк.72; спр.168, арк. 3; спр.169, арк. 3,5;). Ймовірно імміграційна влада далекоглядно очікувала від такого мігранта позову на постійне місце проживання, з подальшим викликом до себе своєї сім'ї, і бажала не допустити притоку фізично й психічно вразливих громадян.

Знаючи про таку жорстку прискіпливість консульств до стану здоров'я, охочі виїхати іноді йшли на фальсифікацію медичних свідоцтв. Було й таке, що вони замість себе до лікаря направляли

підставну здорову особу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 113). У зв'язку з цим, керівництво «РУСКАПА» вимагало клеїти фотокартку емігранта на медичне свідоцтво (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 23). Окрім огляду у місцевих лікарів, повторне медичне обстеження емігранти ще проходили в Москві, а потім і в Ризі.

У той же час, кількість іммігрантів, яку приймали «заокеанські» країни, була обмежена, тому їх влада формувала квоти, які дозволяли впускати до себе найбільш бажані категорії громадян. Наприклад, в «Імміграційному законі Сполучених Штатів Північної Америки» в той час була встановлена квота іммігрантів із СРСР в 2248 осіб протягом імміграційного року (з 1 липня по 30-те червня наступного року). Ці квотні іммігранти поділялися на три основні категорії: першої переважної категорії (батьки – до дітей повних громадян США, чоловіки – до жінок, повних американських громадянок, землероби і вчені-аграрії), другої (виїзд до близьких родичів, які ще не стали повними громадянами США) та непереважної. Квоти першої, переважної категорії для землеробів, ґрунтувалися також і на національному принципі: мали перевагу литовська, латвійська, українська, польська, німецька та вірменська квоти. Поза квотою могли в'їхати до Америки люди за особливими родинними зв'язками, священнослужителі всіх віросповідань, професори (вчені), студенти, які вступили до одного з вищих навчальних закладів США. До Америки, в основному, в'їжджали за іменними запрошеннями від родичів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 9, арк. 8-14).

Імміграційна політика Канади також передбачала свої квоти, за якими перевага іммігрантам віддавалася за професійним, національним та релігійним критерієм. У той час Канада потребувала продуктивних аграріїв, оскільки саме вони наповнювали бюджет цієї країни. Найкращими землеробами там зарекомендували себе, зокрема, німці та українці, тому перед ними канадська імміграційна влада охоче відчиняла двері. Вони в основному в'їжджали за іменними запрошеннями.

Окремої пільги для своїх вірян добилися релігійні лютеранські, баптистські, менонітські релігійні громади Північної Америки. Останні через пароплавні лінії для своїх вірян-німців

оформляли бланкові дозволи, на підставі яких здійснювалась імміграція до Канади. Цим пояснюється, що саме німці становили три чверті клієнтів Волинської агенції «РУСКАПА». Менонітська релігійна громада забезпечила для своїх одновірців-переселенців необмежений кредит в агенції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 31). Це дозволяло емігрантам не лише безкоштовно скористатися шифскартами, але й повернути витрачені кошти на потяг до Москви. В окремих випадках іммігранти в'їжджали до Канади на основі дозволу канадського імміграційного департаменту. До країн Південної Америки емігранти здебільшого отримували візи на основі іменних запрошень від родичів та знайомих.

Ми розглянули ключові «зовнішні» обмеження на шляху до омріяних країн. До них долучилися перешкоди, які непрямо почала чинити радянська влада, використовуючи власні важелі впливу, що унеможливлювало виїзд охочих. Одним з таких регулюючих владних інструментів була видача закордонного паспорту. Порядок отримання закордонного паспорту встановлювався декретом Раднаркому від 19 грудня 1922 р., де були визначені умови й необхідні документи для його видачі (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 204-206). Видавав закордонний паспорт місцевий Адміністративний відділ НКВС УРСР. На підставі довідок від Фінвідділу та Відділу комунального господарства, а для чоловіків – ще й про зняття з військового обліку, видавав довідку про відсутність перешкод для виїзду. «РУСКАПА», своєю чергою, сприяла в отриманні своїми клієнтами реєстраційних карток центрального емігрантського бюро. На підставі останньої, а також довідки про відсутність перешкод для виїзду, емігрант отримував закордонний паспорт.

Як інструмент регулювання еміграції, влада з часом почала використовувати вартість закордонних паспортів. Існував окремий підхід для різних категорій радянських громадян, які потребували закордонного паспорту. Від мети закордонної подорожі залежала і вартість документу. Так, для тих, хто вирушав за кордон у відрядження, вартість становила 20 крб., для категорії «працюючих» – 30 крб., для осіб вільних професій (лікарів, юристів, музикантів, художників і т.п.) – 40 крб., для так званих «нетрудових елементів» – 60 крб. (Державний архів Житомирської

області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 206). Проте вже всередині 1926 р. вартість суттєво збільшилася. У листі до завідувача Волинської агенції, її клієнт А. Кальмуцький зазначав, що він розраховував отримати паспорт за 30 крб.. Проте в день подачі документів були опубліковані нові ставки, й тепер, йому потрібен час, щоб брат з Канади надіслав гроші, і він міг заплатити 200 крб. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 162, арк. 25)

Нові розцінки на закордонні паспорти були надто високими для радянських емігрантів: для категорії «працюючих» громадян ціна складала 220 крб., а для «нетрудових елементів» – 330 крб. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 150, арк. 6). Для порівняння: середня заробітна плата робітника по промисловості у 1926 р. становила 52,5 крб., у 1927 р. – 56,0 крб. (Головін С., 2008). Тому для деяких клієнтів «РУСКАПА» така вартість закордонних паспортів була основною причиною відмови від еміграції. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 136, арк. 4).

Разом з тим, були передбачені пільги під час отримання закордонних паспортів: для осіб, які взагалі не сплачували сільгосподаток його ціна становила 55 крб., для осіб, які платили сільгосподаток і мали дохід зі свого господарства не більше 375 крб. – 110 крб., для тих, у кого дохід з господарства перевищував 375 крб. – 220 крб. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 264, арк. 19). Для того, щоб отримати зазначені пільги, громадянам потрібно було доводити своє право на них через суд. Так, у справі Е. Локштет, у ділових листах зазначається, що місцевий Адмінвідділ відмовлявся продавати їй закордонний паспорт за пільговими цінам, попри те, що вона мала членський квиток Комітету Незаможного Селянства та рішення Нарсуду про визнання за нею права на бідність. Така ситуація стала підставою для відтермінування поїздки (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 244, арк. 4).

З кожним місяцем людям все важче було отримати закордонний паспорт або з фінансових причин, або через складність отримання потрібних довідок. В справах клієнтів Волинської агенції «РУСКАПА» за 1928-1929 рр. чітко простежується збільшення кількості скасування поїздки у зв'язку з неможливістю отримання саме закордонного паспорту. Тому в

своїх циркулярах Москва неодноразово наголошувала регіональним агенціям, що клієнтам не можна ліквідувати своє майно, поки вони не отримають закордонного паспорту (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 4, арк. 65).

В цілому «РУСКАПА», як і будь-яке інше приватне товариство, спрямовувало свою діяльність на отримання найбільшого прибутку, котрий у їх випадку безпосередньо залежав від кількості пасажирів-емігрантів, тобто агенція прямо була зацікавлена у великій кількості виїжджаючих з СРСР. Проте це не вписувалося в ідеологічну концепцію «радянського раю». Тому керівництво агенції було змушене періодично надсилати своїм регіональним філіям циркуляри з приводу заборони відкритої агітації клієнтів щодо еміграції з СРСР (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 40). Щоб себе підстрахувати, пасажирська агенція навіть вдалася до оформлення підписки від своїх клієнтів про не примушування їх до еміграції (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 119).

Акціонерами «РУСКАПА» були не тільки радянські компанії, але й серйозні закордонні фірми, які бажали заробити грошей на перевезенні радянських емігрантів, і зробити це найбільш ефективним для себе чином. Бізнес того часу вже активно опановував маркетинг, й реклама була його важливою складовою. Тому закордонні пароплавні компанії вимагали від керівництва «РУСКАПА» організації рекламних заходів для залучення якнайбільшої кількості клієнтів, та звітування про це. Балансувати агенції було вкрай важко, адже з одного боку потрібно було залучати клієнтуру, а з іншого – агітація за еміграцію з СРСР могла призвести до неабияких проблем з радянською владою. Проте на початку своєї діяльності, під час розквіту НЕПу, «РУСКАПА» вдалася до активної реклами, поступово відмовляючись від неї і переходячи на її приховану форму. Так, ще в 1926 р. з Москви на Волинську агенцію було переслано 100 штук брошур з рекламою пароплавів Лінії «Ройаль Мейль» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 2, арк. 111), в 1927 р. – 6 календарів з цією ж фірмою (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 72), а також її рекламні проспекти, які центр

рекомендував розвісити на приміщенні регіональної агенції, субагенціях та інших установах (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 58). Та й сама Волинська агенція, ймовірно ще на початку діяльності, замовила у Вінницькій типографії рекламні проспекти українською мовою, про свої послуги на території колишньої Волинської губернії. Однак, через страх звинувачень в агітації, не змогла їх використати. З часом, через брак паперу, та ймовірно, з метою економії, використовувала їх в роботі з чистої сторони для ділового листування (проспекти зустрічаються в різних справах цього фонду). Як непряма реклама, в офісах використовувалися фото святкування єврейського Нового року пасажирами пароплаву «Андес», які прямували в Південну Америку (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 15). Про це навіть була стаття в газеті «El Diario Israelita» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 1, арк. 2), та знімки пасажирів з пароплаву «Алькantara» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр. 7, арк. 8). В архівних справах також міститься лист із центрального офісу організації, з проханням зробити звітні фотознімки для компанії «Ройаль Мейль» фасаду приміщення Волинської контори з вивіскою та рекламними плакатами закордонних пароплавних Ліній (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.7, арк. 18).

Насправді побоювання керівництва «РУСКАПА» у звинуваченнях щодо «антирадянської діяльності» були марними. Із зростанням хвилі охочих емігрувати із СРСР, особливо серед представників національних меншин, наприкінці 1920-х рр., радянська влада почала розглядати в цілому еміграцію як контрреволюційний прояв. Тим більше, що СРСР почали покидати у великій кількості німці-колоністи, які забезпечували значні показники виробництва сільськогосподарської продукції у місцях свого компактного проживання. Серед ключових факторів, які підштовхували до пошуку виходу за межі СРСР: ситуація із так званими «ножицями цін», тиск під час хлібозаготівель у 1928-1929 рр., без урахування реальних можливостей й потреб господарств, початок колективізації. З часом додалися репресії в межах кампанії масової колективізації, а також боротьба радянської влади з релігією. Все в комплексі, не могло не позначитися на настроях

глибоко віруючих німецьких селян, які не бажали терпіти наругу над власним релігійним почуттям та переходити до колгоспів, полишаючи свої міцні аграрні господарства.

У вересні 1929 р. німецька секція ЦК ВКП(б) заявила про контрреволюційний характер еміграції і закликала боротися з цим рухом засобами пролетарської диктатури (Галас, М., 2011). А в листопаді були застосовані перші санкції проти АТ «РУСКАПА», чие ділове листування з німецькими селянами, які бажали емігрувати, кваліфікували як «явно правий ухил». Відтепер пасажирській агенції заборонялося субсидоване забезпечення німців-колоністів, а «НКВС союзних республік, ОДПУ та іншим зацікавленим відомствам» зазначено про необхідність «розпочати негайний розпуск і ліквідацію всіх організацій та товариств, які сприяють еміграції» (Белковець Л., 1995).

Відтоді радянська влада розпочала свій ідеологічний натиск на діяльність, що була пов'язана з допомогою в оформленні документів для еміграції радянських громадян. Наприкінці 1929 р. в житомирській газеті «Дер Штерн» був надрукований фейлетон авторства Гіндеса «Америка рекламує, а наші бюрократи – самозадоволені», в якому нещадно критикувалася діяльність Волинської агенції «РУСКАПА», у зв'язку з використанням нею рекламних плакатів закордонних пароплавних ліній (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.14, арк. 221).

Від січня 1930 р. на документах Волинської агенції, у місці для підпису, стоїть напис «члени Ліквідаційної Комісії» (Ліквідком), що свідчить про початок згорання діяльності цієї агенції. Це стало закономірним не тільки у зв'язку із початком трактування еміграції як антирадянського явища. Іншою причиною стало згорання НЕПу та цілковитої заборони приватного підприємництва. У листі клієнтці І. Будиловській, завідувач Ліквідкому Сашин вказував, що АТ «РУСКАПА» ліквідується 30 квітня 1930 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.14, арк. 62). З періодом ліквідації Волинської агенції «РУСКАПА» співпав арешт шепетівського субагента Поташника П. Ш., причина якого в справах досліджуваного фонду не зазначається, й про яку можемо лише здогадуватись, враховуючи початок нового, тоталітарного етапу у житті СРСР та його громадян (Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1, спр.14, арк. 58).

Висновки. Отже, чергова хвиля еміграції в умовах НЕПу продемонструвала наявність помітного прощарку населення, яке не мало бажання пов'язувати своє майбутнє та майбутнє своїх дітей із новопосталою державою. Найбільший «еміграційний» досвід мали представники єврейських та німецьких громад, а отже, й родичів та близьких, які могли забезпечити запрошення для виїзду, що було вагомою підставою для зміни місця проживання та громадянства. Традиційна для представників німецьких громад схильність до приватної сільськогосподарської та промислової діяльності, як і важливість вільної реалізації звичних релігійних практик, з кожним новим роком посилення радянської влади, робило неможливим подальше співіснування. Певний час радянська влада намагалася отримати максимальний визиск із емігрантів, що проявлялось серед іншого і в постійному підвищенні вартості закордонних паспортів та обмежень, пов'язаних із можливостями вивезення капіталів та коштовностей.

Значна частина освічених (та не лише) євреїв, які прагнули виїхати за межі країни, були віднесені до категорії «нетрудових» елементів, що в умовах держави «робітників та селян» автоматично переводило їх в категорію «чужих», які з часом ставали «ворогами».

Наведені в дослідженні факти підтверджують думку, що процес виїзду за кордон ускладнювався двома сторонами – країни, до яких прагнули потрапити емігранти, ретельно здійснювали відбір. Головними критеріями, яким мали відповідати переселенці – працездатний вік, гарний стан здоров'я, грамотність, законслухняність та платіжна спроможність. Приватні структури (акціонерні товариства, та ще із помітними іноземними капіталами), на зразок «РУСКАПА», могли функціонувати в СРСР лише в умовах НЕПу. У нашому дослідженні чи не вперше зосереджено увагу на особливостях рекламної діяльності організації, яка мала свої особливості.

Згорнення НЕПу неминуче призвело до ліквідації будь яких приватних, бізнесових ініціатив. У випадку послуг, які пропонувала організація – виїзд за кордон, з посиленням тоталітарних тенденцій в СРСР, та поступовим опущенням «залізної завіси», автоматично перетворювало його співробітників на «ворогів народу» та «іноземних агентів/шпигунів».

Діяльність АТ «РУСКАПА» в 1920-ті рр. дозволила великій кількості громадян цивілізовано та легально виїхати із СРСР і забезпечити гарантії певного стабільного облаштування в країнах їх імміграції. Із ліквідацією «РУСКАПА» для громадян СРСР на довгі десятиліття опустилася залізна завіса, яка зробила неможливою легальну еміграцію. Кінець 1920-х рр. був ознаменований тим, що емігранти були переведені в ранг «класових ворогів», а еміграція з СРСР набула «антирадянського характеру».

Подяка. Висловлюємо вдячність членам редакційної колегії журналу та рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Адамовський, В. (2016). Депортація населення України за національними ознаками в роки Першої світової війни. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки.* № 9. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009>

Белковець, Л., Белковець, С. (2006). Виїзд за кордон радянських громадян у 1920–1930-ті роки. *Міграційне право.* № 5. С. 38-45. URL: http://krotov.info/4/texts/02_b/Belkovets_2006.htm [російською мовою].

Белковець, Л. (1995). Великий терор та долі німецького села у Сибіру (кінець 1920-х–1930-е роки). URL: <http://sudby-nemeckoy-derevni.blogspot.com> [російською мовою].

Бурда, І. (2010). Проблема єврейських погромів у виступах депутатів першої державної думи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки.* Вип. 6. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17550>

Бураков, В. (2008). Класовий принцип житлової політики БРСР у період НЕПу. *Вісник МДПУ імя І. П. Шамякіна.* № 3 (20). С. 11–16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassovyy-printsip-zhilischnoy-politiki-bssr-v-period-nepa/viewer> [російською мовою].

Буценко, А. (1928). Національні меншості України. *Більшовик України.* № 12. С. 67–73.

Вейцблїт, І. (1930). Рух єврейської людності на Україні періоду 1897–1926 років. Всеукр. АН, Інститут Єврейської культури. Соц.-економ. секція. Кременчуг: Держвидав України, 175 с. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vejczblit-ruh-evrejskoi-lyudnosti>

Гафтель, І. (1994). Попередні висновки по перевиборам в німецьких сільських радах України (лютий 1929 р.). *Німці в Україні. 20-30-і рр. XX ст. (збірник документів державних архівів України)*. К., С. 130–136.

Геча, О. (2021) Еміграція євреїв Правобережної України у 1923-1930 рр.: причини, напрямки та соціальний портрет переселенців. *European Philosophical and Historical discourse*. Volume. 7 Issue 3. PP.35-43.

Мац, Д. (1932). Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження). *Вісті ВУЦВК*. 12 серпня. С.3.

Мац, Д. (1929). Світло і тіні в роботі серед нацменшостей. *Радянська Україна*. № 9-10. С.2.

Галас, М. (2011). Зовнішня трудова міграція у добу НЕПу. *Питання історії*. №5. С. 92-104. URL: https://library.by/portalus/modules/beleconomics/readme.php?subaction=showfull&id=1587480963&archive=&start_from=&ucat=& [російською мовою].

Кульчицький, С. (2004) Грошова реформа 1921-1924 рр.: URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Groshova_reforma_1922_1924

Даниленко, В. (2000) Еміграція з СРСР наприкінці 1920-х. Персональні справи із Державного архіву Київської області. URL: https://web.archive.org/web/20171201044306/http://www.eastview.com/files/3066_stat%27ia_2%20Russfinal [російською мовою].

Дворкін, І. (2021). Єврейські погроми кінця XIX – початку XX ст. у сучасній українській історіографії. *Українознавчий альманах*. Випуск 29. С. 66-73.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.1,215 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр. 2,125 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1,спр. 3,91 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр. 4, 96 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.5, 74 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.7, 93 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.8, 182 арк.

Державний архів Житомирської області, ф Р-260с, оп.1,спр/9, 177 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.10, 16арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.14,243 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.90, 13 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-260с, оп.1,спр.136,14арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.141,37арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.147,17 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1,спр.150,13 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.162, 47 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр. 164, 7 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.168, 6 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр. 169, 6 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.214, 10 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.244, 23 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-260с, оп.1, спр.264, 36 арк.

Дзира, О. (2016). Імміграційна політика Канади щодо суспільно-політичного статусу українських переселенців 1918–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук. Київ. 225 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_sc_hodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_perese

Дмитрієва, Н. (2009). «Ой ти, доля корабля...», або Знову про «Філософський пароплав». *Пушкін*. № 4. С. 58–63. URL: https://scepsis.net/library/id_2690.html [російською мовою].

Д'яконов, Л. (1925). Вїзд за кордон та вїзд до СРСР громадян СРСР, емігрантів та реемігрантів та іноземців: практичне керівництво. Народний комісаріат внутрішніх справ. Москва: Вид-во Гол. упр. комунального гос-ва НКВС. 100 с. URL: <https://dokumen.pub/0196e52f5938a7b9b0032418aae42fa5.html> [російською мовою].

Етнічні депортації: досвід Першої світової (2014). *Нова газета*. № 81 від 25 липня. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/07/24/60474-171-vrazhdebno-poddannye-187-etnicheskie-deportatsii-151-opyt-pervoy-migrovoyu>. [російською мовою]

Марунчак, М. (1991). Історія українців Канади. Вінніпег: накладом Української вільної академії наук в Канаді. Вінніпег. 464 с.

Пархомовський, М., Харув, Д. (2009). На чотирьох краях землі. Єврейська еміграція із Росії (1881-1939). *Лехаїм*. URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/206/kabinet.htm> (2021, серпень, 04) [російською мовою].

Тихонов, А. (2007). Єврейські погроми 1881 р. в українських губерніях Російської імперії. *Український історичний журнал*. № 5. С.65–74.

References

Adamovsky, V. (2016). Deportatsiia naselennia Ukrainy za natsionalnuyu oznakamy v roky Pershoi svitovoi viiny. *Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: Istorychni nauky*. № 9. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/98009>

Belkovets, L., Belkovets S. (2006). Vyezd za rubezh sovetskikh grazhdan v 1920–1930-e gody. *Migratsionnoe pravo*. № 5. S. 38-45. URL: http://krotov.info/4/texts/02_b/Belkovets_2006.htm

Belkovets, L. (1995). Bolshoy terror i sudby nemetskoy derevni v Sibiri (konets 1920-kh–1930-e gody). Moskva: IVDK: Lit. agentstvo Varyag. 317s. URL: <http://sudby-nemeckoy-derevni.blogspot.com>

Burda, I. (2010). Problema yevreiskyykh pohromiv u vystupakh deputativ pershoi derzhavnoi dумы. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky*. Vyp. 6. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/17550>

Burakov, V. (2008). Klassovyy printsip zhilishchnoy politiki BSSR v period NEPa. *Vesnik MDPU imya I. P. Shamyakina*. № 3 (20). S. 11–16. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klassovyy-printsip-zhilishchnoy-politiki-bssr-v-period-nepa/viewer>

Butsenko, A. (1928). Natsionalni menshosti Ukrainy. *Bilshovyk Ukrainy*. № 12. S. 67–73.

Veitsblit, I. (1930). Rukh yevreiskoi liudnosti na Ukraini periodu 1897–1926 rokov. Vseukr. AN, Instytut Yevreiskoi kultury. Sots.-ekonom. sektsiia. Kremenichuk: Derzhvydav Ukrainy, 175 s. URL: <https://library.vn.ua/e-library/katalog/vejczblit-rux-evrejskoi-liudnosti>

Haftel, I. (1994). Poperedni vysnovky po perevyborakh v nimetskykh silskykh radakh Ukrainy (liutyi 1929 r.). *Nimtsi v Ukraini. 20-30-i rr. KhKh st. (zbirnyk dokumentiv derzhavnykh arkhiviv Ukrainy)*. K., S. 130–136.

Hecha, O. (2021) Emihratsiia yevreiv Pravoberezhnoi Ukrainy u 1923-1930 rr.: prychny, napriamky ta sotsialnyi portret pereselentsiv. *European Philosophical and Historical discourse*. Volume. 7 Issue 3. PP.35-43.

Mats, D. (1932). Yevreiske mistechko teper (Za poperednimy danymy vybirkovoho obstezhennia). *Visti VUTsVK*. 12 serpnia. S.3.

Mats, D. (1929). Svitlo i tini v roboti sered natsmenschostei. *Radianska Ukraina*. № 9-10. S.2.

Galas, M. (2011). Vneshnyaya trudovaya migratsiya v period NEPa. *Voprosy istorii*. № 5. С. 92-104. URL: https://library.by/portalus/modules/beleconomics/readme.php?subaction=showfull&id=1587480963&archive=&start_from=&ucat=&

Kulchytskyi, S. (2004) Hroshova reforma 1921-1924 rr.: URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=DOP&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Groshova_reforma_1922_1924

Danilenko, V. (2000) Emigratsiya iz SSSR v kontse 1920-kh. Lichnye dela iz Gosudarstvennogo arkhiva Kievskoy oblasti. URL: https://web.archive.org/web/20171201044306/http://www.eastview.com/files/3066_stat%27ia_2%20Russfinal.

Dvorkin, I. (2021). Yevreiski pohromy kintsia KhKh – pochatku KhKh st. u suchasniï ukrainzii istoriohrafii. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vypusk 29. S. 66-73.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 1, 215 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 2, 125 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 3, 91 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 4, 96 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr.5, 74 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr.7, 93 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr.8, 182 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 9, 177 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 10, 16 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 14, 243 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 90, 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 136, 14 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 141, 37 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 147, 17 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 150, 13 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 162, 47 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 164, 7 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 168, 6 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 169, 6 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 214, 10 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 244, 23 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-260s, op.1, spr. 264, 36 ark.

Dzyra, O. (2016). Immihratsiina polityka Kanady shchodo suspilno-politychnoho statusu ukrainskykh pereselentsiv 1918–1939 rr.: dys. ... kand. ist. nauk. Kyiv. 225 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Dzyra_Olesia/Immihratsiina_polityka_Kanady_sc_hodo_suspilno-politychnoho_statusu_ukrainskykh_perese

Dmitrieva, N. (2009). «Oy ty, uchast korablya...», ili Snova o «Filosofskom parokhode». *Pushkin*. № 4. S. 58–63. URL: https://scepis.net/library/id_2690.html

Dyakonov, L. (1925). Vyezd za granitsu i vezd v SSSR grazhdan SSSR, emigrantov i reemigrantov i inostrantsev: prakticheskoe rukovodstvo. /Narodnyy komissariat vnutrennikh del. Moskva: Izd-vo Gl. upr. kommunalnogo khoz-va NKVD. 100 s. URL: <https://dokumen.pub/0196e52f5938a7b9b0032418aae42fa5.html>

Etnicheskie deportatsii: opyt Pervoy mirovoy. *Novaya gazeta*. № 81 ot 25 iyulya. 2014. URL: <https://novayagazeta.ru/articles/2014/07/24/60474-171-vrazhdebno-poddannye-187-etnicheskie-deportatsii-151-opyt-pervoy-mirovoy>

Marunchak, M. (1991). *Istoriia ukrainsiv Kanady*. Vinnipeh: nakladom Ukrainskoi vilnoi akademii nauk v Kanadi. Vinnipeh. 464 s.

Parkhomovskiy, M., Kharuv, D. (2009). Na chetyrekh krayakh zemli. Yevreyskaya emigratsiya iz Rossii (1881-1939). *Lekhaim*. URL: <https://lekhaim.ru/ARHIV/206/kabinet.htm> (2021, avgust, 04)

Tykhonov, A. (2007). Yevreiski pohromy 1881 r. v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. S.65–74.

Slobozhan I. THE NATIONAL MINORITIES EMIGRATION FROM THE UKSSR DURING THE NEP PERIOD (ON THE EXAMPLE OF THE VOLHYNIA PASSENGER AGENCY "RUSCAPA")

Abstract

*The purpose of the article is to study the main problems and factors of the ethnic minorities emigration, in particular, Germans and Jews, from Volhynia-Zhytomyr region in the 1920s; to reveal the peculiarities of the activities of the Russian-Canadian-American Passenger Agency (RUSCAPA) that helped USSR citizens to emigrate legally during the NEP period. **Methodology** of the study was general scientific methods (analysis of the available archival documents, synthesis of other sources that allowed to recreate the picture of the organization of migration flows), historical research methods (historical-comparative: parallels were drawn with previous periods and the causes of various migration waves), methods of classification and typology (to study the categories of citizens who could obtain permission to leave and enter another country). **Scientific novelty.** New documents from the archival fund «The Volhynia passenger agency «RUSCAPA»», stored in the State Archives of Zhytomyr region, are introduced into scientific circulation for the first time. The conditions of emigration during the NEP period and the methods of its regulation by the Soviet authorities are systematized.*

Conclusions. *The second wave of emigration among the representatives of national minorities (primarily Jews and Germans) was an indicative form of protest against the conditions of economic, religious life, and other restrictions imposed by the Soviet political system. The former Volhynia province, with its center in Zhytomyr, was a region with a compact population of German and Jewish communities, whose representatives made up the highest percentage of those who took advantage of the short «window of opportunity» to travel abroad that existed in the USSR during the NEP period. That was a reason for the presence in Zhytomyr a representative office of a private company that organized emigration. However, it was not easy to leave the USSR, nor was it easy to get to the country of immigration, due to significant bureaucratic obstacles and arguments for the expediency of permits/prohibitions for the departure/entry of representatives of different social categories and national groups. Restrictions were created by the Soviet government that sought to*

prove to the world the advantages of the young «proletarian» state and by the immigration policy of «overseas» states that were interested in attracting physically, socially and financially prosperous citizens to their countries. RUSCAPA helped to bypass the restrictions, and its liquidation was a consequence of the collapse of the NEP and the transformation of the USSR into a totalitarian system closed by the Iron Curtain.

Key words: *emigration, Jews, Germans, national minorities, the NEP, the State Archives of Zhytomyr Region, the Volhynia Passenger Agency «RUSCAPA», America, Canada, Europe*

**Słobozan I. EMIGRACJA MNIEJSZOŚCI NARODOWYCH Z UkSRR
W WARUNKACH NOWEJ POLITYKI GOSPODARCZEJ (NA
PRZYKŁADZIE DZIAŁALNOŚCI WOŁYŃSKIEJ AGENCJI „RUSKAPA”)**

Streszczenie

Celem artykułu jest określenie głównych problemów i czynników emigracji Żydów i Niemców na Ziemię Wołyńsko-Żytomierską w latach dwudziestych XX wieku, a także ukazanie specyfiki działalności JSC „RUSKAPA”, która pomogła legalnie opuścić ZSRR w okresie NEP-u.

Metodologia. W badaniach zastosowano metody ogólnonaukowe (przeanalizowano dostępne dokumenty archiwalne oraz dokonano syntezy innych źródeł, co pozwoliło odtworzyć obraz organizacji przepływów migracyjnych). Wykorzystano także metody badań historycznych (historyczno-porównawczych: nakreślono podobieństwa z okresami wcześniejszymi i przyczynami różnych fal migracyjnych), badając kategorie obywateli, którzy mogliby uzyskać pozwolenie na wyjazd i wjazd do innego kraju – metody klasyfikacji i typologii. **Nowość naukowa.** Do obiegu naukowego zostały wprowadzone nowe dokumenty znajdujące się w funduszu archiwalnym Wołyńskiej Agencji „RUSKAPA”, przechowywanym w Państwowym Archiwum Obwodu Żytomierskiego. Usystematyzowano warunki emigracji w okresie NEP-u i sposoby jej regulowania przez rząd radziecki.

Wnioski. Kolejna fala emigracji przedstawicieli mniejszości narodowych (przede wszystkim Żydów i Niemców) stała się indykatywną formą protestu przeciwko warunkom życia gospodarczego, religijnego i innym ograniczeniom narzuconym przez sowiecki ustrój polityczny. Dawna gubernia wołyńska z centrum w Żytomierzu była obszarem gęsto zaludnionym przez społeczność niemiecką i żydowską, której przedstawiciele stanowili najwyższy odsetek wśród tych, którzy skorzystali z krótkiego „okna możliwości” wyjazdu za granicę, jakie miało miejsce w ZSRR w ramach NEP-u. To właśnie było powodem obecności w mieście przedstawicielstwa prywatnej firmy organizującej emigrację. Jednak wyjazd z ZSRR nie był łatwy, podobnie jak dostanie się do kraju imigracji, co wiązało się z dużymi przeszkodami biurokratycznymi i sporami o zasadności zezwoleń/zakazów wyjazdu/wyjazdu

przedstawicieli różnych kategorii grup społecznych i narodowościowych. Pomagała w tym Spółka Akcyjna „RUSKAPA”, której likwidacja była konsekwencją upadku NEP-u i przekształcenia ZSRR w system totalitarny zamknięty „żelazną kurtyną”.

Słowa kluczowe: *emigracja, Żydzi, Niemcy, mniejszości narodowe, NEP, Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego, Wołyńskie Biuro Pasażerskie „RUSKAPA”, Ameryka, Kanada, Europa.*

Статтю надіслано до редколегії 23.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.10.2023 р.

УДК 94(477.42)«1941/1944»:930.25

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112062>

Стельникович Сергій,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка,
stel-s@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9121-8977>

ResearcherID: [H-5420-2016](https://orcid.org/0000-0001-9121-8977)

Мякінченко Ірина,

доктор філософії
(спеціальність 032 Історія та археологія),
завідуюча відділенням бакалаврату,
Київський фаховий коледж туризму
та готельного господарства,
myakin-irina@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4937-6418>

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКОГО РЕГІОНУ

Анотація

*Метою роботи є розгляд матеріалів Державного архіву Житомирської області як джерела вивчення нацистської окупації Житомирського регіону. **Методологія** наукового дослідження ґрунтується на основі загальнонаукових і спеціальних історичних методів з урахуванням базових принципів історичного пізнання. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що тут уперше комплексно охарактеризовано матеріали Державного архіву Житомирської області як джерело вивчення історії нацистської окупації Житомирського регіону. У результаті автори приходять до **висновків**, що відповідні матеріали Державного архіву Житомирської області можна поділити на «окупаційні» (трофейні) фонди; фонд організації та формувань радянського руху опору; фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків на території Житомирської області; архівні колекції; фонди, у яких історія нацистської окупації регіону представлена як додаткова;*

періодичні видання, брошури, листівки, фотоматеріали. Указані матеріали є основною джерельною базою для вивчення історії нацистської окупації Житомирської області.

Ключові слова: *Державний архів Житомирської області, Житомирська область, Друга світова війна, нацистська окупація, Голокост, релігійне становище, рух опору.*

Постановка проблеми. Державний архів Житомирської області – один із найбільших обласних архівів України. Тут зберігається великий джерельний ресурс з історії тоталітарних режимів у регіоні в ХХ ст., у тому числі з історії нацистської окупації Житомирщини у липні 1941 – березні 1944 рр.

Основа джерельного ресурсу із вивчення нацистської окупації Житомирського регіону представлена матеріалами Державного архіву Житомирської області. Загалом – це близько 420 фондів, які можна поділити на так звані «окупаційні» (трофейні) фонди; фонд організацій та формувань радянського руху опору; фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заповіданих ними збитків на території області у 1941–1944 рр.; архівні колекції; фонди, у яких історія нацистської окупації регіону представлена як додаткова. Окрема група тематичних джерел Державного архіву Житомирської області – періодичні видання, брошури, листівки та фотоматеріали. Мовна основа цих архівних матеріалів – німецька, українська, російська.

Історіографія. У радянський період більшість матеріалів Державного архіву Житомирської області, зокрема «окупаційні» фонди, мали гриф обмеження доступу «Для службового користування» і не аналізувалися як джерело вивчення історії нацистської окупації Житомирщини. Лише в часи незалежності України, у 2000-х роках, вийшли перші узагальнюючі довідкові видання, де в тому числі з'явилися реєстри уже розсекречених архівних фондів Державного архіву Житомирської області за 1941–1944 рр. (Архіви окупації: 1941–1944, 2006, с. 175–198; Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. Т. 2. Кн. 1, 2009, с. 299–308). У подальшому як українські дослідники – Володимир Гінда, Вікторія Жилюк, Іван Ковальчук (Гінда, 2007, с. 29–30; Жилюк, 2008, с. 25–28; Ковальчук, 2012, с. 27–28), – так і іноземні історики – Венді Лауер (Lower, 2005, р. 7–278) – характеризували джерельний потенціал лише

конкретних тематичних фондів Державного архіву Житомирської області у рамках вивчення тієї або іншої проблематики часів Другої світової війни. Більш широко під час дослідження нацистського окупаційного режиму на території Житомирсько-Вінницького регіону, (в Генеральному окрузі «Житомир»), характеризував фонди Державного архіву Житомирської області Сергій Стельникович (Стельникович, 2015, с. 51–57; Стельникович, 2016, с. 42–48). Відтак, комплексна характеристика матеріалів Державного архіву Житомирської області як джерела вивчення історії нацистської окупації Житомирського регіону ще не виступала предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є розгляд матеріалів Державного архіву Житомирської області як джерела вивчення нацистської окупації Житомирського регіону у 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. Основне джерельне значення для вивчення нацистської окупації Житомирської області мають «окупаційні», або ж трофейні, фонди. Це фонди органів управління, організацій, установ, підприємств, формувань, які здійснювали режим окупації або діяли під контролем окупаційної влади (Архіви окупації: 1941–1944, 2006, с. 18). Група «окупаційних» фондів Державного архіву Житомирської області є найчисленнішою (загалом – 408 фондів). Вона репрезентує місцеві органи нацистської цивільної адміністрації (генеральний комісаріат, гебітскомісаріати, штадткомісаріат Житомира), українського допоміжного управління (обласне, районні, міські, сільські управління), організації, установи, підприємства (зокрема, сільськогосподарського та промислового спрямування), які реалізували режим окупації або діяли під контролем окупаційної влади, поліційні формування тощо.

Як приклад, зокрема, можна назвати такі «окупаційні» фонди: фонд Р-1151 («Житомирський генералкомісаріат»), фонд Р-1152 («Житомирський гебітскомісаріат»), фонд Р-1153 («Житомирське обласне управління»), фонд Р-1154 («Житомирська райуправа»), фонд Р-1162 («Звягельська міська управа»), фонд Р-1169 («Житомирська кримінальна поліція»), фонд Р-1175 («Троянівська районна управа»), фонд Р-1220 («Червоненський цукровий завод Житомирського цукрового тресту»), фонд Р-1388 («Центральне бюро реєстрації фольксдойче»), фонд Р-1536 («Поліція порядку

м. Житомира»), фонд Р-2375 («Бердичівський гебітскомісаріат»), десятки фондів сільських управлінь і громадських господарств тощо.

Матеріали указаних фондів характеризують нацистську політику та її реалізацію у Житомирській області (як і у межах усього Генерального округу «Житомир»); господарське, повсякденне та культурно-духовне життя місцевого населення; діяльність руху опору тощо. При цьому, основний джерельний потенціал має фонд центрального органу нацистської цивільної адміністрації – Житомирського генерального комісаріату (Р-1151), який включає 720 справ. Серед ряду важливих документів «окупаційних» фондів – різного роду накази, розпорядження, листування генеральних комісарів Курта Клемма, Ернста Лейзера, інших нацистських адміністраторів (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 442, арк. 57); довідкові і статистичні матеріали про Генеральний округ «Житомир» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 50, арк. 1–25) тощо. Увагу також привертає інформація про боротьбу нацистів з українським національним рухом (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 14, арк. 10–35; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 16, арк. 1–67); чисельний склад й місце дислокації 108-го, 109-го, 110-го українських, 11-го литовського і 25-го латвійського батальйонів штурманшафашту (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 383, арк. 2). Узагальнюючими тут є періодичні звіти генеральних комісарів, серед яких звіт Ернста Лейзера за березень – квітень 1943 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 45, арк. 1–18).

Серед інших, важливими видаються матеріали, які характеризують міжнаціональні процеси в період Другої світової війни. В архіві зберігаються матеріали німецького перепису населення Житомирської області від 1 жовтня 1941 р. Згідно з ним, у цей час в етнічній структурі населення регіону (загалом – 1 364 994 жителів) українці склали 87,4 %, поляки – 7,4 %, німці – 2,7 %, росіяни – 1,2 %, чехи – 0,4 %, інші національності – 0,9 % (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 3, арк. 14; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, арк. 49). Перепис також відобразив конфесійну структуру

жителів регіону: православних – 87,9 %, католиків – 8,2 %, лютеран – 2,4 %, інших релігійних конфесій – 1,5 % (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, арк. 1–3).

Нацистська політика Голокосту у регіоні практично призвела до ліквідації єврейської громади, яка до війни була однією із найбільших етнічних груп. Її навіть не включили як окрему національну групу до згаданого перепису населення. Однак, лише частково матеріали «окупаційних» фондів дозволяють вивчати нацистську політику знищення єврейського, як і ромського населення. Особливу увагу тут привертають поодинокі відомості про знищення ромів. Серед таких – інформація голови Троянівського районного управління про те, що у середині 1942 р. генеральний комісар («обласний комісар», – як зазначено у документі) Курт Клемм видав розпорядження щодо поведження з ромським населенням. Він наголошував, що з «циганами потрібно поводитися так, як і з євреями» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1175, оп. 1, спр. 1, арк. 89). Мова йшла про їх повне фізичне знищення. Для вивчення місцевого виміру Голокосту важливими є документи не лише трофейних фондів, а й інших тематичних груп.

Документи «окупаційних» фондів дозволяють досить детально охарактеризувати релігійне становище на території Житомирської області у другій половині 1941 – на початку 1944 рр. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, арк. 1–179). Тут активно проявилася нацистська політика, спрямована на створення міжнаціонального й міжконфесійного напруження. Зокрема, окупаційні органи сприяли протистоянню між найбільшими релігійними конфесіями – Автономною православною церквою та Українською автокефальною православною церквою. Це проявлялося у такий спосіб: постійний «перерозподіл» культових приміщень на користь тієї або іншої конфесії; ув'язнення керівника автокефальної церкви, виділення у північній частині Генерального округу «Житомир» самостійної Мозирської єпархії Автономної православної церкви тощо (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 45, арк. 7; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, арк. 31, 102). Однак, незважаючи на це, на Житомирщині були відсутні значні міжнаціональні та міжрелігійні суперечності.

Яскравим прикладом цього, зокрема, можуть бути факти досить численних шлюбів між представниками різних етнічних та релігійних груп (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1154, оп. 1, спр. 55, арк. 1–2; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1162, оп. 1, спр. 1, арк. 55–78).

Увагу також привертають накази генерального комісара Ернста Лейзера зі створення німецьких колоній Гегевальд та Фьорстерштадт. Безпосереднім ініціатором створення Гегевальду виступив райхсфюрер СС Генріх Гімmlер, який перебував поблизу Житомира у своїй ставці Гегевальд (вона і дала назву колонії). 16 листопада 1942 р. Ернст Лейзер видав наказ про створення між Житомиром та Бердичевом округу Гегевальд (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32, арк. 16; Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 42, арк. 31). Паралельно з цим восени 1942 р. між Коростенем та Черняховом почалося формування другого німецького поселення – Фьорстерштадт, яке офіційно було проголошено розпорядженням Ернста Лейзера 23 вересня 1943 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 148, арк. 18). Документи Державного архіву Житомирської області дозволяють визначити етапи переселень до Гегевальду й Фьорстерштадту, чисельність етнічних німців у колоніях та особливості їх матеріального забезпечення. Інші архівні матеріали стосуються облаштування життя місцевих етнічних німців поза межами колоній, а також німців з Райху, які працювали в цивільних окупаційних структурах.

Фонд організацій та формувань радянського руху опору Державного архіву Житомирської області – це фонд П-1376 («Підпільні організації і партизанські загони, які діяли в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1943 рр. на території Житомирської області»). Матеріали фонду дозволяють вивчати формування та основні напрямки діяльності радянських партизанських загонів і з'єднань, підпільних більшовицьких осередків. Окремі документи засвідчують і про досить широку присутність у регіоні українських національних формувань, з якими радянські партизани час від часу вступали у збройні сутички. Водночас масштаби діяльності радянського руху опору, а іноді і фактичне існування деяких підпільних більшовицьких осередків можна поставити під сумнів. Такі висновки можна

зробити на основі наявних у фонді П-1376 звітів «керівників» окремих партизанських формувань і більшовицьких осередків. Керівник Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса Степан Маликов з цього приводу записав: «<...> мені здається, що дуже багато не стільки справжніх підпільників, які проводили боротьбу проти німецьких окупантів, скільки людей, які збирають матеріали якоїсь видуманої діяльності» (Державний архів Житомирської області, ф. П-1376, оп. 1, спр. 13, арк. 97).

Фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків на території області у 1941–1944 рр. представлений фондом Р-2636. Його повна назва – «Житомирська обласна комісія зі встановлення збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками під час Великої Вітчизняної війни». Комісія була створена 25 січня 1944 р. з метою виявлення збитків, завданих у результаті нацистської окупації майну, та злочинних дій проти населення. Підсумок роботи Комісії представлений у «Доповіді про результати роботи Житомирської Обласної Комісії з обліку збитків і розслідування злочинів, здійснених німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками на території Житомирської області УРСР» (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 1–15). У той же час цінними є і первинні матеріали роботи Комісії, зокрема щодо вивчення проявів окупаційної політики, конкретизації кількості жертв серед цивільного населення, військовополонених, чисельності відправлених на примусові роботи до Німеччини. У ряді випадків матеріали фонду Р-2636 дозволяють персоніфікувати жертви нацистського терору та локалізувати місця їх страт і поховань.

Загалом, аналізуючи первинні та підсумкові матеріали Комісії, можна стверджувати, що у роки нацистської окупації на території Житомирської області було фізично знищено не менше 250 тис. осіб, серед яких близько 171 тис. цивільних та майже 79 тис. військовополонених (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 10, 53–54, 56; Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 4, арк. 13, 19–20, 50). Основний відсоток знищеного цивільного населення склали євреї, однак визначити їх точну чисельність, спираючись лише на радянські документи, досить складно, адже тут усі цивільні часто

означувалися єдиним поняттям «мирне населення», безвідносно до національної приналежності. Окрім євреїв, під нацистську політику знищення потрапили роми, партійно-радянські активісти, українські націоналісти, частина українського цивільного населення. Також за даними Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків із регіону на роботи до Німеччини було депортовано близько 76 тис. осіб (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 10, 53–54, 56). Із них станом на 1 квітня 1946 р. повернулося трохи більше 50 тис. осіб (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 6, арк. 1).

Колосальних руйнувань в період Другої світової війни зазнали міста і села регіону. Передусім це відбувалося у ході бойових дій на початку, і, особливо, на завершальному етапі війни, коли населені пункти перебували під перехресним артилерійським вогнем Вермахту та Червоної армії. У той же час для ліквідації соціальної бази партизанського руху нацисти частково або повністю знищували окремі села, іноді разом з їх жителями. Загалом в області упродовж липня 1941 – березня 1944 рр. було зруйновано 57,2 % житлової площі міст; повністю або частково знищено 175 сіл і містечок (Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 2, арк. 15; Державний архів Житомирської області, ф. Р-2636, оп. 1, спр. 4, арк. 18).

Архівні колекції Державного архіву Житомирської області з історії нацистської окупації представлені фондом Р-4931 («Колекція листів радянських громадян з німецько-фашистської неволі»). Це – листи «остарбайтерів» з Житомирської області, надіслані ними з Райху своїм рідним та близьким. У своїй основі ці листи малоінформативні, адже піддавалися німецькій цензурі. Небажані відгуки про перебування в Німеччині, як правило, замальовувалися чорною фарбою, що призводило до нечитабельності. Однак німецька цензура не завжди справлялася з великим потоком кореспонденції і листи українських працівників іноді доходили до адресатів без втручання у їх зміст (Державний архів Житомирської області, ф. Р-4931, оп. 1, спр. 1, 157 арк. 42).

Значний джерелознавчий потенціал мають фонди Державного архіву Житомирської області, у яких історія нацистської окупації Житомирщини представлена як додаткова. Це – матеріали

радянських органів влади, установ та організацій, фонд спогадів, справ на репресованих осіб, картографічні матеріали.

Так, до фонду П-76 («Житомирський обком Комуністичної партії України») частково включені відомості про прояви нацистської окупаційної політики в регіоні, як-от: відправка населення на примусові роботи до Німеччини, інші злочини тощо. Фонд Р-426 («Житомирський обласний державний архів») містить інформацію про становище архіву Житомирської області у роки нацистської окупації; фонд Р-3948 («Житомирський обласний відділ у справах будівництва та архітектури») включає матеріали про руйнування об'єктів будівництва та архітектури області у 1941–1944 рр. Одна зі справ фонду Р-426 про становище архіву в роки Другої світової війни підтверджує, що нацисти особливу увагу в регіоні надавали пошуку етнічних німців. Тут зазначено, що для виявлення фольксдойче «матеріали німців-колоністів були передані директором архіву до генерального комісаріату» (Державний архів Житомирської області ф. Р-426, оп. 9, спр. 3, арк. 10). У фонді Р-3948, наприклад, відповідно до повідомлення обласного відділу у справах будівництва та архітектури, поряд з інформацією про руйнування окремих об'єктів будівництва та архітектури наявні відомості про демонтаж у Житомирі пам'ятників більшовицьким лідерам, серед яких Володимиру Леніну та Миколі Щорсу (Державний архів Житомирської області, ф. Р-3948, оп. 1, спр. 2, арк. 10). Додатково у фонді П-2668 («Фонд спогадів») представлені спогади та звіти партійно-радянських активістів, членів комуністичного руху опору, які стосуються діяльності більшовицького руху, а також примірники окремих радянських газет воєнного періоду. Цінними видаються спогади в'язня німецького табору для радянських військовополонених шталаг-358 (розміщувався на околиці Житомира) Леоніда Пузенка. Він згадує про перебування в таборі упродовж січня 1942 – травня 1943 рр., роботу медичної частини, особливості утримання полонених, способи приховування червоноармійцями-євреями свого національного походження тощо (Державний архів Житомирської області, ф. П-2668, оп. 4, спр. 82, арк. 1–17).

Особливе значення серед архівних фондів, у яких історія нацистської окупації представлена як додаткова, має фонд Р-5013 («Архівно-слідчі справи на громадян, репресованих радянською

владою, які реабілітовані у встановленому порядку»). Він включає матеріали архівно-слідчих справ заарештованих радянськими органами осіб, які у подальшому були реабілітовані. Серед значного масиву архівно-слідчих справ тут наявні справи на заарештованих у повоєнний час місцевих колаборантів, працівників окупаційних установ та організацій, членів українського руху опору тощо. Свідчення тих або інших осіб дозволяють конкретизувати прояви нацистського окупаційного режиму в регіоні, акцентувати увагу на повсякденному житті та стратегіях виживання особистості в умовах окупаційної дійсності. Тут же містяться архівно-слідчі справи на репресованих у повоєнний час радянською владою місцевих німців. З одного боку, ці матеріали дозволяють відтворити життя місцевих німців в роки нацистської окупації, особливості їх включення в систему нацистських порядків. З іншого боку, матеріали фонду Р-5013 дають можливість розглянути долю місцевих німців у повоєнний час, адже практично усі вони були репресовані радянськими органами. Стосувалося це як тих, хто напряду співпрацював з нацистською адміністрацією, так і тих, хто не мав прямого відношення до колаборації. Долю німців Житомирської області після завершення війни можна простежити на прикладі долі Емілії Борман. Уродженка та жителька Житомира, вона як етнічна німкеня 21 лютого 1944 р. була заарештована органами НКВС за звинуваченням у тому «що була зареєстрована як фольксдойче». Емілія Борман була засуджена до 5 років заслання в Сузунський район Новосибірської області Росії. Усе майно затриманої було конфісковано. Емілія Борман була реабілітована (посмертно) 15 листопада 1989 р. (Державний архів Житомирської області, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23126, арк. 28–31, 40).

До указаной групи фондів Державного архіву Житомирської області можна віднести фонд Ф-752 («Колекція картографічних матеріалів»). Тут міститься карта німецького поселення Гегевальд від 1 травня 1943 р. Її підготував керівник округу, оберфюрер СС Отто Юнгкунц (Державний архів Житомирської області, ф. Ф-752, оп. 1, спр. 78, арк. 1). Карта доповнює попередні матеріали Державного архіву Житомирської області з організації поселення Гегевальд, зокрема конкретизує інформацію по чисельності населених пунктів (загалом – 31 населений пункт станом на 1

травня 1943 р.), їх географії, площі та кількості фольксдойче. Вона також містить відомості про перейменування українських населених пунктів, які були включені до Гегевальду, на нові німецькі топоніми.

У роки Другої світової війни на території Житомирської області була створена мережа періодичних газетних видань. Для нацистської адміністрації вона виступала важливим пропагандистсько-інформаційним засобом впливу на місцеве населення. Серед таких україномовних видань, які на сьогодні зберігаються у газетному фонді Державного архіву Житомирської області: «Голос Волині» (Житомир), «Коростишівські вісті» («Коростишів»), «Нова доба» (Бердичів), «Олевські вісті» (Олевськ) та інші. Передусім газетні матеріали мають важливе значення для вивчення нацистської пропаганди. Адже не менше 75 % площі цих газет переважно формувалися на основі пропагандистських матеріалів німецького інформаційного агентства, деяких німецькомовних видань, німецьких радіоповідомлень та матеріалів цивільної окупаційної адміністрації (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 176, арк. 57зв.). Водночас газети разом з пропагандистським навантаженням, мали завдання доносити до місцевого населення розпорядження окупаційної влади. Газетні видання деякою мірою дозволяють вивчити особливості повсякденного й культурного життя місцевого населення в період нацистської окупації, адже до 25 % матеріалів газет, після проходження цензури, могли відводитися місцевій та загальноукраїнській проблематиці (Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 176, арк. 57зв.).

У Державному архіві Житомирської області виявлено кілька брошур, виданих у регіоні в період нацистської окупації: «Україна в Європі», Житомир, 1942 (Державний архів Житомирської області, листівки, № 400–№ 600, арк. 46–55); «Європейська місія німецького народу», Бердичів, 1942 (Державний архів Житомирської області, листівки, № 60, арк. 449–466). Це – україномовні пропагандистські матеріали авторства місцевих колаборантів, спрямовані на виправдання та підтримку нацистської окупаційної політики. Вони дають можливість конкретизувати прояви нацистської пропаганди в регіоні. Подібним чином також необхідно сприймати і листівки, які поширювалися в регіоні у

другій половині 1941 – на початку 1944 рр. Серед фондів Державного архіву Житомирської області – також фототека, яка містить фотографії, що наочно ілюструють наслідки нацистської окупації регіону. В основному це фото, які були створені після завершення війни й відображають руйнування об'єктів житлового фонду та інфраструктури Житомирщини.

Уже в перші повоєнні роки частина архівних фондів, які стосувалися нацистської окупації, передусім так звані «окупаційні», або трофейні фонди, газети тощо були засекречені і недоступні для широкого кола дослідників. Адже багато архівних документів дисонувало з офіційною радянською історіографічною й ідеологічною концепцією «Великої Вітчизняної війни». Доступ до таких документів мали лише «правильні» дослідники, які обслуговували відповідну історичну ідеологічну концепцію.

Поступове розсекречення архівних документів розпочалося з лібералізацією суспільно-політичного життя на зламі 1980-х – 1990-х років та з проголошенням державної незалежності України. Важливим тут стало прийняття 17 квітня 1991 р. Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». Закон зі змінами (у тому числі назви) та доповненнями чинний і нині (Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», 1991). Однак під розсекречення напряму не потрапили трофейні документи Державного архіву Житомирської області, вони мали гриф обмеження доступу «Для службового користування». Незважаючи на це, уже з початку 1990-х рр. документи частково видавалися тому невеликому колу дослідників, які займалися вивченням історії нацистської окупації. Із часом, в архіві було створено спеціальну комісію з розсекречення архівних документів, яка також рекомендувала зняти гриф обмеження доступу «Для службового користування» з «окупаційних» фондів. 12 грудня 2012 р. в Державному архіві Житомирської області відбулося останнє засідання Комісії «з проведення робіт щодо розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». На засіданні було розглянуто решту не розсекречених до того «окупаційних» фондів, з яких було знято гриф обмеження доступу «Для службового користування». Також

на засіданні Комісії було підбито підсумки її багаторічної роботи та констатовано, що документи періоду нацистської окупації пройшли експертизу цінності, з них знято усі обмеження та передано на загальне користування (12 грудня 2012 року в Держархіві області відбулося останнє засідання комісії щодо розсекречення архівних документів, 2012).

Остаточне розсекречення архівних матеріалів, які у тому числі стосуються нацистської окупації, відбулося після прийняття 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», 2015). Закон дав можливість розсекретити архівно-слідчі справи на репресованих осіб фонду Р-5013 Державного архіву Житомирської області. Матеріали фонду тепер не належать до інформації з обмеженим доступом.

Висновки. Охарактеризовані матеріали Державного архіву Житомирської області можна поділити на «окупаційні» (трофейні) фонди; фонд організацій та формувань радянського руху опору; фонд Житомирської обласної комісії з розслідування злочинів нацистів, встановлення заподіяних ними збитків на території Житомирської області у 1941–1944 рр.; архівні колекції; фонди, у яких історія нацистської окупації регіону представлена як додаткова; періодичні видання, брошури, листівки, фотоматеріали. Указані матеріали є основною джерельною базою для вивчення історії Житомирщини в роки Другої світової війни. Окрім іншого, вони дозволяють комплексно досліджувати діяльність нацистської цивільної та місцевої допоміжної адміністрацій, карально-репресивної системи; знищення окупантами місцевого, зокрема єврейського й ромського населення, військовополонених; нацистську колонізацію та господарсько-колоніальну політику в регіоні; повсякденне життя місцевого населення; рух опору; пропагандистські процеси й релігійне становище на території Житомирської області у другій половині 1941 – на початку 1944 рр. тощо.

Інтерес до вивчення матеріалів Державного архіву Житомирської області з історії нацистської окупації постійно зростає. У фокусі наукових досліджень вчених – регіональні прояви та особливості окупаційного режиму, Голокост, взаємодія регіонального й центрального окупаційних адміністративних апаратів у реалізації нацистської політики та інше. Відзначимо, що на сьогодні постає необхідність публікації тематичного збірника оригінальних архівних документів для ознайомлення з ним широкого дослідницького загалу, усіх зацікавлених осіб. Тим більше, що пандемія COVID-19 та російська агресія проти України значно обмежили дослідницькі практики з реальним відвідуванням архівних установ в Україні, зокрема й Державного архіву Житомирської області.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Архіви окупації: 1941–1944. (2006). / Упоряд. Н. Маковська. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 872 с.

Гінда, В. В. (2007). Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.). Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси. 223 с.

Державний архів Житомирської області, листівки, № 60, 502 арк.

Державний архів Житомирської області, листівки, № 400–№ 600, 369 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.П-1376, оп.1, пр.13, 124 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.П-2668, оп. 4, спр.82, 17 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-426, оп. 9, спр. 3, 20 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.14, 49 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.16, 67 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.32, 57 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.42, 113 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр. 45, 18 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр. 50, 25 арк.

Державний архів Житомирської області, ф. Р-1151, оп. 1, спр. 147, 179 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.148, 46 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.176,88 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.383,16 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1151, оп.1, спр.442,70 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1153, оп.1, спр. 3, 15 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1153, оп.1, спр. 7, 68 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1154, оп.1, спр.55, 2 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1162, оп.1, спр.1, 82 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-1175, оп.1, спр.1,228 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-2636, оп.1, спр. 2, 78 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-2636, оп.1, спр. 4, 73 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-2636, оп.1, спр. 6, 97 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-3948, оп.1, спр. 2, 67 арк.
Державний архів Житомирської області, ф.Р-4931, оп.1, спр.1,157 арк.
Державний архів Житомирської області, ф. Р-5013, оп. 2, спр. 23126,

40 арк.

Державний архів Житомирської області, ф.Ф-752, оп.1, спр. 78, 1 арк.

Жилюк, В. М. (2008). Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Рівне: Волинські обереги. 308 с.

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015). *Урядовий портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (дата звернення: 18.04.2021).

Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (1991). *Урядовий портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (дата звернення 25.10.2023).

Ковальчук, І. В. (2012). Політично-військові і соціально-економічні складові діяльності ОУН та УПА на території Житомирської і західних районів Київської областей (військова округа «Гютюнкунік») у 1941–1943 рр. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 286 с.

Реєстр розсекречених архівних фондів України. Міжархівний довідник. Т. 2. Кн. 1. (2009) / Упоряд. С. Зворський, Н. Христова. Київ. 536 с.

Стельникович, С. В. (2015). Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євенок. 592 с.

Стельникович, С. В. (2016). Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.). Дис. ... д-ра історичних наук: 07.00.01. Київ. 522 с.

12 грудня 2012 року в Держархіві області відбулося останнє

засідання комісії щодо розсекречення архівних документів (2012).
Державний архів Житомирської області. URL:
<http://archive.zt.gov.ua/2016/03/29/12-грудня-2012-року-в-держархіві-області-від/> (дата звернення: 15.01.2020).

Lower, W. (2005). *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 307 p.

References

Arkhyvy okupatsii: 1941–1944. (2006). / Uporiad. N. Makovska. Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 872 s. [In Ukrainian]. [In Ukrainian].

Hinda, V. V. (2007). *Osvita v roky nimetskoï okupatsii u heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941–1944 rr.)*. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Cherkasy. 223 s.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, lystivky, № 60, 502 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, lystivky, № 400–№ 600, 369 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-1376, op. 1, spr. 13, 124 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. P-2668, op. 4, spr. 82, 17 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-426, op. 9, spr. 3, 20 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 14, 49 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 16, 67 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 32, 57 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 42, 113 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 45, 18 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 50, 25 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 147, 179 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 148, 46 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 176, 88 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 383, 16 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1151, op. 1, spr. 442, 70 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1153, op. 1, spr. 3, 15 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1153, op. 1, spr. 7, 68 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1154, op. 1, spr. 55, 2 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1162, op. 1, spr. 1, 82 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-1175, op. 1, spr. 1, 228 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-2636, op. 1, spr. 2, 78 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-2636, op. 1, spr. 4, 73 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-2636, op. 1, spr. 6, 97 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-3948, op. 1, spr. 2, 67 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-4931, op. 1, spr. 1, 157 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-5013, op. 2, spr. 23126, 40 ark.

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. F-752, op. 1, spr. 78, 1 ark.

Zhyliuk, V. M. (2008). Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr. Rivne: Volynski oberehy. 308 s. [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystyskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky» (2015). *Uriadovyi portal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text> (data zvernennia: 18.04.2021). [In Ukrainian].

Zakon Ukrainy «Pro reabilitatsiiu zhertv represii komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917–1991 rokiv» (1991). *Uriadovyi portal*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (data zvernennia 25.10.2023). [In Ukrainian].

Kovalchuk, I. V. (2012). Politychno-viiskovi i sotsialno-ekonomichni skladovi diialnosti OUN ta UPA na terytorii Zhytomyrskoi i zakhidnykh raioniv Kyivskoi oblasti (viiskova okruha «Tiutiunnyk») u 1941–1943 rr. Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv. 286 s. [In Ukrainian].

Reiestr rozsekrechenykh arkhivnykh fondiv Ukrainy. Mizharkhivnyi dovidnyk. T. 2. Kn. 1. (2009) / Uporiad. S. Zvorskyi, N. Khrystova. Kyiv. 536 s. [In Ukrainian].

Stelnykovych, S. V. (2015). Zhytomyrsko-Vinnytskyi rehion v umovakh natsystyskoi okupatsii (1941–1944 rr.). Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok. 592 s. [In Ukrainian].

Stelnykovych, S. V. (2016). Natsystyskyi okupatsiinyi rezhym na terytorii Zhytomyrsko-Vinnytskoho rehionu i mistseve naselennia: paraleli isnuvannia y borotby (1941–1944 rr.). Dys. ... d-ra istorychnykh nauk: 07.00.01. Kyiv. 522 s. [In Ukrainian].

12 hrudnia 2012 roku v derzharkhivi oblasti vidbulosia ostannie zasidannia komisii shchodo rozsekrechennia arkhivnykh dokumentiv (2012). *Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti*. URL: <http://archive.zt.gov.ua/2016/03/29/12-грудня-2012-року-в-держархіві-області-від/> (data zvernennia: 15.01.2020). [In Ukrainian].

Lower, W. (2005). *Nazi Empire Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: University of North Carolina Press. 307 p. [In English].

Stelnykovych S., Miakinchenko I. ZHYTOMYR REGION STATE ARCHIVES MATERIALS AS A SOURCE OF STUDY OF ZHYTOMYR AREA NAZI OCCUPATION

Abstract

The aim of the paper is to examine Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr area Nazi occupation. The

methodology of the research is based on general scientific and special historical methods, taking into account the basic principles of historical knowledge such as historicism, scientism, objectivity, and systemicity. The principles of historicism and scientism have allowed us to consider Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr Area Nazi Occupation in correlation with the events of 1941–1944. The principle of objectivity has helped to approach the outlined issues taking into consideration objective historical patterns with a critical analysis of Zhytomyr region State Archives materials. The system principle has allowed us to recreate a whole picture of Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr Area Nazi Occupation. **The novelty** of the paper is that it is the first comprehensive description of Zhytomyr region State Archives materials as a source of study of Zhytomyr Area Nazi Occupation. As a result, the authors come to the **conclusion** that the relevant Zhytomyr region State Archives materials can be divided into «occupation» (trophy) funds, the organisations and formations of the Soviet resistance movement fund, the fund of the Zhytomyr Regional Commission for Investigation of Nazi Crimes and determining the damage caused by the Nazis in Zhytomyr region in 1941–1944, archival collections' funds (present the history of the Nazi occupation of the region as additional), periodicals, brochures, leaflets, and photographs. These materials are the main source base for studying the Nazi occupation history of Zhytomyr region.

Key words: Zhytomyr Region State Archives Materials, Zhytomyr region, World War II, Nazi occupation, Holocaust, religious situation, resistance movement.

**Stelnykowycz S., Miakinczenko I. MATERIAŁY PAŃSTWOWEGO
ARCHIWUM OBWODU ŻYTOMIERSKIEGO JAKO ŹRÓDŁO BADANIA
OKUPACJI NAZISTOWSKIEJ REGIONU ŻYTOMIERSKIEGO**

Streszczenie

Celem pracy jest opracowanie materiałów Archiwum Państwowego Obwodu Żytomiarskiego jako źródła badań nad okupacją hitlerowską regionu żytomiarskiego. **Metodologia** badań naukowych opiera się na ogólnych metodach naukowych i specjalnych metodach historycznych z uwzględnieniem podstawowych zasad poznania historycznego. **Aktualność pracy polega na tym**, że po raz pierwszy materiały Archiwum Państwowego Obwodu Żytomiarskiego zostały kompleksowo scharakteryzowane jako źródło opracowania historii okupacji hitlerowskiej obwodu żytomiarskiego. Autorzy dochodzą do **wniošków**, że odpowiednie materiały Archiwum Państwowego Obwodu Żytomiarskiego można podzielić na fundusze „okupacyjne” (trofealne); fundusz organizacji i formacji partyzantki radzieckiej; fundusz Żytomiarskiej Obwodowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich, ustalenia

szkód wyrządzonych przez nich na terytorium obwodu żytomierskiego; zbiory archiwalne; fundacje, w których historia okupacji hitlerowskiej regionu została przedstawiona jako uzupełniająca; czasopisma, broszury, ulotki, fotografie. Materiały te stanowią główną bazę źródłową do opracowania historii okupacji hitlerowskiej obwodu żytomierskiego.

Wyrazy kluczowe: *Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego, obwód żytomierski, II wojna światowa, okupacja nazistowska, Holokaust, sytuacja religijna, partyzantka.*

Статтю надіслано до редколегії 27.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 12.11.2023 р.

УДК 94(477.42)«1919–1984»

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112063>

Ковальчук Іван,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
kovalchuk190586@gmail.com

Researcher ID: H-5072-2016

<https://orcid.org/0000-0002-2726-2866>

ПОСТАТЬ, ПОГЛЯДИ, ІДЕЇ І НАУКОВИЙ ДОРОБОК ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО З ІСТОРИЧНОЇ РЕТРОСПЕКТИВИ: БІОГРАФІЧНО-ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Анотація

*Метою дослідження є біографічно-історіографічний огляд постаті, поглядів, ідей та наукового доробку українського діаспорного вченого-історика та громадського діяча Івана Лисяка-Рудницького. Ключовим завданням є визначення впливу дослідника та його теоретико-методологічних узагальнень на сучасну йому та особливо – пострадянську українську історичну науку. **Методологічну основу** дослідження, перш за все, склали методи історіографічного аналізу та джерелознавчої критики. Саме завдяки аналізу наукового доробку І. Лисяка-Рудницького та досліджень, які присвячені його особі, вдалося цілісно охарактеризувати його внесок до української та світової історичної науки та визначити актуальність його досліджень у наш час. **Наукова новизна** полягає у висвітленні участі І. Лисяка-Рудницького у роботі Міжнародних конгресів істориків, особливо XIII за ліком, який відбувався 1970 р. у Москві. Також доповненням наявного на даний час опису, стала деталізація його роботи над ідеєю налагодження контактів і співпраці між українською радянською та україно-американською діаспорною спільнотами істориків, чому зокрема була присвячена поїздка І. Лисяка-Рудницького до Києва наприкінці серпня 1970 р. Особливо цікавими виявились особисті враження вченого, які він занотував до свого щоденника. **Висновки.** Визначено непересічне місце І. Лисяка-Рудницького в науковому та інтелектуальному житті західної української діаспори у 1950 – 1980-х рр. Не зважаючи на не зовсім вдалу академічну кар'єру та незначну «публікаційну активність», дослідник отримав визнання і*

авторитет у науковому та громадському сегменті північноамериканського істеблішменту.

Ключові слова: діаспора, есе, І. Лисяк-Рудницький, консерватизм, щоденники.

Постановка проблеми. Постановь Івана Лисяка-Рудницького для новітньої української історіографії безперечно є знаковою. У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., коли українська історична наука виходила з прокрустового ложа радянського історіописання, частина молодшої генерації українських істориків звернула свій погляд на дослідницькі здобутки представників зарубіжної та діаспорної історіографії. Саме історична наука західної української діаспори не лише зберегла традиції національної історії – цього у даний час уже було недостатньо, але й створила оригінальний науковий продукт, який і став у нагоді українській історичній науці в період її теоретико-методологічної кризи та трансформації. У розрізі означеної ситуації ім'я і науковий доробок І. Лисяка-Рудницького стали, метафорично висловлюючись, широко відомі у вузьких колах українських істориків, і частково, вчених інших пострадянських країн. Незважаючи на сучасну швидкоплинність наукових теорій та ідей, доробок І. Лисяка-Рудницького і нині не втрачає своєї актуальності не лише як історіографічна, але й як чинна дослідницька теоретична й методологічна схема.

Аналіз актуальних досліджень. Запропонована публікація має завдання здійснити біографічно-історіографічний огляд постаті, поглядів, ідей та наукового доробку Івана Лисяка-Рудницького. В сучасній українській історіографії уже наявний певний пласт публікацій, що висвітлюють це питання. Проте нами сконцентрована увага на впливі біографічних моментів на світоглядне та наукове становлення І. Лисяка-Рудницького.

Статті самого І. Лисяка-Рудницького розпочали передруковуватися у Радянській Україні на хвилі процесів «Перебудови», починаючи з 1989 р. (Грицак, Химка, 1999). Фактично з того часу розпочалося дослідження біографії та наукової спадщини самого вченого. Одним із «піонерів» цієї справи в незалежній Україні став львівський історик Ярослав Грицак. Він був безпосередньо долучений до перекладу і

видання праць І. Лисяка-Рудницького, які отримала назву «Історичні есе» (Лисяк-Рудницький, 1994). Саме Я. Грицак написав інтелектуальну біографію дослідника, опубліковану в журналі «Сучасність» (Грицак, 1994). Уже спільно з діаспорним українським дослідником І.-П. Химкою Я. Грицак досліджував також й епістолярну спадщину І. Лисяка-Рудницького (Грицак, Химка, 1999). Саме І.-П. Химка вже в останній період життя вченого, попри різницю у віці та поглядах, став його другом, та згодом опублікував ряд статей про нього (Химка, 2014).

У 2000 – 2010 рр. до вивчення життя та творчості І. Лисяка-Рудницького зверталися українські історики С. Кульчицький (Кульчицький, 2008), О. Магдич (Магдич, 2016). Певний повторний «бум» вивчення наукового доробку та постаті І. Лисяка-Рудницького відбувся напередодні та в рік його столітнього ювілею – 2019 р. Зокрема, було з'ясовано певні біографічні моменти та опубліковано «Щоденники» (Лисяк-Рудницький, 2019) вченого.

Історіографія окресленої тематики, коротко проаналізована в рамках цієї публікації не є вичерпною. Для нас було важливим вказати основні праці та напрями дослідження життя та діяльності І. Лисяка-Рудницького.

Мета дослідження – здійснити біографічно-історіографічний огляд постаті, поглядів, ідей та наукового доробку українського діаспорного вченого-історика та громадського діяча Івана Лисяка-Рудницького. Ключовим завданням є визначення впливу дослідника та його теоретико-методологічних узагальнень на сучасну йому та особливо – пострадянську українську історичну науку.

Виклад основного матеріалу. За сучасними демографічними мірками, закоротке, на жаль, життя І. Лисяка-Рудницького було сповнене різноманітних та контраверсійних пережиттів об'єктивно-історичного та суб'єктивно-особистісного характеру. Людей, яким випало жити у схожий історичний період, що позначився на їхній долі, заведено характеризувати: «постать на тлі епохи».

Іван Павлович Лисяк-Рудницький народився у родині відомих українських інтелігентів 27 жовтня 1919 р. у Відні. Його батько, Павло Лисяк – знаний адвокат, редактор і співробітник ряду тогочасних українських видань, а також посол до польського сейму

від Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) в 1938 – 1939 рр. Мати – Мілена Рудницька походила з українсько-єврейської родини, докторка філософії (1917 р.), громадсько-політична діячка, згодом – посол від УНДО до польського сейму (1928 – 1935 рр.), одна з засновниць українського фемінізму – голова Союзу українок у Львові (1928 – 1939 рр.) і Світового союзу українок (від 1934 р.). За її наполяганням, справу про Голодомор 1932 – 1933 рр. у Радянській Україні, було винесено на розгляд Ліги Націй та Міжнародного Червоного Хреста (Грицак, 1994, с. 73 – 75).

Оскільки Павло Лисяк працював на еміграційний уряд Євгена Петрушевича, то свідоцтво про народження його сина офіційно видав уряд ЗУНР. Цей випадок історії – народитися українським громадянином – дуже тішив Івана, оскільки за його життя такі випадки були рідкісними, і вони мали велике значення для патріотів нації, яка довгий час була бездержавною (Магдич, 2016).

Шлюб батьків майбутнього вченого виявився невдалим і коротким. У дворічному віці свого сина Івана, його батьки розлучилися. Безпосереднім доглядом і вихованням сина опікувалася мати, а батько суттєво допомагав фінансово, фактично утримуючи його та оплачуючи навчання майже до власної смерті у 1948 р. (Грицак, 1994, с. 75).

Шкільну, а згодом й початки університетської освіти І. Лисяк-Рудницький отримав у Львові – центрі Східної Галичини міжвоєнної Польщі. У 1925 – 1929 рр. він навчався в українській початковій школі, а впродовж 1929 – 1937 рр. – в Академічній гімназії. Згодом – студював право на юридичному факультеті Львівського університету Яна Казимира (1937 – 1939 рр.) (Магдич, 2016).

Міжвоєнна Польща не була зразковою демократичною державою, де будь-який громадянин, незалежно від своєї національності, мав можливість політично, релігійно, національно чи будь-яким іншим чином самовиражатись. І. Лисяк-Рудницький відчув це на собі безпосередньо – 1938 р., він став жертвою антиукраїнських погромів, які влаштувала польська молодь. В університетському коридорі його кастетами побила польська «бойка». Закривавленого І. Лисяка-Рудницького відбили

українські товариші, доправили до українського шпиталу, де якому йому наклали шви. Проте шрам на чолі – слід від кастету, залишився у нього на все подальше життя (Грицак, 1994, с. 77).

У зв'язку із початком Другої Світової війни та встановленням радянської влади в Східній Галичині, умови проживання родини Рудницьких кардинально змінилися. Наприкінці грудня 1939 р. І. Лисяк-Рудницький разом із матір'ю Міленою перейшли радянсько-німецький кордон по замерзлому Сяну. Спочатку вони проживали у Кракові, а від 1940 р. – у Берліні. У цьому ж році І. Лисяк-Рудницький розпочав навчання на факультеті зовнішніх відносин Берлінського університету Фрідріха Вільгельма (1940 – 1943 рр.), на спеціальності радянознавство. У цей час, під впливом лекцій університетського професора, І. Лисяк-Рудницький зацікавився східною літературою. Згодом він сам згадував, що його професор сходознавства за формою читав лекції про східні деспотії, але за змістом виголошував критику нацистського режиму. На його думку, цей випадок демонстрував різницю між націонал-соціалістичним і комуністичним тоталітаризмами. Такі езопівські лекції були би неможливі в університетах за сталінського режиму; у Радянському Союзі простір для інтелектуальної свободи був значно обмеженіший (Химка, 2014). У Берліні 1943 р. І. Лисяк-Рудницький отримав науковий ступінь у сфері міжнародних відносин. Незабаром після захисту він переїхав на проживання до Праги.

Щодо політичних вподобань І. Лисяка-Рудницького довоєнного та воєнного періоду, то вони не були сталими, поступово трансформувалися у бік консерватизму. У молоді роки І. Лисяк-Рудницький перебував під впливом консерватизму, особливо ідей В'ячеслава Липинського, викладених останнім у «Листах до братів-хліборобів» (1926 р.). Протягом короткого періоду навіть брав участь у політичних організаціях прихильників П. Скоропадського, проте згодом відійшов від них. У одному зі своїх листів, датованому 1951 р., він написав, що *«внутрішньо розійшовся з гетьманцями ще під час війни, надивившись в Берліні і Празі до їхньої духовної та організаційної мізерії»* (Грицак, 1994, с. 81 – 82).

У 1940-х рр. І. Лисяк-Рудницький був членом українського студентського товариства «Мазепинець», у якому очолював секцію

пропаганди, Української Студентської Громади у Празі та разом з Андрієм Білинським, Богданом Осадчуком, Омеляном Пріцаком, Василем Рудком, – членом Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімецьчини (НОУС). *«Політична заантажованість Івана під час війни була доволі низькою. Він написав одну малу статтю для «Краківських вістей». Цього тексту він соромився до кінця життя: «гріх молодости», як він мені казав, гріх, про який він щиро шкодував. Як на мене, Іван ставився до свого сумління скрупульозно, оскільки чимало з його сучасників опублікували значно гірші статті в тій же газеті, а також в інших періодичних виданнях, що виходили під нацистською окупацією. То був час і територія, із яких важко було вийти незаплямованим (Химка, 2014).*

І. Лисяк-Рудницький захистив докторську дисертацію у Карловому університеті в квітні 1945 р., буквально за декілька днів до вступу Червоної армії до Праги. Керівником (директором) дисертації був відомий учений Едуард Вінтер, знавець слов'янської та української тематики, а темою стали політичні погляди М. Драгоманова (Грицак, 1994, с. 79). Як згадував уже згодом І. П. Химка: *«Іванові було присуджено ступінь, попри те, що його дисертацію про Драгоманова тоді ще не було завершено. Іван завжди був повільним, ретельним працівником. Як мені здається, Вінтер домовився про присудження докторату, попри незавершену дисертацію, з огляду на невизначеність повоєнної ситуації, а також щоб його блискучий студент мав кращий старт у повоєнному світі. Як Іван пізніше мені розповідав, важлива збірка про Драгоманова, яку він підготував (її видала Українська вільна академія наук у США 1952 р.), деякою мірою була сплатою цього празького боргу. Збірник містив Іванову статтю про політичну думку Драгоманова: за обсягом цей текст дорівнював тогочасній стандартній європейській дисертації і був якісним інтелектуальним продуктом» (Химка, 2014).*

Після Другої світової війни І. Лисяк-Рудницький разом із матір'ю переїхали до Австрії у західну зону окупації, а 1947 р. – до Швейцарії, де деякий час слухав лекції в інституті вищих міжнародних досліджень університету Женеви. За результатами навчання він підготував магістерську дисертацію на тему: «Історія

карпато-української проблеми». Його мати у Женеві працювала директоркою Українського допомогового комітету.

У 1949 р. І. Лисяк-Рудницький одружився із американкою Мері Джоан Бері, яка була з роду квакерів. Влітку 1951 р. вони разом оселилися у США. Тут він проходив дворічне стажування в Колумбійському університеті (Нью-Йорк), що дозволило отримати науковий ступінь доктора філософії. Загалом у США він прожив 20 років і за цей час викладав у місцевих коледжах та університетах, співпрацював із новоствореним (1961 р.) місячником суспільного життя, літератури, мистецтва «Сучасність», який був організований українською еміграцією ФРН, США та Канади. У журналі він пропрацював 6 років і через конфлікт із редакцією у 1967 р. припинив співпрацю із ним (Магдич, 2016).

1968 р. вчений вдруге одружився. Його дружиною стала Олександра Черненко, яка проживала в Канаді, в місті Едмонтон. Наприкінці 1960-х рр. у І. Лисяка-Рудницького погіршилися відносини з деканом історичного факультету Американського університету (м. Вашингтон), у якому він на той час працював. На його захист виступили студенти, які організували масову кампанію протесту проти рішення керівництва факультету не призначати дослідника на посаду «тенюра» («повного професора»). Ці заходи змусили керівництво історичного факультету змінити своє рішення на користь українського дослідника. Але зіпсовані стосунки та недружня атмосфера не дозволили йому продовжити працю у цій установі (Магдич, 2016).

Окремою сторінкою у науковій біографії І. Лисяка-Рудницького стала його участь в Міжнародних історичних конгресах та поїздка до СРСР, зокрема й в Україну.

Загалом Міжнародні історичні конгреси (Міжнародні конгреси історичних наук) представляють собою всесвітні конгреси дослідників історії та суміжних наук, які скликаються кожні 5 років, починаючи з 1900 р., за винятком двох світових воєн (Ісаєвич, 2009, с. 714). І. Лисяк-Рудницький був членом XI, XII і XIII конгресів, які проходили у Стокгольмі, Відні та Москві в 1960, 1965 і 1970 роках відповідно. У своїх спогадах та статтях дослідник описав враження та знакові моменти зазначених заходів.

XI Міжнародний історичний конгрес проходив у Стокгольмі упродовж 21 – 28 серпня 1960 р. Окрім суто наукових і професійних зауваг цей конгрес не отримав відображення у творчій спадщині І. Лисяка-Рудницького. Вчений лише побіжно відзначив (з великим здивуванням. – Авт.), що учасник від Радянської України Володимир Голобуцький не володіє жодною західною мовою (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2, с. 409–418, 428).

Більш епістолярно представленим в описах вченого є XII Міжнародний історичний конгрес, що проходив 29 серпня – 5 вересня 1965 р. у Відні. І. Лисяк-Рудницький зробив фундаментальне порівняння цих двох конгресів: *«Головна різниця між стокгольмським та віденським конгресами полягала не в цих технічних деталях, але в іншій політичній атмосфері. XI Міжнародний історичний конгрес стояв під знаком “холодної війни”. На ньому раз-у-раз доходило до ідеологічно-політичних сутичок... Тепер же у Відні історики зі східного блоку радикально змінили тон... Вони продовжували захищати відому марксо-ленінську догматику, але принаймні їхній тон не був такий агресивний, як у минулому; вони часто закінчували свої виступи примирливою заявою, що, мовляв, обмін думок між ученими різних країн корисний, не зважаючи на розходження у світогляді»* (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2, с. 419–420).

На віденському конгресі І. Лисяк-Рудницький мав зустріч з членом радянської делегації, директором Інституту історії АН УРСР, професором Кузьмою Дубиною. Для нього ця подія і сама особа К. Дубини стали своєрідним віддзеркаленням радянської системи історичної науки та місця в ній української складової. Так, вчений відзначив: *«маємо справу не з “чистим”, “кабінетним” ученим, а з “науковцем-політиком”»*. Правда він відразу ж відзначив, що *«це тип, зрештою, добре знайомий з американського академічного світу»* (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2, с. 427).

«Про інтелектуальні кваліфікації К. К. Дубини, – його освіту й начитаність, – не можу сказати нічого, крім одного: він не володіє жодною західною мовою». Таке ж спостереження вже було зроблено відносно В. Голобуцького на попередньому – стокгольмському конгресі. Із цих випадків І. Лисяк-Рудницький зробив промовисте і змістовне узагальнення: *«Отже маємо тут справу з суспільством, яке навіть у своїй інтелектуальній верстві*

ізолюване від зовнішнього світу. Закордонні подорожі, особисті зустрічі й контакти з чужоземцями, а навіть користування чужомовною літературою й досі не стали для українського підрадянського науковця щоденним хлібом. Чи треба кращого доказу тієї жахливої провінційності, що на неї засуджене українське культурне життя в УРСР?» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2, с. 428).

Щодо особистих та професійних якостей радянського делегата, вказано наступне: *«При цьому проф. Дубина виявив себе як досвідчений диспутант, що зручно відбивав висунені закиди»* (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2, с. 428). Підсумовуючи загальне враження від особистої зустрічі, І. Лисяк-Рудницький визначив: *«Це людина з чималим практичним розумом та життєвим досвідом. Не було помітно в ньому ані заляканості й розубленості, ані чванькуватості й грубіяництва, що творять звичайні атрибути радянських людей в контактах з зовнішнім світом. <...> Було відчутно в ньому, що він належить до провідної верстви радянського суспільства і має відношення до сфери влади. Приємно було познайомитися з цим представником українського “червоного дворянства”»* (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2, с. 429).

Зустріч з представниками історичної науки УРСР, поїздка окрім Відня і до Праги, де І. Лисяк-Рудницький контактував із українськими емігрантами, стали поштовхом до сміливої акції діаспорних вчених та громадських діячів. Мова йде про підготовку, впродовж 1966 – 1967 рр. та публікацію так званої «Заяви» – колективного «документу політичної думки», яка адресувалася до української громадськості як в УРСР, так і на еміграції. 2 листопада 1967 р. текст «Заяви», який підписали 35 американських професорів українського походження був надісланий найвищим державним і партійним діячам СРСР та УРСР (Грицак, 1994, с. 89–90). Офіційної відповіді на документ отримано не було. Окрім того, в національно-патріотичному середовищі української діаспори такий вчинок викликав негативну реакцію, оскільки передбачав подальшу можливість співпраці між еміграцією та представниками української радянської сторони.

Несподіваного продовження ця справа набула 1969 р., коли влітку до Нью-Йорка приїхав проректор із міжнародних зв'язків Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка

Гліб Цветков. Він зустрівся із українськими діаспорними науковцями та обговорив можливість налагодження контактів між ними та радянськими науковцями в УРСР. Представником еміграційних кіл на цих переговорах виступив І. Лисяк-Рудницький. З ним Г. Цветков обговорював можливість приїзду групи американських професорів українського походження у Радянську Україну для читання лекцій та зустрічей з місцевими вченими. Деталі майбутньої подорожі мали узгодити під час участі І. Лисяка-Рудницького в XIII Міжнародному історичному конгресі в Москві та подальшої подорожі до Києва (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 625).

Московський конгрес істориків відбувався 16 – 23 серпня 1970 р., у його роботі загалом взяли участь майже 3,5 тис. делегатів. Засідання конгресу проводилися у будівлях Московського державного університету імені М. В. Ломоносова. Робота конгресу була позначена конфронтацією між радянськими та західними істориками. Найчисельнішою, після радянської, була делегація вчених із США, членом якої був І. Лисяк-Рудницький. *«Враження від радянського побуту: сірість, убожество, побутова відсталість»* – такі нотатки зробив І. Лисяк-Рудницький після першого «знайомства» з радянською столицею (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 626). Окрім участі у засіданнях сесій конгресу, його організатори наповнили дозвілля делегатів рядом екскурсій, відвідувань культурно-мистецьких заходів. *«Підсумки вражень від Конгресу: <...> – Рівень доповідей, які були розповсюджені задалегідь, не здався мені надто високий, у всякому разі я не знаходив там відкриття і нових ідей. <...> Явно переважають науковці з СРСР та соціалістичних країн. <...> На Конгресі було мало визначних американських учених – точніше, якщо вони взагалі приймали участь у Конгресі, то тільки в ролі глядачів. – В галузі, яка мені близька – російська і східноєвропейська історія – читав доповідь тільки один американець, Richard Pipes (Річард Пайпс. – Авт.). Загальні враження від Москви – технічна відсталість і бюрократична волокита; порядок, дисципліна, чистота; імперський стиль»* (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 633).

Після перебування у Москві, І. Лисяк-Рудницький вирушив до Києва у справі налагодження подальших контактів із українською стороною. Перебуваючи протягом тижня, наприкінці серпня

1970 р. у Києві, він провів численні переговори та мав зустрічі, офіційного і неофіційного рівня, з українськими радянськими науковцями. Врешті-решт у міністерстві вищої і середньої спеціальної освіти УРСР була узгоджена така програма візиту: «Поїздка групи професорів (15 осіб. – Авт.) відбудеться в червні 1971. Місця: Київ, Львів і, мабуть Харків» (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 642).

Свої враження і думки від побаченого в Києві та від спілкування із місцевими українцями, І. Лисяк-Рудницький резюмував так: *«Заклучні спостереження про Київ: Якась дивовижна симбіоза української й російської стихій: Всі офіційні написи на установах в обох мовах, на крамницях переважно українські. Але на вулицях переважає російська мова. Проте коли ви говорите по-українськи вам відповідають по-українськи. – Відчувається підкреслювання українства на рівні, назв'єм це декоративнім: Український народний орнамент широко використовується, наприклад в декорації метро й підземних переходах під вулицями (декоративні холи з розписами на стінах), в оформленні будинків і вітрин крамниць, вишивані блюзки кельнерок в ресторанах тощо. Чи це все тільки бутафорія? Гадаю, що поруч з бутафорією, в тому є якийсь елемент живого, реального»* (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 642).

Поїздка американських вчених українського походження до Радянської України, попередньо запланована на червень 1971 р. не була реалізована. Ініціативна група з американської сторони наприкінці грудня 1970 р. надіслала листа до представника Української РСР в ООН І. Хміля з викладенням плану поїздки. Але радянська сторона відступила від попередніх домовленостей, а на початку березня 1971 р. з Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка надійшла негативна відповідь. *«Була кинута ось така фраза в наш бік: “Они хотят пробить брешь в стене нашей крепости!”»* (Грицак, 1994, с. 91–92).

У 1971 р. І. Лисяк-Рудницький переїхав на батьківщину своєї дружини, до Едмонта (Магдич, 2016). Тут він отримав посаду професора східноєвропейської історії у місцевому Альбертському університеті. Син вченого Петро, згодом згадував, що лише після переїзду до Едмонта І. Лисяк-Рудницький опинився у спорідненому з його інтелектуальними нахилами середовищі

(Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. X). Додатковим свідченням цьому є також та обставина, що 1976 р. за матеріальної підтримки української діаспори, він разом із колегами заснували при Альбертському університеті Канадський інститут українських студій (Кульчицький, 2008). Окрім вказаних інституцій І. Лисяк-Рудницький був членом НТШ і УВАН.

У 1973 р. вийшла друком єдина прижиттєва праця І. Лисяка-Рудницького у вигляді повноцінної книги – «Між історією та політикою», яка складалася із тематичних авторських статей. Ця робота справила потужний інтелектуальний вплив на українських еміграційних істориків (Грицак, 1944, с. 96). Формат монографії, уніфікованого наукового дослідження не був до вподоби інтелектуальній вдачі вченого. Одноліток і друг І. Лисяка-Рудницького від часів навчання у Львівському університеті, О. Прицак вважав найбільш відмітною рисою творчості свого товариша відданість невеликим (від 10 до 40 стор.) науково-публіцистичним есе, кожне з яких шліфувалося «до нескінченності», аж поки автор не починав вважати подальше вдосконалення тексту малоефективним і, отже, оцінював його як придатний до опублікування. Іноді І. Лисяк-Рудницький повертався до опрацьованої теми через багато років, щоб створити новий текст, який не повторював попереднього. Його есе – близько 50 за все життя, мали довершену логічну структуру та продуманий філософський контекст. Сильною стороною автора було те, що проблеми минулого українського народу розглядалися у них із позиції всесвітньої історії, враховуючи методологію західної історичної науки, яку він досконало освоїв (Кульчицький, 2008).

Учень та друг І. Лисяка-Рудницького, І.-П. Химка вказував: «Він не був конвеєрним істориком – історіописання було для нього процесом глибокого осмислення та вираженої презентації, а не індустріального виробництва» (Химка, 2014).

Працюючи в Едмонтоні, І. Лисяк-Рудницький мав намір паралельно займатися підготовкою синтетичного курсу історії України, розрахованого в першу чергу на західного, неукраїнського читача. Основною його складовою мав би стати період ХІХ–ХХ ст. – етап формування української модерної нації. Щоб дослідження мало б все ж комплексний характер, вчений додатково студіював

середньовічну та ранньомодерну історію України (Грицак, 1994, с. 94). Наприкінці 1975 р. він разом із дружиною приїздив до Польщі, для роботи в архіві, з пошуку необхідних документів (Грицак, 1944, с. 94). Зокрема, його цікавили матеріали з історії української політичної думки Галичини періоду «весни народів» (1848) (Бевз, Яремчук, 2005, с. 204).

Реалізації планів і творчих задумів вченого завадили хвороба та раптова смерть. І. Лисяк-Рудницький помер у розквіті наукового потенціалу та громадської активності 25 квітня 1984 р. у Едмонтоні від серцевого нападу (інфаркту) у віці 64 років.

За свою академічну кар'єру І. Лисяк-Рудницький не опублікував повноцінної монографії, що в західному науковому співтоваристві є критерієм ефективності вченого. Попри це, ще за життя і вже після смерті, він мав великий інтелектуальний вплив на своїх сучасників та майбутні покоління дослідників, зокрема вже й незалежної України. У Канадському інституті українських студій університету Альберта в місті Едмонтоні 1987 р. за редакцією сина Петра вийшла друком збірка статей «Essays in Modern Ukrainian History» (Rudnytsky L. Ivan, 1987). П'ятсотсторінкова книга складалася із 22 есе, які мали глибокий зміст і довершену форму.

Найбільшою науковою заслугою І. Лисяка-Рудницького прийнято вважати його розроблення проблематики східноєвропейського націєтворення та національної ідентичності. Він вважав, що творення нації відбувається шляхом реалізації ідеї суспільного договору, *«де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватися правами й виконувати обов'язки»* (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 12). Він підкреслював особливість і трагізм українського націєтворчого процесу в європейському контексті. В українському світі *«нема прямого помосту між Україною короля Данила та гетьмана Хмельницького, між Україною Мазепи та Петлюри. Здобутки та традиції перших не могли прямою лінією перейти до останніх. Доводилося починати "наново". Ось тут лежить головна причина хронічної політичної незрілості українського суспільства, його інфантильності та примітивізму»* (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 20). Під час аналізу українського державотворення вчений використовував термін «історичні» та «неісторичні» нації. Долю української нації

він визначив як «неісторичну». Говорячи про націєтворчий потенціал українців у новітній період, І. Лисяк-Рудницький зазначав: «він зробив великий поступ під час революції та в 1920-ті роки, але... процес формування нації був зупинений і почати повернений назад протягом чвертьстолітнього правління Сталіна. Дискусійним є, чи Україну навіть сьогодні можна вважати повною нацією...» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 37–38). Важливим для дослідника були також поняття «ідентичність» та «національний характер». Щодо українського варіанту, то він акцентує увагу, що виняткове значення у його формуванні має перебування України «між Сходом і Заходом». Вчений підкреслював органічну приналежність України до європейської спільноти (основним аргументом була спільна культурна та політична спадщина) (Діптан, 2020, с. 73–74).

Важливою складовою наукового доробку І. Лисяка-Рудницького є осмислення українсько-польських відносин. Він стверджував, що українсько-польські відносини значним чином визначили шляхи історичної долі обох народів. Також, на його думку, головню відповідальною стороною за минулі невдачі в стосунках двох народів є саме поляки. Водночас він не знімав відповідальності й з українців, оскільки з їхньої сторони також було допущено багато прорахунків, помилок і згаяно не одну нагоду для досягнення порозуміння (Бевз, Яремчук, 2005, с. 205–206). Особливо повчальним із позиції нашого сьогодення є такий його висновок: «Нездатність поляків і українців по-приятельськи розв'язати свої розходження вже двічі спричинила знищення України і Польщі і мостила шлях російському тріумфу» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 104).

Мав вчений і здобутки в опрацюванні українсько-єврейських відносин. Зокрема, його розроблення цієї проблематики відбулося через призму програми, запропонованої свого часу М. Драгомановим. Сучасна українська дослідниця Ірина Діптан стверджує, що роздуми І. Лисяка-Рудницького стосовно українсько-єврейського порозуміння є комплексними, враховують конкретно-історичні умови розвитку Східної Європи, де кількість єврейського населення була значно більшою, ніж у Західній (Діптан, 2014, с. 26). Його власне бачення перспективи українсько-єврейських взаємин було таким: «Українська політика... могла

бути лише частково успішною, тому що серед чималої і дедалі більшої частини єврейського народу у новітні часи існувало глибоке прагнення до асиміляції й інтеграції у неєврейський світ» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1, с. 124).

Статті І. Лисяка-Рудницького розпочали передруковуватися ще в Радянській Україні з 1989 р. (Грицак, Химка, 1999). Уже в незалежну Україну він «увійшов» своїм науковим доробком 1994 р., коли завдяки старанням колективу перекладачів, упорядників, редакторів було опубліковано двотомник «Історичні есе» (Лисяк-Рудницький, 1994, т. 1; Лисяк-Рудницький, 1994, т. 2), що згодом став історичним бестселером.

Варто зазначити, що зацікавлення концептуальними публікаціями І. Лисяка-Рудницького спостерігалось і серед ліберальних науковців та громадськості загалом у Російській Федерації, щоправда у період її відносно демократичного історичного відтинку – 1990-х – початку 2000 р. За ініціативи та безпосередньої участі Віктора Мироненка – українця за походженням, постаті контраверсійної, а на той час заступника голови правління Ради земляцтв України в РФ, 2007 р. у серії «Библиотека украинской мысли» було опубліковано російськомовну працю «Між історією та політикою» – фактично дещо дайджестний варіант «Історичних есе». У передмові, авторства Я. Грицака, вказувалося, що І. Лисяк-Рудницький – «один із видатних українських істориків ХХ століття» (Лисяк-Рудницький І. П., 2007, с. 5).

Ніби другу хвилю інтересу до постаті та творчого доробку І. Лисяка-Рудницького «породив» його столітній ювілей, що позначився рядом заходів в академічних колах. Також, завдяки старанням цілої низки дослідників та сина Петра, було опубліковано «Щоденники» І. Лисяка-Рудницького. Це масштабний фоліант обсягом 696 сторінок, у якому висвітлюється широкий спектр подій біографії вченого – життя Львова у 1930-х рр., справи української громади Кракова у 1939 – 1940 рр., побут у нацистському Берліні та окупованій Празі (1940 – 1945 рр.), побут та еміграція у Західній Європі та США 1945 – 1954 рр. У записах І. Лисяка-Рудницького мітяться багато цінної інформації про центральні сюжети української історії ХХ ст., його мотиви та процес особистісного та професійного формування (Лисяк-

Рудницький, 2019). Також у 2019 р., зважаючи на значний дослідницький та читацький запит, відбулося перевидання його «Історичних есе».

Висновки. Проведений у статті біографічно-історіографічний огляд постаті І. Лисяка-Рудницького засвідчив його непересічне місце в науковому та інтелектуальному житті західної української діаспори у 1950 – 1980-х рр. Попри не зовсім успішну академічну кар'єру, часті зміни місця викладання і відсутність опублікованих монографій вчений здобув визнання і «заробив» авторитет у науковому та громадському сегменті північноамериканського істеблішменту. Певною новизною, завдяки опублікованим щоденникам, відзначена участь І. Лисяка-Рудницького в Міжнародних конгресах історичних наук. Особливо цікавими стали його враження від поїздки до Москви, а згодом і до Києва наприкінці серпня 1970 р. У своїх оцінках та спостереженнях він висловив не лише різницю у наукових підходах, а й світоглядні розмежування між радянськими вченими та представниками інтелектуальної спільноти «прогнилого Заходу».

Подальше дослідження життя, діяльності та наукового доробку І. Лисяка-Рудницького, перш за все, зумовлюється джерельним аспектом, оскільки наявний ресурс уже достатньо вивчений. Перспективною у цьому напрямку нам видається епістолярна спадщина дослідника, яка здатна розширити наявні на сьогодні уявлення про його особу.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакції журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до публікації.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Бевз, Т. А., Яремчук, В. Д. (2005). Проблема україно-польських стосунків у працях І. Лисяка-Рудницького. *Гілея*. № 3. С. 204–213.

Грицак, Я. (1994). Іван Лисяк-Рудницький (нарис інтелектуальної біографії). *Сучасність*. № 11. С. 73–96.

Грицак, Я., Химка, І.-П. (1999). Листування Івана Лисяка-Рудницького й Романа Роздольського. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/Lysiak->

Rudnytskyi_Ivan/Lystuvannia_Ivana_Lysiaka-Rudnytskoho_i_Romana_Rozdolskoho.pdf? (Accessed 30 October 2023).

Діптан, І. І. (2014). Іван Лисяк-Рудницький про драгоманівську концепцію українсько-єврейського порозуміння. *Історико-політичні студії* : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київський нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Ін-т історії українського суспільства ; голова ред. кол. І. Д. Дудко. Київ : КНЕУ. № 2. С. 25–34.

Діптан, І. (2020). Іван Лисяк-Рудницький про українське націєтворення в європейському контексті. *Сіверянський літопис*. № 6. С. 63–76.

Ісаєвич, Я. (2009). Міжнародні конгреси істориків. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наук. думка. Т. 6. С. 714–726.

Кульчицький, С. (2008). Піднімаючись над догмами. Іван Лисяк-Рудницький – зірка серед українських інтелектуалів. *День*. № 223. URL: <https://m.day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/pidnimayuchys-nad-dohmamy> (Accessed 25 October 2023).

Лисяк-Рудницький, І. (1994). Історичні есе: в 2 т. Т. 1. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ: Основи. 554 с.

Лисяк-Рудницький, І. (1994). Історичні есе: в 2 т. Т. 2. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. Київ: Основи. 573 с.

Лисяк-Рудницький, І. (2019). Щоденники / Програма дослідження модерної історії та суспільства України імені Петра Яцика; Інститут історичних досліджень львівського національного університету імені Івана Франка; Канадський Інститут Українських Студій Університету Альберти. Київ: Дух і Літера. 696 с.

Лысяк-Рудницкий, И. (2007). Между историей и политикой / Под ред. Д. Фурмана, Я. Грицака. Москва; Санкт-Петербург: Летний сад. 636 с.

Магдич, О. (2016). Іван Лисяк-Рудницький: від емігранта-контролера до реформатора освіти. URL: <https://photo-lviv.in.ua/ivan-lysyak-rudnytskyj-vid-emihranta-kontrolera-do-reformatora-osvity/> (Accessed 27 October 2023).

Химка, І. (2014). Наш історик, наша епоха: Іван Лисяк-Рудницький. Критика. Рік XVIII. Ч. 3–4 (197–198). С. 4–8. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/nash-istoryk-nasha-epokha-ivan-lysyak-rudnytskyu> (Accessed 18 October 2023).

Rudnytsky L., I. (1987). Essays in modern Ukrainian history. Edited by Peter L. Rudnytsky / Canadian Institute of Ukrainian Studies. Distributed by the University of Toronto Press. Edmonton. 499 p.

References

Bevz, T. A., Yaremchuk, V. D. (2005). Problema ukraino-polskykh stosunkiv u pratsiakh I. Lysiaka-Rudnytskoho. Hileia. № 3. S. 204–213. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. (1994). Ivan Lysiak-Rudnytskyi (narys intelektualnoi biohrafii). Suchasnist. № 11. S. 73–96. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya., Khymka, I.-P. (1999). Lystuvannia Ivana Lysiaka-Rudnytskoho y Romana Rozdolskoho. [in Ukrainian]. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Lystuvannia_Ivana_Lysiaka-Rudnytskoho_i_Romana_Rozdolskoho.pdf? (Accessed 30 October 2023).

Diptan, I. I. (2014). Ivan Lysiak-Rudnytskyi pro drahomanivsku kontseptsiyu ukrainsko-yevreiskoho porozuminnia. Istoryko-politychni studii : zb. nauk. prats / M-vo osvity i nauky Ukrainy, DVNZ «Kyivskyi nats. ekon. un-t im. Vadyma Hetmana», In-t istorii ukrainskoho suspilstva ; holova red. kol. I. D. Dudko. Kyiv : KNEU. № 2. S. 25–34. [in Ukrainian].

Diptan, I. (2020). Ivan Lysiak-Rudnytskyi pro ukrainske natsiietvorennia v yevropeiskomu konteksti. Siverianskyi litopys. № 6. С. 63–76. [in Ukrainian].

Isaievych, Ya. (2009). Mizhnarodni konhresy istorykiv. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada: V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka. T. 6. S. 714–726. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2008). Pidnimaiuchys nad dohmamy. Ivan Lysiak-Rudnytskyi – zirka sered ukrainskykh intelektualiv. Den. № 223. [in Ukrainian]. URL: <https://m.day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/pidnimayuchys-nad-dohmamy> (Accessed 25 October 2023).

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Istorychni ese: v 2 t. T. 1. / Per. z anhl. M. Badik, U. Havryshkiv, Ya. Hrytsaka, A. Deshchytsi, H. Kyvan, E. Pankeievoi. Kyiv: Osnovy. 554 c. [in Ukrainian].

Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Istorychni ese: v 2 t. T. 2. / Per. z anhl. U. Havryshkiv, Ya. Hrytsaka. Kyiv: Osnovy. 573 c. [in Ukrainian].

Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). Shchodennyky / Prohrama doslidzhennia modernoi istorii ta suspilstva Ukrainy imeni Petra Yatsyka; Instytut istorychnykh doslidzhen Ivivskoho natsionalnogo universytetu imeni Ivana Franka; Kanadskyi Instytut Ukrainskykh Studii Universytetu Alberty. Kyiv: Dukh i Litera. 696 s. [in Ukrainian].

Lisyak-Rudnitskii, I. (2007). Mezhdru istoriei i politikoi / Pod red. D. Furmana, Ya. Gritsaka. Moskva; Sankt-Peterburg: Letnii sad. 636 s. [in Russian].

Mahdych, O. (2016). Ivan Lysiak-Rudnytskyi: vid emihranta-kontrolera do reformatora osvity. [in Ukrainian]. URL: <https://photo-lviv.in.ua/ivan->

lysyak-rudnytskyj-vid-emihranta-kontrolera-do-reformatora-osvity/ (Accessed 27 October 2023).

Khymka, I. (2014). Nash istoryk, nasha epokha: Ivan Lysiak-Rudnytskyi. Krytyka. Rik KhVIII. Ch. 3–4 (197–198). S. 4–8. [in Ukrainian]. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/nash-istoryk-nasha-epokha-ivan-lysyak-rudnytskyj> (Accessed 18 October 2023).

Rudnytsky L., I. (1987). Essays in modern Ukrainian history. Edited by Peter L. Rudnytsky / Canadian Institute of Ukrainian Studies. Distributed by the University of Toronto Press. Edmonton. 499 p. [in English].

Kovalchuk I. THE CHARACTER, VIEWS, IDEAS AND SCIENTIFIC WORK OF IVAN LYSYAK-RUDNYTSKY FROM A HISTORICAL RETROSPECT: BIOGRAPHICAL AND HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

Abstract

The purpose of the study is a biographical and historiographical review of the figure, views, ideas and scientific work of the Ukrainian diasporic scholar-historian and public figure Ivan Lysiak-Rudnytskyi. The key task is to determine the influence of the researcher and his theoretical and methodological generalizations on his contemporary and especially post-Soviet Ukrainian historical science. The methodological basis of the research was primarily the methods of historiographical analysis and source criticism. Thanks to the analysis of I. Lysyak-Rudnytskyi's scientific output and the research dedicated to him, it was possible to comprehensively characterize his contribution to Ukrainian and world historical science and determine the relevance of his research even in our time. The scientific novelty is the coverage of I. Lysiak-Rudnytskyi's participation in the work of the International Congresses of Historians, especially the 13th Congress of Historians, which took place in 1970 in Moscow. Also a supplement to the currently available description was the detailing of his work on the idea of establishing contacts and cooperation between the Ukrainian Soviet and Ukrainian-American diaspora communities of historians, to which the trip of I. Lysiak-Rudnytskyi to Kyiv at the end of August 1970 was dedicated. impressions of the scientist, which he noted in his diary. Conclusions. The unique place of I. Lysiak-Rudnytskyi in the scientific and intellectual life of the Western Ukrainian diaspora in the 1950s - 1980s is determined. Despite his not entirely successful academic career and insignificant "publishing activity", the researcher received recognition and authority in the scientific and public sphere segments of the North American establishment.

Key words: diaspora, essay, I. Lysiak-Rudnytskyi, conservatism, diaries.

**Kowalczyk I. CHARAKTER, POGLĄDY, IDEE I TWÓRCZOŚĆ
NAUKOWA IWANA ŁYSYAKA-RUDNICZYCKIEGO Z RETROSPEKCYJ
HISTORYCZNEJ: PRZEGLĄD BIOGRAFICZNY I
HISTORIOGRAFICZNY**

Streszczenie

Celem opracowania jest biograficzny i historiograficzny przegląd postaci, poglądów, idei i twórczości naukowej ukraińskiego uczonego-historyka i osoby publicznej Iwana Łysiaka-Rudnickiego. Kluczowym zadaniem jest określenie wpływu badacza i jego uogólnień teoretycznych i metodologicznych na jego współczesną, a zwłaszcza poradziecką ukraińską naukę historyczną. **Podstawą metodologiczną** badań były przede wszystkim metody analizy historiograficznej i krytyki źródeł. Dzięki analizie dorobku naukowego I. Łysiaka-Rudnickiego oraz poświęconym mu badaniom udało się kompleksowo scharakteryzować jego wkład w naukę historyczną Ukrainy i świata oraz określić aktualność jego badań także w naszych czasach. **Nowością naukową** jest omówienie udziału I. Łysiaka-Rudnickiego w pracach Międzynarodowych Kongresów Historyków, zwłaszcza XIII Zjazdu Historyków, który odbył się w 1970 roku w Moskwie. Uzupełnieniem obecnie dostępnego opisu było także uszczegółowienie jego prac nad koncepcją nawiązania kontaktów i współpracy między środowiskami historyków ukraińskiej sowieckiej i ukraińsko-amerykańskiej diaspory, do której udał się I. Łysiak-Rudnicki do Kijowa o godz. pod koniec sierpnia 1970 r. poświęcono wrażenia naukowca, które zanotował w swoim dzienniku. **Wnioski.** Ustalone zostaje wyjątkowe miejsce I. Łysiaka-Rudnickiego w życiu naukowym i intelektualnym zachodnio-ukraińskiej diaspory lat 50. – 80. Pomimo nie do końca udanej kariery naukowej i niewielkiej „działalności wydawniczej”, badacz zyskał uznanie i autorytet w środowisku segmenty nauki i sfery publicznej północnoamerykańskiego establishmentu.

Słowa kluczowe: diaspora, esej, I. Łysiak-Rudnicki, konserwatyzm, pamiętniki.

Статтю надіслано до редколегії 23.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 25.10.2023 р.

УДК 94(=411.16)(477.81)"1939/1941"

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112064>

Михальчук Роман,
кандидат історичних наук, професор
Рівненського державного
гуманітарного університету
r.mykhalchuk@ukr.net
[ResearcherID AAD-6148-2020](https://orcid.org/0000-0001-9313-4830)
<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА МІЗОЧА В 1939-1941 РР.

Анотація

Мета дослідження – проаналізувати становище єврейської громади в Мізочі після встановлення радянської влади в Західній Україні в 1939-1941 рр. На основі історіографічного доробку та джерельної бази, відтворити процес радянзації Західних областей України та прикладі волинського містечка Мізоч, показати негативні зміни у житті єврейської громади після встановлення радянських порядків в 1939-1941 рр. **Методологія** базується на засадах історизму та об'єктивності. Дослідження побудоване на основі загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Застосовано методи архівної евристики, наукової критики. Особливу увагу звернено на метод усної історії. **Наукова новизна.** На основі досягнень історіографії та широкого спектру джерел, проаналізовано зміни у статусі та становищі єврейської громади містечка Мізоч на Рівненщині після радянзації краю в 1939-1941 рр. Дослідження виконано на основі аналізу джерел, частина яких вводиться до наукового обігу вперше. **Висновки.** Початок Другої світової війни та окупація Західних областей України призвели до кардинальної зміни життя місцевих жителів. Встановлення радянської влади супроводжувалося насадженням насильницьких практик та тоталітарних порядків. Єврейська громада Мізоча потрапила під репресії - заборонено функціонування сіоністських організацій. Чимало євреїв-біженців намагалися втекти від Голокосту з окупованої Польщі і прибули в Мізоч, де зіштовхнулися зі свавіллям та репресіями радянської влади. Багато з них потрапили у Сибір, водночас така доля врятувала їх від Голокосту. Євреям заборонили займатися підприємництвом та бізнесом, вони змушені бути найманими працівниками. Значно знизився рівень їхнього життя.

Ключові слова: Єврейська громада, єврейські біженці, Мізоч, радянські репресії, «перші совести», Західна Україна, націоналізація.

Постановка проблеми. В другій половині вересня 1939 р. у Західній Україні була встановлена радянська влада (так звані «перші совети»). Уклад життя місцевих жителів кардинально змінився. Під репресії потрапили явні та уявні вороги нової влади - поляки, євреї, українці. Підозрюваними особами стали члени різних націоналістичних, сіоністських організацій тощо. Єврейська громада містечка Мізоч на Волині в міжвоєнний період мала сіоністські організації, які зі встановленням радянської влади змусили припинити своє існування. Чимало євреїв-біженців прибули з окупованої Польщі в Мізоч, де вони зіштовхнулися зі свавіллям та репресіями радянської влади. Загальний рівень життя знизився, адже традиційну зайнятість євреїв в бізнесі та торгівлі заборонили. Вони змушені були приєднуватися до державних кооперативів та ставати найманими працівниками. В даній розвідці буде проаналізовано становище мізоцьких євреїв в 1939-1941 рр., та ті зміни, які принесла радянська влада в їхнє життя в переддень Голокосту.

Аналіз досліджень. Дослідженню історії Мізоча в часи Другої світової війни, зокрема і часовий відтинок (1939-1941 рр.), який перебуває у фокусі нашого аналізу, присвячено працю Романа Михальчука. Зокрема, автор монографії висвітлив репресивні заходи радянської влади щодо місцевого населення. Однак увагу у книзі передусім звернено на українців та поляків. Отже, становище євреїв ще потребує детальнішого аналізу (Михальчук, 2022). Специфіку встановлення радянської влади в Мізочі та околицях, захоплення влади “советами” висвітлено у дослідженнях Андрія Руккаса (Руккас, 2019) та Володимира Остапука (Остапук, 2021). Праця Володимира Сергійчука демонструє тоталітарність радянської влади та опір місцевого населення Волині окупантам в 1939-1941 рр. (Сергійчук, 2005). Закордонну історіографію представляє дослідження ізраїльського науковця Іцхака Арада. В окремому розділі автор аналізує становище, в яке потрапили євреї Східної Європи після початку Другої світової війни з вересня 1939 року (Арад, 2007).

Використані у дослідженні **джерела** дають можливість аналізувати події з погляду свідків та жертв, які постраждали від наслідків радянзації 1939-1941 рр. Це свідчення євреїв з Меморіальної книги пам'яті Мізоча (Меморіальна книга Мізоча

(Mizocz; sefer zikaron, 1961)); джерела Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США (USC SFI VHA, Testimony 38193. Mariia Moseichuk; Testimony 38507. Isaac Rozenblat; Testimony 38669. Nikolai Slobodiuk; Testimony 46431. George Ganzberg); спогади мізоцької польки Регіни Шабловської-Лутинської (Шабловська-Лутинська, 2021); джерела з Державного архіву Рівненської області.

Мета статті – проаналізувати становище єврейської громади волинського містечка Мізоч під час встановлення радянської влади в Західній Україні в 1939-1941 рр.

Виклад основного матеріалу. 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу і розпочалася Друга світова війна. Згідно з таємним німецько-радянським протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. терени Західної Волині мали відійти до складу радянської держави. У своїй промові по радіо голова міністрів СРСР В'ячеслав Молотов пояснював вторгнення радянських військ за р. Збруч «внутрішньою неспроможністю і явною недієздатністю Польської держави» (Сергійчук, 2005, с. 7).

У Мізоч частини Червоної армії увійшли 17 вересня 1939 р. Місцеве населення по різному сприйняли такі події. Наприклад, для мізоцького єврея Джорджа Ганзберга, це був «справжній сюрприз». Він зазначав, що після окупації Чехословаччини йшли розмови про можливий розвиток німецької агресії, але «ми завжди відчували, що Радянський Союз - з одного боку, Англія і Франція - з іншого боку, що Гітлер не посміє. Але, як виявилось, він таки посміє» (USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg). Згідно плану наступальної операції радянських військ, південна частина Волинського воєводства, у т.ч. й територія Мізоцької гміни Здолбунівського повіту, опинилася в смузі наступу 8-го стрілецького корпусу. 81-ша стрілецька дивізія мала вийти на лінію Здолбунів – Мізоч (виключно), а 44-та стрілецька дивізія комбрига – на лінію Мізоч (включно) – Стара Мощаниця. Одночасно 36-та окрема танкова дивізія разом із супровідним стрілецьким підрозділом повинна була зайняти район Здолбунів – Мізоч і до вечора увійти в Дубно (Руккас, 2019, с. 182).

Загалом під час вторгнення в Західну Україну радянські військові не зустріли великого опору. Окремий випадок стався в Мізочі. Як зазначає дослідник Андрій Руккас, чи не єдиний бій у

південній частині Волинського воєводства між польськими та радянськими військами 17 вересня 1939 р. відбувся в Мізочі. Підходячи до поселення, батальйон 25-го стрілецького полку 44-ї дивізії одержав повідомлення, що на залізничній станції стоїть польський військовий ешелон. Батальйон розгорнувся у бойовий порядок: одна рота стала обходити станцію з півночі, друга – з півдня, третя – наступала з фронту. Наблизившись до станції на 100-150 м, одна з рот потрапила під кулеметний вогонь. Червоноармійці змушені були рухатися по-пластунськи. Після півгодинного бою опір поляків був зламаний. До полону потрапило 60 офіцерів та 98 солдат, трофеями стали 2 ручні кулемети, 150 гвинтівок, 5 автомашин та 2 польові кухні. Радянська сторона втратила одного бійця, троє було поранено. Постраждало троє коней (Руккас, 2019, с. 183).

Крім того, згадується ще одна перестрілка, яка сталася між радянськими військами та польськими юнаками, членами місцевого осередку парамілітарної організації «Стрілецький Союз». Радянські війська справилися, зайняли казарми, де відбулася селекція затриманих (військових відділяли від цивільних). Військових відправили до Острога, звідки через декілька днів перевезли до табору для військовополонених у місті Шепетівка (Остапук, 2021, с. 12).

При вступі радянських частин у Мізоч, містяни вийшли на вулицю Сурмичі, щоб побачити танки та їхні екіпажі. Російські військові дозволяли мізочанам підходити і навіть торкатись танків. Танкісти також були вражені одягом, будинками та майном місцевих жителів. О шостій годині вечора підійшла піхота. На відміну від танкістів, ці солдати справляли погане враження. Вони мали жалюгідний одяг і виглядали неохайно, – переважно неголені і йшли важкою ходою. Багато з них несли черевики на плечах. Солдати нічого не просили, відмовлялись брати будь-що у людей, навіть питну воду. З наближенням вечора в Мізочі оголосили комендантську годину, заборонивши виходити на вулиці. Однак, як зазначав очевидець Ашер, встановлена комендантська година не була суворою. Дехто виходив на вулиці і навіть спілкувався з вартовими (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 182-183). Українка Марія Мосійчук, згадуючи про прихід росіян, теж відзначала їхню бідність. На вигляд Червона армія не виглядала такою

«доблесною», якою її описувала радянська історіографія. Солдати виглядали бідно, «обдерті, мов собаки», значно поступались солдатам польського гарнізону, що стояв в Мізочі до 1939 р. Ті були гарно одягнуті, взуті в хромові чоботи. Але голодні червоноармійці дотримувалися наказу нічого не брати з рук українців (USC SFI VHA, Testimony 38193, Mariia Moseichuk).

Загалом політичну ситуацію євреї Західної України та Західної Білорусії оцінювали з надією. Червону армію сприймали як рятівну альтернативу німецькій окупації. Мізоцький єврей Ісаак Розенблат зазначав про свого брата, який був прихильником соціалізму, та «так кричав від захвату, що аж захрип, коли прийшли росіяни» (USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat). Євреї знали, що впровадження комуністичних ідей на практиці впливатиме на їхнє життя, національні, релігійні інститути, але в тогочасних умовах в СРСР вбачили менше зло, ніж у нацистській Німеччині. Інша ситуація була з поляками. Як зазначав Іцхак Арад, для них прихід радянської армії став «ножем у спину» під час війни з німцями. Тому багато поляків негативно поставились до євреїв, які зустрічали Червону армію, не розуміючи, що таке ставлення продиктоване не поганим відношенням до Польщі, а порятунком від німців (Арад, 2007, с. 82). Єврей Янкев Мендюк згадував, що коли вступили радянські війська до Мізоча, багато хто вийшов назустріч Червоній Армії з квітами в руках, однак його батьки були одними з небагатьох, кого хвилювала ця новина, оскільки вони добре пам'ятали, що сталося в 1920-х рр., коли з приходом більшовиків, євреїв били та громили їхні підприємства (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 60).

У вересні 1939 р. у Мізочі обрали голову волосного комітету, яким став Яким Мельник (робітник із селянської сім'ї). Невдовзі була організована і робітничо-селянська міліція (Державний архів Рівненської області, ф.Р-687, оп. 1, спр. 143, арк. 114). 22 жовтня 1939 р. до Національних зборів делегатами від Мізоча обирались громадяни, лояльні до радянської влади – Михайло Грибовський (директор Мізоцького пивзаводу) та Марія Гаєвська (селянка) (Спогади Андрона Мельника, 1988). На підставі декларацій, які ухвалили Народні Збори Західної України у Львові 27-28 жовтня 1939 р., у містечку конфіскували поміщицьку землю та розподілили її поміж селянами.

Свою діяльність на окупованій території влада розпочала з реорганізації місцевого управління. 4 грудня 1939 р. Указом Президії ВР СРСР ліквідовано чотири польські воєводства і утворено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області в складі Української РСР (Остапук, 2021, с. 18). 17 січня 1940 р. видано указ про утворення районів в цих областях. Рівненська область мала 30 районів, центром одного з яких став Мізоч.

Для керівництва новоприєднаними Західними областями були направлені кадри, переважно зі східних областей. Часто їх освітній рівень не відповідав посадам, на які їх призначали. Наприклад, у Рівненській області лише один перший секретар райкому мав вищу освіту, а у Волинській – таких взагалі не було (Сергійчук, 2005, с. 10). Основний критерій відбору на ключові посади полягав в ідеологічній надійності щодо радянської влади та відданості комунізму. У Мізоцькому районі проживали в той час 36,4 тис. осіб. Станом на квітень 1940 р. в місті Мізоч налічувалося 2920 чол., а в селі Мізоч – 2729 чол. (Державний архів Рівненської області, ф. Р-569, оп. 1, спр. 1, арк. 52; Михальчук, 2022, с. 42).

У Мізочі осіло багато біженців з окупованої Німеччиною Польщі, через що значно збільшилася кількість населення. Одна з історій висвітлює долю молодої єврейки-біженки, яка просила мізоцьку сім'ю Ашерів впустити її в домівку: *«Я блукала цілу ніч. Я геть промочла під дощем. Можна мені чашку чаю та щось поїсти? Я заплачу будь-яку ціну. Мій дім зруйнований, і ми ніде не можемо знайти притулок. Цей проклятий Гітлер може дістатися до мене де завгодно. Ми всі розорені»* (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 179). Біженку впустили і запросили додому. Мізоцький єврей Джордж Ганзберг зазначав: *«Так, багато людей приїхало в наше містечко з польської сторони, з окупованої німцями польської частини. Радянська влада теж була досить жорстокою і хитрою. Вони попросили їх зареєструватися – хто хоче повернутися додому, а хто хоче залишитися там. І багато молодих людей були самотніми – не знали, що робити ї сказали, що хотіли б повернутися додому. І всі ці сім'ї вони зібрали й відправили в Сибір. І, на щастя, це було їхнім порятунком. Всі вони вижили»* (USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg).

Зважаючи на подальшу нацистську дійсність, євреї у своїх спогадах часто оцінюють радянський режим з позитивної перспективи, адже для них він став «меншим злом», ніж німецький, який влаштував Голокост. Як зазначав мізоцький єврей Ашер Гілберг: «...багато хто дійшов висновку, що «не такий страшний диявол, як його малюють» (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 183).

Велику кількість єврейських біженців заарештували через кілька місяців органи радянської влади, і їх вивезли до Сибіру в товарних вагонах, оскільки вони відмовлялися прийняти радянське громадянство. Ашер Гілберг підтверджував, що значна частина біженців з єврейського населення стала жертвою депортацій разом поляками та українцями (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 25).

Прибулі з Польщі євреї знаходили прихисток в місцевих єврейських родинах. Вони розповідали жакливі історії про те, як німці поводитися з євреями, – грабували, виганяли з домівок, били, примушували виконувати виснажливі роботи, носити жовті позначки тощо. А в Мізочі вони знаходили притулок і роботу (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 61).

Чимало представників місцевого населення зіткнулися з радянськими репресіями. На заслання потрапляли незгодні з радянською владою громадяни, а також ті, кого вона вважала ворогами народу. Часто справи на підозрюваних заводили без поважних на те причин, за доносом тих чи інших осіб.

Дунін-Карвицький, як мізоцький польський шляхтич теж потрапив під маховик репресій. Він відмовився тікати, бо вважав, що нічого поганого новій владі не зробив, хоча спеціально для нього, як депутату сейму прислали літак. Його арештували, а згодом завезли до Острога, де тривалий час примушували возити під конвоєм воду у бочці, яку відрами розносив по квартирах тодішніх керівників, а потім його розстріляли (Лист Марії Гуц, 2008).

Мізоцький єврей Ашер Гілберг згадував про нечисленних євреїв-комуністів, які за радянської влади були на посадах. Деякі з них намагалися захистити людей та запобігти несправедливим рішенням проти них. Один з них – директор цукрового заводу Шейнман. За словами Гілберга – це була талановита та молода людина, затятий комуніст із «гарячим єврейським серцем».

Шейнман не доповів на Гілберга як сіоніста в каральні органи і застерігав його бути обережним. Вже згодом, коли під час відступу Червоної Армії з Мізоча вони деякий час йшли поруч, тікаючи в Росію, Шейнман дав багато порад як влаштуватись в Росії і натякав, що війна врятувала Ашера Гілберга від депортації (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 25-26).

Важливу роль у встановленні нової влади відіграла пропаганда. На вулицях відбувалися мітинги, в Будинку культури демонструвалися радянські кінофільми. Революційні фільми показували населенню по декілька сеансів на день: «Ленін у жовтні», «Ленін у 1918 р.», «Щорс», «Чапаєв» (Спогади Андрона Мельника, 1988). Після підписання пакту Молотова-Ріббентропа в СРСР змінилося представлення про Німеччину. Терміни «фашистські варвари», «фашистські звірі» зникли, Німеччину стали змальовувати як країну, яка хоче миру, на відміну від «агресорів» Великобританії та Франції. Вже наступного дня після підписання договору 1939 р. зникли антинацистські фільми з кінотеатрів, а літературу антинімецького характеру забрали з книжних магазинів та бібліотек (Арад, 2007, с. 76-77). Єврейка Ада Фішфедер-Тейхнер згадувала про цей період в Мізочі так: «Щодня відбувалися мітинги з промовами, безкоштовними фільмами, натовпами та чутками. Ми, діти, були всюди. Ми заповнювали зали засідань, хоча й не дуже розуміли, що там говорили, приходили в кінотеатр, тинялися серед солдатів» (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 235).

В умовах нової влади жителі містечка мали надію змін на краще та йшли працювати в органи влади. Наприклад, українець Сидір Слободюк спочатку пішов служити в радянську міліцію, однак швидко розчарувався і покинув таку роботу. Як пояснювала його донька Марія Мосійчук: «Як прийшли червоні, батько вступив в ряди міліції, але не довго там був, три місяці. Коли люди побачили, що то за влада, що кусок хліба стали одбирати, люди розчарувались. Тому батько пішов працювати на цукровий завод» (USC SFI VHA, Testimony 38193, Mariia Moseichuk).

Змушені були припинити свою діяльність сіоністські організації, яких у Мізочі було багато. Їх члени вступали в комсомол і приховували своє сіоністське минуле. Водночас деякі з них продовжували збиратися потайки, і продовжували свою роботу

та імміграцію до Ізраїлю (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 24). Проти них боролися та переслідували. Наприклад, Міша Вігода, який перед цим провів вісім років у польській в'язниці за комуністичну діяльність, від початку намагався переслідувати сіоністів. Під час виступу на мітингу він обіцяв розправитися з членами сіоністських організацій. Але з незрозумілих причин він впав у немилість радянської влади, був звільнений з державної роботи і втратив свій статус (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 25).

Великі зміни сталися в економіці краю. Власність заможних громадян було конфісковано та націоналізовано. Приватна ініціатива та підприємництво, як несумічні із радянською системою, заборонили, залишалася лише державна. На базі націоналізованих поміщицьких господарств утворювали колгоспи. Мізоцький колгосп був утворений в лютому 1940 р., з колишніх батраків і бідняків за прикладом «своїх єдинокровних братів». В одній з пропагандистських статей зазначалося, що перший рік колгоспної праці дав чудові плоди і кожен колгоспник на ділі переконався в перевагах колективного господарства над одноосібним: «Взяти, наприклад, колишнього батрака Марка Кужеля. Хліба йому колись ніколи не вистачало. Вічно бідували, терпіли нужду і голод діти Марка. А зараз, в колгоспі, по-іншому живе ця родина. На 680 трудоднів, що їх заробили в колгоспі Марко Кужель, його дружина Палажка, дочка Анастасія та син Володимир колгосп нарахував їм 233 пуди хліба, 3400 крб. грішми, картоплю та інші продукти» (Радянська Ровенщина, 1962, с. 75-76).

Такі пропагандистські матеріали друкувалися в газетах та виданнях того часу і мали на меті переконати селян в перевагах колективного господарювання над одноосібним. Однак, добровільно вступали до колгоспу здебільшого бідняки й батраки. Заможні господарі писати заяву для вступу не мали бажання, а робили це під тиском. Реальні справи в новостворених господарствах йшли не так добре, як писалося, адже у листопаді 1940 р. для надання допомоги безкорівним колгоспникам господарствам Мізоцького району було асигновано 54 тис. крб. кредиту (Радянська Ровенщина, 1962, с. 70).

Процес радянзації економіки призвів до зміни в єврейському традиційному суспільстві. Євреї в більшості займалися торгівлею

та ремісництвом, що автоматично відносило їх до «нетрудових» елементів. Цей факт ускладнював життя єврейства, у порівнянні з представниками інших національностей. Євреї змушені були приєднуватися до існуючих кооперативів та ставати найманими працівниками. Ті євреї, які за польської влади були керівниками магазинів та підприємств, за радянської влади класифікувалися як «буржуазія» та мали проблеми у працевлаштуванні та пошуках роботи. У підсумку, загальний рівень життя єврейського суспільства знизився (Арад, 2007, с. 95). Примус та беззаконня стали характерними рисами суспільно-економічного життя. Мізоцька полька Регіна Шабловська-Литинська, яку в 1940 р. з сім'єю депортували до Казахстану, зазначала, що після радянської окупації на видному місці повісили курку з написом українською мовою: «Повішена, бо не хотіла знести 366 яєць впродовж року» (Шабловська-Лутинська, 2021, с. 86).

Зміни в єврейській громаді, після утвердження радянської влади, описував мізоцький єврей Ашер Гілберг. Раніше процвітаюча торгівля зупинилася. Приватні підприємства закрилися, а їхні власники змушені шукати собі роботу, зокрема на державних підприємствах, чи як канцелярські працівники. Заможні люди боялися жити в Мізочі і переселялись в інші міста, приховуючи своє походження (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 24). Єгуда Бройнштейн зазначав, що Мізоч змінився і перестав бути схожим до невпізнання: «магазини зникли, комерція померла, обличчя мешканців були похмурими, а серце гризла тривога». Євреї намагалися влаштуватися на державну роботу, яка давала певні можливості (статус добропорядного громадянина). Бройнштейн зазначав, що після певних зусиль він отримав посаду бухгалтера на цукровому заводі, яка стала своєрідним оберегом від ув'язнення і висилки до Сибіру (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 90-91). Ада Фішфедер-Тейхнер згадувала, що її брат Міхаель закінчив спеціальні курси і працював бухгалтером у господарському закладі. Він жив у постійному страху й очікуванні бути звільненим через своє соціальне походження як вихідець із заможної родини (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 235). Про цей період вона зазначала: «...головне, чого ми навчилися, – це стояти в черзі. Усі стояли в чергах. Із самого ранку перед усіма магазинами шикувалися черги. Люди купували все. Навіть те, що

їм було непотрібно, через страх, що товарів не буде, коли виникне необхідність. Повільно, але невпинно виникали нові заклади: контори, фабрики, магазини, склади та інші. Багатьох людей виганяли з будинків, які націоналізували. Інші втікали, рятуючи життя, але були й такі, хто отримали підвищення та стали керівниками та високопосадовцями» (Меморіальна книга Мізоча, 1961, с. 235).

Такі зміни негативно відобразилися на становищі євреїв-комерсантів. Як зазначав Джордж Ганзберг, його батько важко переніс те, що з приходом советів у нього все забрали. Раніше з трьома партнерами він займався лісоматеріалами. Свою продукцію відправляли в Європу (півні бочки, залізничні шпали, телефонні стовпи тощо). Коли ж прийшла радянська влада, стало необхідно все пояснювати, отримувати дозволи (скільки акрів можна було вирубати, зобов'язатися посадити саджанці, щоб ліс відновився тощо) (USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg). Батькові іншого єврея – Ісаака Розенבלата було заборонено торгувати дріжджами. Як згадував Розенблат, – це був цінний для українців товар, який використовували для виробництва горілки. Однак, заборона не зупинила єврея і він діставав дріжджі в одному з заводів Галичини у Станіславі (Івано-Франківськ) та контрабандним шляхом привозив у потягах до Мізоча. Це відбувалося до тих пір, поки його не виявили і не посадили у в'язницю. Коли ж він вийшов після ув'язнення, – все одно продовжував займатися цим, оскільки не вмів робити нічого іншого: «Але ж він не вмів робити більш нічого, крім цього, і знову розпочав те ж саме. Питання було у тому, що більш його не спіймали, тому що він став вже досвідченим і робив все, аби його не схопили» (USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat).

Висновки. Отже, радянська заохочення західних областей України, зокрема містечка Мізоч на Рівненщині, призвела до кардинальної зміни життя євреїв. Встановлення тоталітарного режиму та насадження насильницьких практик відчули всі жителі краю. Євреям було заборонено займатися традиційними сферами їхньої зайнятості – підприємництвом, індивідуальною торгівлею. Сіоністські організації заборонили, а їхні члени потрапили під репресії. Прибулі в Мізоч єврейські біженці, що намагалися врятуватися від нацистів, потрапляли під репресії радянської влади.

Багато з них були виселені в райони Далекого Сходу, хоча така доля врятувала їх від Голокосту. В порівнянні з міжвоєнним періодом, рівень життя єврейської громади в 1939-1941 рр. значно впав.

Перспективи майбутніх розвідок можуть актуалізувати питання вивчення виживання євреїв, що були виселені в райони Далекого Сходу, їхні стратегії порятунку від Голокосту, більш детальний аналіз репресивних заходів, які чинила радянська влада над ними.

Подяка. Автор висловлює вдячність рецензентам та членам редакційної колегії за конструктивні побажання щодо покращення якості публікації, Меморіальному фонду єврейської культури. Ця публікація стала можливою завдяки грантовій підтримці Меморіального фонду єврейської культури (Memorial Foundation for Jewish Culture).

Джерела та література

Арад, И. (2007). Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941-1945). Д.: Центр «Ткума ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. 816 с.

Державний архів Рівненської області, ф. Р-569, оп. 1, спр. 1.

Державний архів Рівненської області, ф. Р-687, оп. 1, спр. 143.

Лист Марії Гуц до Романа Михальчука від 22.06.2008 р. *Архів Романа Михальчука*.

Меморіальна книга Мізоча (Mizocz; sefer zikaron, 1961). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#TOC>

Михальчук, Р. (2022). Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955. Вид. 2-ге, доповнене. Київ: Видавничий дім «Кондор», 344 с.

Остапук, В. (2021). Здолбунів. Частина третя. У роки Другої світової війни (до 1944 року) / Луцьк: ФОП Гадак Ж.В., друкарня «Волиньполіграф»тм, 280 с.

Ровенщина Радянська 1939–1955: документи і матеріали. (1962). Львів : Кн.-журн. вид-во, 430 с.

Руккас, А. (2019). Мізоч і околиці 17 вересня 1939 року. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організація; НТШ. Рівненський осередок; редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, Вип. 1. С. 181–188.

Сергійчук, В. (2005). Український здвиг. Т.2. Волинь. 1939 – 1955. К.:

Українська видавнича спілка, 840 с.

Спогади Андрона Якимовича Мельника (травень-червень 1988 р.).
Архів Романа Михальчука.

Шабловська-Лутинська, Р. (2021). Мізоч безповоротньо минулої минувшини. Рівне: ПП “Формат-А”, 109 с.

USC SFI VHA, Testimony 38193. Mariia Moseichuk.

USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

USC SFI VHA, Testimony 38669. Nikolai Slobodiuk.

USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg.

References

Arad, Y. (2007). Katastrofa evreev na okkupyrovanykh terrytoryiakh Sovetskoho Soiuzu (1941-1945). D.: Tsentr «Tkuma LTD»; M.: Tsentr «Kholokost», 2007. 816 s.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-569, op. 1, spr. 1.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti, f. R-687, op. 1, spr. 143.

Lyst Marii Huts do Romana Mykhalchuka vid 22.06.2008 r. Arkhiv Romana Mykhalchuka.

Memorialna knyha Mizocha (Mizocz; sefer zikaron, 1961). URL: <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#TOC>

Mykhalchuk, R. (2022). Mizoch: trahichni storinky istorii. 1939–1955. Vyd. 2-he, dopovnene. Kyiv: Vydavnychi dim «Kondor», 344 s.

Ostapuk, V. (2021). Zdolbuniv. Chastyna tretia. U roky Druhoi svitovoi viiny (do 1944 roku) / Lutsk: FOP Hadiak Zh.V., drukarnia «Volynpolihraf»tm, 280 s.

Rovenshchyna Radianska 1939–1955: dokumenty i materialy. (1962). Lviv : Kn.-zhurn. vyd-vo, 430 s.

Rukkas, A. (2019). Mizoch i okolysti 17 veresnia 1939 roku. Derman i Mizoch v istorii ta kulturi Volyni / NAN Ukrainy. Instytut ukraïnskoï arkheohrafii ta dzhereleloznavstva im. M. S. Hrushevskoho Lvivske viddilennia; NSKU. Rivnenska oblasna orhanizatsiia; NTSh. Rivnenskyi osередok; redkol.: A. Zhyviuk (holov. red.), A. Feloniuk (vidp. red.), V. Aleksandrovych ta in. Rivne, Vyp. 1. S. 181–188.

Serhiichuk, V. (2005). Ukraïnskyi zdvyh. T.2 Volyn. 1939 – 1955. K.: Ukraïnska vydavnycha spilka, 840 s.

Spoħady Androna Yakymovycha Melnyka (traven-cherven 1988 r.). Arkhiv Romana Mykhalchuka.

Shablovska-Lutynska, R. (2021). Mizoch bezpovorotno mynuloï mynuyshyny. Rivne: PP “Format-A”, 109 s.

USC SFI VHA, Testimony 38193. Mariia Moseichuk.

USC SFI VHA, Testimony 38507. Isaac Rozenblat.

USC SFI VHA, Testimony 38669. Nikolai Slobodiuk.

USC SFI VHA, Testimony 46431. George Ganzberg.

**Mykhalchuk R. THE JEWISH COMMUNITY OF MIZOCH IN
1939-1941.**

Abstract

*The purpose of the study is to analyze the situation of the Jewish community in Mizoch after the establishment of Soviet power in Western Ukraine in 1939-1941. On the basis of historiographical work and the source-based database, to reproduce the process of Sovietization of the Western regions of Ukraine and the example of the Volyn town of Mizoch, to show negative changes in the life of the Jewish community after establishment of Soviet order in 1939-1941. **The methodology** is based on the principles of historicism and objectivity. The research is based on general scientific and special historical methods. The methods of archival heuristics and scientific criticism are applied. Special attention is paid to the method of oral history. **Scientific novelty.** Based on the achievements of historiography and a wide range of sources, the changes in the status and position of the Jewish community of the town of Mizoch in the Rivne region after the Sovietization of the region in 1939-1941 were analyzed. **Conclusions.** The beginning of the Second World War and the occupation of the Western regions of Ukraine led to a radical change in the lives of local residents. The establishment of Soviet power was accompanied by the introduction of violent practices and totalitarian regimes. The Jewish community of Mizoch came under repression - the functioning of Zionist organizations was prohibited. Many Jewish refugees tried to escape the Holocaust from occupied Poland and arrived in Mizoch, where they encountered the arbitrariness and repression of the Soviet authorities. Many of them ended up in Siberia, at the same time this fate saved them from the Holocaust. Jews were forbidden to engage in entrepreneurship and business, they were forced to be hired workers. Their standard of living has dropped significantly.*

Key words: Jewish community, Jewish refugees, Mizoch, Soviet repression, "first Soviets", Western Ukraine, nationalization.

**Mychalczuk R. SPOŁECZNOŚĆ ŻYDOWSKA W MIZOCHA W
LATACH 1939-1941**

Streszczenie

*Celem badania jest analiza sytuacji społeczności żydowskiej w miasteczku Mizoch po ustanowieniu władzy sowieckiej na zachodniej Ukrainie w latach 1939-1941. **Metodologia** opiera się na zasadach historyzmu i obiektywizmu. Badania prowadzone są w oparciu o metody ogólnonaukowe i specjalne metody historyczne. Szczególną uwagę zwraca się na metodę historii mówionej. **Nowość naukowa.** Przeanalizowano zmiany w statusie i pozycji społeczności*

żydowskiej w mieście Mizoch w obwodzie rówieńskim po sowietyzacji regionu w latach 1939-1941. Badania przeprowadzono w oparciu o analizę źródeł, z których większość po raz pierwszy zostały wprowadzone do obiegu naukowego.

Wnioski. *Początek II wojny światowej i okupacja zachodnich obwodów Ukrainy spowodowały radykalną zmianę w życiu lokalnych mieszkańców. Społeczność żydowska Mizochy znalazła się pod represjami – zabroniono działalności organizacji syjonistycznych. Wielu żydowskich uchodźców w Mizochi spotkało się z arbitralnością i represjami ze strony władz sowieckich. Wielu z nich znalazło się na Syberii, jednocześnie los ten ocalił ich od Zagłady. Zakazano Żydom prowadzenia działalności gospodarczej i gospodarczej, ich poziom życia znacznie się obniżył.*

Słowa kluczowe: *społeczność żydowska, żydowscy uchodźcy, Mizoch, represje sowieckie, „pierwsi Sowietci”, Zachodnia Ukraina, nacjonalizacja.*

Статтю надіслано до редколегії 04.09.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.10.2023 р.

УДК 94(477.42)«1940/1990»:378.4
DOI <https://doi.org/10.35433/history.112065>

Кравчук Світлана,
аспірантка кафедри історії України,
Житомирський державний
університет імені Івана Франка
svetik483@gmail.com

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТІВ ЖИТОМИРСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. І. ФРАНКА У РАДЯНСЬКУ ДОБУ

Анотація

*Метою роботи є дослідження питання повсякденного життя студентів Житомирського державного університету ім. І. Франка у радянський період від 40-х до початку 90-х рр. **Методологія** наукового дослідження включає в себе як загальнонаукові, так і спеціально історичні методи, серед яких перш за все, метод усної історії та історії повсякдення. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що питання повсякденного життя студентів Житомирського державного університету ім. І. Франка не було об'єктом спеціального дослідження, а лише фрагментарно розглядалось у загальних наукових працях, присвячених історії цього навчального закладу. Тому авторка пропонує розширити базу досліджень у цьому напрямку, у тому числі і за рахунок особисто записаних свідчень. У результаті проведеного дослідження, авторка приходять до **висновків**, що повсякденне життя студентства Житомирського державного університету ім. І. Франка відображало соціально-економічні та культурні особливості різних десятиліть радянського періоду. Позитивні спогади та насиченість життя студентства пов'язуються не стільки з навчанням, як із включенням до так званої «культурно-масової» роботи, залученням студентства до сількогосподарських та інших робіт у сфері промисловості, значною кількістю педагогічних практик, специфікою щоденного побуту у гуртожитках. Проблеми економічного характеру сприймалися як тимчасові, політичні аспекти та загальна атмосфера, з нею пов'язана, у переважній більшості колишніх студентів не посідає у спогадах помітного місця.*

Ключові слова: Житомирський державний університет ім. І. Франка, інститут, студент, повсякдення, практика, гуртожиток, художня самодіяльність, дозвілля.

Постановка проблеми. Навчання – процес складний та багатогранний, на нього впливають не лише організація та впровадження академічних дисциплін, а й багато супутніх чинників. Серед них важливе місце займає організація дозвілля, а також позааудиторної роботи студентів. Вони, значною мірою, визначають настрої та формують атмосферу в колективі. Завдяки аналізу повсякденного життя студентства різних періодів та навчальних закладів, зокрема Житомирського державного університету ім. І. Франка, можна зрозуміти настрої здобувачів освіти, їх побут та захоплення. Серед основних джерел такої інформації – спогади очевидців того часу, передусім ювілейна збірка усно-історичних свідчень «Житомирський державний університет імені Івана Франка у спогадах викладачів (1940–1990-ті рр.)», яка присвячена 100-річчю університету (Житомирський державний університет..., 2019).

В історіографії повсякденне життя студентів Житомирського державного університету ім. І. Франка ще не виступало предметом спеціального наукового дослідження. Здебільшого, воно епізодично характеризувалося у колективних наукових монографіях, присвячених 80-річчю (Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 1999), 85-річчю (Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка – 85 років: історичний нарис, 2004), 90-річчю (Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2009) та 100-річчю (Житомирський державний університет імені Івана Франка. 100 років. (2019)) навчального закладу. Частково повсякдення студентів житомирського педагогічного закладу вищої освіти міжвоєнного періоду, зокрема в контексті навчальної практики, висвітлюється в дослідженні Олександра Комарніцького та Людмили Комарніцької (Комарніцький, Комарніцька, 2022).

Метою статті є розгляд повсякденного життя студентів Житомирського державного університету ім. І. Франка у різні періоди функціонування навчального закладу.

Виклад основного матеріалу. Житомирський державний університет ім. І. Франка є одним з найстаріших закладів вищої освіти регіону, маючи широку відомість не лише в області, а й далеко за її межами. Для багатьох студентів у різні роки сам факт навчання у великому місті, тим більше – у педагогічному інституті

(університеті), здавався престижним. Але умови вступу не були легкими. Навіть у повоєнний час потрібно було здати декілька екзаменів на високий бал та пройти ретельний відбір, аби потрапити навчатись до інституту (Житомирський державний університет... 2019, с. 161). У попередні роки ті, хто закінчував школу з відзнакою (золотою медаллю), мали спрощену процедуру вступу: здавали лише один екзамен з профільного предмету (Спогади. Осауленко Л., 2023).

Мала місце конкуренція між студентами у навчальному процесі, а тому навіть під час навчання потрібно було демонструвати високі показники академічної успішності, адже це впливало на отримання стипендії. За словами Андрія Вискушенка (мова про початок 1970-х рр.): *«В принципі, вступити було важко. Був великий конкурс і на той час цікаво було те, що були кандидати, їх зараховували на пів року навчання, й ми всі старалися вчитись, тому що знали, що нам “дихають у спину” троє кандидатів, які зайняли би наші місця. Тому ми вчилися, як кажуть, не покладаючи рук. <...> Я пам’ятаю, перший раз я пішов у кіно, тоді коли склав перший іспит, тобто, десь пів року я нікуди не ходив, весь час доводилося вчитись і вчитись. Це не тільки мене стосувалося, а стосувалося всіх моїх одногрупників і однокурсників»* (Житомирський державний університет..., 2019, с. 115).

Атмосфера у студентському колективі завжди панувала доброзичлива, дружня, існувала взаємопідтримка та повага до викладачів. Колишня випускниця біологічного факультету, нині – ректор Житомирського державного університету ім. І. Франка, Галина Киричук зазначає, що заклад вперше поставав перед студентами як: *«Храм науки, такий академічний, який викликав захоплення. Викликав напевно, я навіть скажу, повагу, і ми, як ті маленькі пташенята, зазирали кожному викладачеві в рот, намагаючись вловити фактично кожне слово. Була своя специфіка, яка ускладнювала життя студентів, але водночас робила його різноманітнішим. Не було комп’ютерів, Інтернету, ксероксів. Всі конспекти необхідно було робити від руки. Інструкції до лабораторних переписувати. Інформацію дуже важко було шукати. Потрібно було знаходитись тривалий час у бібліотеці. Не було й масового доступу до книг. І тому, все що ми отримували, ми*

дуже цінували» (Житомирський державний університет..., 2019, с. 18).

Відтак, значний період часу студенти проводили у бібліотеках, адже доступ до потрібної фахової та професійної літератури був лише там. Перші курси студенти працювали особливо посилено, що зумовлено університетськими вимогами підготовки до занять, відмінними від шкільних.

Оскільки більшість молоді була із сільської місцевості або із сусідніх міст, спілкувались всі між собою здебільшого українською мовою, а діалекти місцевостей, звідки походили родом, використовували здебільшого поза навчальним процесом, приміром у гуртожитках. Проте у повоєнні роки та декілька десятиліть потому багато предметів викладались російською, що й вплинуло на широкий вжиток її у побуті між студентами. Важливим фактором також була приналежність до того чи іншого факультету. Наприклад, Віктор Мойсієнко зазначав, що навіть студенти, які походили зі сільської місцевості і звикли вдома спілкуватись українською мовою, навчаючись на російському відділенні філологічного факультету, у стінах університету спілкувались виключно російською мовою, аби не відрізнятись від одногрупників родом з міста.

У різні роки розмір стипендії змінювався, але загалом був достатнім для прожиття та харчування у їдальні. У повоєнні роки, як зазначає Тетяна Дідківська, стипендію студенти отримували вибірково. Все залежало від матеріального стану сім'ї та заробітку батьків, для цього приносили довідки про доходи з їх місця роботи. Звичайна стипендія у післявоєнні роки складала 22 крб (Житомирський державний університет..., 2019, с. 171).

Лідія Кліх у спогадах зазначала, що поступово ця сума змінювалась, ставала більшою і додавали по 2 крб – тому наступні курси (1959-1964рр.) студенти отримували 24-26 і 28 крб (Житомирський державний університет..., 2019, с. 219). У наступні десятиліття, у 1970-80х рр. стипендія сягала 40, 50, 60, 75 та навіть 80 крб (Житомирський державний університет..., 2019, с. 207; с.53, с.22).

У радянський період за високу успішність та активну участь у громадському житті могли призначати підвищену та навіть так звану «Ленінську» стипендію. Її розмір у різні роки варіювався: від

33 крб (у повоєнні роки) до 90–100 крб (у роки застою та перебудови) і був навіть дещо вищим від розміру середньостатистичної зарплати вчителя в школі чи асистента кафедри в інституті. Студенти здебільшого харчувались у їдальні від закладу – «Берізці». Раціон був не надто різноманітний. Приміром, за спогадами Миколи Котляра, у повоєнні роки тарілка супу з тельбухами, тарілка вінегрету та компот коштували 50 коп (Житомирський державний університет..., 2019, с. 93). Але цього було достатньо, аби вгамувати голод. Як вже зазначалось, багато студентів були із сільської місцевості, тому після поїздки додому привозили з собою чимало продуктів та готували на секціях в гуртожитках.

Окремої уваги заслуговує життя в гуртожитках. У збірнику спогадів містяться вичерпні відомості, що стосуються матеріально-технічного забезпечення студентів, зокрема щодо умов проживання в гуртожитках. Умови були звичайні, за оцінками колишніх студентів, досить комфортні. Перший час при університеті існувало два гуртожитки, а тому кількість місць була обмежена; решта студентів були вимушені винаймати житло у місцевих жителів. А ті, хто все ж бажав поселитись в гуртожитку, повинні були «себе добре показати» (Житомирський державний університет..., 2019, с. 145). Пізніше було побудовано ще один гуртожиток на вул. Польовий майдан; він був місткий та зручний для проживання.

З особливою теплотою згадує студентські роки в цьому гуртожитку колишній випускник, а згодом – професор, Віктор Мойсієнко: «<...> це була казка, пісня, любов з першої до останньої літери. Були студенти, які взагалі не їздили додому з гуртожитку, там півроку жили, і їм також неймовірно подобалось, батьки навіть приїжджали перевіряти. Гуртожиток – це прекрасно, чудові враження» (Житомирський державний університет..., 2019, с. 53).

Традиції поєднувати навчання з роботою не було. У студентів пріоритетним було навчання, тому весь вільний час присвячувався підготовці до занять та саморозвитку. Оскільки інших джерел доходу, окрім стипендії, не було, всі намагались отримати високий бал за академічну успішність, який і визначав, чи отримуватимуть вони її в подальшому. За словами колишньої випускниці фізико-

математичного факультету (а згодом – викладача) Тетяни Дідківської, у другій половині 1950-х рр. навчання було єдиним пріоритетом у студентів: *«Ні, ніхто ніколи не працював. Був культ навчання. Вважали, що навчання – це важка праця, й тому потрібно виконувати цю працю, й так вважали батьки. Вони приїздили в інститут, приходили в деканат, гуртожиток, цікавились, як їхні діти навчалися, і вони їх навчали»* (Житомирський державний університет..., 2019, с. 172). Проте були поодинокі випадки, коли студенти могли підзаробити коштів на промислових підприємствах або розвантажуючи вагони (Житомирський державний університет ..., 2019, с. 120).

Яскравою складовою студентського життя була педагогічна практика, яка завжди займала чільне місце у житті студента. Ще у міжвоєнні роки готували майбутніх викладачів до неї упродовж усього академічного року (Комарніцький, Комарніцька, 2022, с. 40). Кожен курс мав свою власну характерну особливість. Таким чином, перший рік навчання включав лише емпіричну складову, коли студенти ознайолювались зі специфікою діяльності різних закладів освіти. Вони вивчали місце, роль педагога у навчальному процесі, аналізували характерні особливості різних вікових категорій дітей (Державний архів Житомирської області, ф. Р-266, оп. 1, спр. 150, арк. 8). У 20–30-ті роки ХХ ст., коли заклад ще мав назву Волинського інституту народної освіти, практиканти виступали у ролі вчителів, які займались проведенням різного роду екскурсій для школярів та вивченням організації навчально-виховного процесу в обраних закладах освіти (Державний архів Житомирської області, ф. Р-266, оп. 1, спр. 150, арк. 8). Перед початком практики в інституті обов'язково проводили тематичні зібрання та інструктажі настановного характеру. Ефективною формою педагогічної практики була робота студентства у піонерських загонах і таборах. У радянський період вожаті, які працювали в таборах, особливу увагу приділяли так званому «політичному» вихованню.

Часто вже після педагогічної практики в таборах та школах студенти могли отримувати від дирекції, де проходили практику, пропозиції роботи, на що деякі погоджувались, а тому переводились на індивідуальний план. Успішних студентів помічали відділи освіти, тому після завершення навчання багатьом

надходили пропозиції щодо працевлаштування за направленням (переважно, у сільську місцевість). Переважна більшість випускників лишалась там працювати. Деякі студенти ще під час навчання починали наукові дослідження під керівництвом своїх викладачів, а тому повертались, якщо була можливість, працювати на кафедрі університету асистентами (вони в подальшому пов'язували своє життя з наукою та освітою). Таким чином, кожен обирав своє покликання: навчати дітей у школах або ж займатись наукою у стінах інституту.

Так звана «трудова» практика та громадські роботи в колгоспах, зафіксовані у спогадах переважної більшості респондентів, як найбільш яскраві моменти у студентському житті. Здебільшого, вона починалась з вересня і тривала до закриття збору урожаю в колгоспах (початок жовтня). Як стверджують респонденти, ця справа була добровільною і всі з радістю погоджувались. Студентів поселяли у сільській місцевості, в окремих будинках, де вони проживали на період трудової практики (Спогади. Осауленко Людмила Василівна, 2023). За це іноді отримували заробітну плату як працівники колгоспів. Проте, ці кошти часто віддавали на організаційні потреби факультету.

Часто студентів після першого курсу залучали ще до так званих студентських будівельних загонів. Там вони допомагали у будівництві інфраструктурних об'єктів: тепличних комбінатів, пожежних депо (Житомирський державний університет..., 2019, с. 74). У повоєнні роки також практикувалось відправлення студентів на освоєння цілини, де ті у сезон займались збором врожаю різних зернових та кормових культур. За спогадами випускника фізико-математичного факультету Михайла Осауленка, наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. вони мали незабутній досвід роботи у таких будівельних загонах у Казахстані, де займались будівництвом корівників, сушарок та були задіяні у різного роду сільськогосподарських роботах. Там вони перебували близько 3-х – 4-х місяців: вирушали після складання сесії і працювали до перших жовтневих морозів. За ту роботу, відповідно, вони отримували і заробітну платню як звичайні робітники (Спогади. Осауленко М., 2023).

У радянський час після другого курсу, коли студентам виповнювалось 18 років, їх записували до Добровільної народної

дружини (ДНД), яка була покликана допомагати правоохоронним органам стежити за громадським порядком. Таким чином, кожен мав виходити на чергування два-три рази на семестр. Осередок, де були залучені студенти інституту, був розташований поруч, біля перехрестя сучасних вулиць імені Довженка та Великої Бердичівської, неподалік Першої міської лікарні (Житомирський державний університет..., 2019, с. 75).

Дозвілля у студентів, за оцінками респондентів, було різноманітним та насиченим. На стипендію вони могли дозволити собі ходити в кінотеатри «Жовтень», «Україна», «Івана Франка» (рідше до місцевого драматичного театру, бо білети було дістати вкрай важко), купувати художню літературу. Студенти часто організовували насичене дозвілля з концертами художньої самодіяльності. Це дуже гуртувало їх та сприяло формуванню дружньої атмосфери на подальші роки. Велика кількість студентів допомагали у будівництві та обладнанні агробіостанції університету, де завжди вистачало роботи (Житомирський державний університет..., 2019, с. 144).

Читали студенти багато та із задоволенням. Серед літератури була як російська, що відображало час та радянські культурні орієнтири (поезія С. Єсеніна, В. Маяковського, з часом – А. Вознесенського, В. Висоцького, Б. Окуджави; романи М. Лермонтова, Л. Толстого, М. Горького, А. Чехова, М. Гоголя, І. Буніна тощо), так і зарубіжна (Г. Лорка, Г. Аполлінер, Ф. Гарсія Лорка, Т. Драйзер, Е.М. Ремарк, Е. Хемінгуей та ін.). За словами Володимира Єршова: *«Серед студентських свят для душі був щотижневий обхід книжкових магазинів, серед яких – три найважливіших. Спочатку відвідували «Військову книгу» та «Букініст» на вулиці Рад (тепер Михайлівська). «Букініст» якийсь період знаходився на початку В. Бердичівської. Потім треба було навідатися до магазину “Знання”, який благополучно функціонує й сьогодні, а там недалеко й до «Союздруку2, що був напроти кінотеатру «Україна» – прикупити музичні журнали (Житомирський державний університет..., 2019, с. 78-79).*

При інституті (університеті) була значна кількість гуртків: хорівий спів, гуртки різного наукового спрямування залежно від факультету, спортивні секції. Згодом, у 1970-х рр. з'явилися КВК та танці під сучасну іноземну музику, на кшталт гуртів «Boney M»,

«ABBA» та «The Eagles», в організації яких активно брали участь самі студенти (Житомирський державний університет..., 2019, с. 81–84).

Студенти систематично проводили вечори художньої самодіяльності, які організовувались силами кожної групи факультету (Житомирський державний університет..., 2019, с. 93). Репертуар складався із декламації поезій та виконання патріотичних пісень. Непоодиноким явищем була організація театралізованих дійств, присвячених певній тематиці. Наприклад, професор Наталія Сейко згадує участь у виставі в образі відомої математики Софії Ковалевської, яка була приурочена до «Вечору математики» на факультеті (Житомирський державний університет..., 2019, с. 37-38). Часто студенти збирались на факультеті або у їдальні «Берізка», де також відпочивали. До кожного свята група обов'язково мала приготувати виступ з окремим номером (приміром, на 8 березня, 23 лютого, Новий рік, День студента, День вчителя тощо). За спогадами Людмили Осауленко, у кінці 1960-х рр. в інституті часто проводились різноманітні танцювальні конкурси на Новорічних вогниках, організовувалися тематичні турніри та конкурси (Спогади. Осауленко Л., 2023). Організовувались також екскурсії до різних українських міст та навіть у країни Балтії, які в ті роки входили до складу СРСР. Часто такі заходи поєднували з виїзними практиками, особливо на природничому факультеті.

Окремої уваги заслуговує організація спортивного дозвілля в інституті (університеті). Здобутки були досить значними. Ще у повоєнні роки, як відзначає Тетяна Дідківська, спортом займалися дуже активно: *«Був шаховий гурток. Були лижі, змагання, їх можна було взяти напрокат, тут у дворі біля головного корпусу на цих лижах покататися. Були рушниці, був тир, от там, де майстерні в дворі, такі сараї, зараз, чи що, там був тир. І от там хлопці вчилися стріляти. Ці рушниці зберігалися тут в інституті, де кафедра інформатики, от там є такий коридорчик і кімната, й двері сюди і сюди, вони були закриті. І пам'ятаю, колись організовували змагання зі стрільби серед факультетів та ще й жінок»* (Житомирський державний університет..., 2019, с. 173–174).

При навчальному закладі у всі роки завжди існувало багато спортивних гуртків: танцювальний, легка атлетика, баскетбол, теніс, штовхання ядра тощо. Студенти були включені до складу всеукраїнських збірних та брали участь у всеукраїнських змаганнях з різних видів спорту. Особливо популярним був футбол. Відбувалися змагання, різні спартакіади (як між факультетами, студентами та викладачами, так і між університетами). Участь у спортивних заходах всіляко заохочувалась з боку керівництва (Житомирський державний університет..., 2019, с. 54). Отримані призові місця на таких заходах були гордістю закладу, а ті, хто активно брав участь у таких заходах і представляв честь свого факультету та навчального закладу, мали авторитет та повагу серед своїх одногрупників і друзів.

Висновки. Отже, повсякденне життя студентів Житомирського державного університету імені Івана Франка цілком відображало особливості підготовки педагогів у СРСР. Студентський побут та дозвілля також являло собою відображення як здобутків так і перш за все, проблем, з якими зіштовхувалися всі громадяни радянської України. Однак, для переважної більшості респондентів, роки навчання в університеті, які пов'язувались із їх юністю, закарбувалися у пам'яті як найбільш яскраві, насичені та позитивні. Традиції поєднувати навчання на стаціонарній формі навчання з роботою не було, оскільки пропуски занять загрожували відрахуванню. Однак про цей момент респонденти не згадують, наголошуючи лише на тому, що освіта завжди була в пріоритеті. Важливим елементом навчання, без сумніву, була і практика. Польова (трудова практика), як і робота у колгоспах – один з найбільш типових радянських підходів до виховання «трудової» інтелігенції. Однак у спогадах, місяці роботи «у полях», також згадуються із теплом. За свідченнями випускників закладу, такі практики сприяли згуртованості в колективі, будували доброзичливих взаємовідносин. Педагогічна ж практика готувала майбутніх вчителів до своєї професії. Залучення до громадських робіт та виконання інших, доволі специфічних, (суто радянських) функцій (як наприклад, участь у добровільних дружинах охорони правопорядку), також було складовою студентського життя.

Хоча респонденти і характеризують своє студентське життя та організацію дозвілля як «різнопланове», назвати його таким, за

сучасними мірками складно. Воно обмежувалось періодичними походами у місцеві кінотеатри, відвідування книгарень. Похід у єдиний театр міста не був частим явищем. Тому дозвілля в переважній більшості концентрувалось у стінах університету та ідальні «Берізка». Це участь у гуртках різнопланового спрямування, підготовка театралізованих дійств, тематичних вечорів, присвячені окремим подіям, танцювальних вечорів, з 80-х рр. – дискотек, спортивних змагань, тощо. Однією з причин такого активного життя студентів у стінах навчального закладу можна назвати те, що в місті бракувало місць, де можна було б провести час цікаво та змістовно.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримувала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література

Державний архів Житомирської області, ф. Р-266, оп. 1, спр. 150, 280 арк.

Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка. (1999). Київ: Техніка. 28 с.

Житомирський державний університет імені Івана Франка у спогадах викладачів (1940–1990-ті рр.). Ювілейна збірка усно-історичних свідчень (до 100-річчя ЖДУ імені Івана Франка). (2019). Житомир: Полісся. 452 с.

Житомирський державний університет імені Івана Франка. (2009). Київ: Логос Україна. 200 с.

Житомирський державний університет імені Івана Франка. 100 років. (2019). Житомир: Полісся. 244 с.

Комарніцький, О., Комарніцька, Л. (2022). Навчальна діяльність студентів Житомирського педагогічного ЗВО у 20–30-ті рр. ХХ ст.: практики та підсумкова атестація. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 10. С. 37–56.

Спогади. Осауленко Людмила Василівна. (2023). 1948 р. н. Особистий архів авторки.

Спогади. Осауленко Михайло Олександрович. (2023). 1948 р. н. Особистий архів авторки.

Ювілейна книга: Житомирському державному університету імені Івана Франка – 85 років: історичний нарис. (2004). Житомир: Косенко. 232 с.

References

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti, f. R-266, op. 1, spr. 150, 280 ark.

Zhytomyrskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka. (1999). Kyiv: Tekhnika. 28 s.

Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka u spohadakh vykladachiv (1940–1990-ti rr.). Yuvileina zbirka usno-istorychnykh svidchen (do 100-richchia ZhDU imeni Ivana Franka). (2019). Zhytomyr: Polissia. 452 s.

Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka. (2009). Kyiv: Lohos Ukraina. 200 s.

Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka. 100 rokov. (2019). Zhytomyr: Polissia. 244 s.

Komarnitskiy, O., Komarnitska, L. (2022). Navchalna diialnist studentiv Zhytomyrskoho pedahohichnoho ZVO u 20–30-ti rr. KhKh st.: praktyky ta pidsumkova atestatsiia. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Vyp. 10. S. 37–56.

Spohady. Osaulenko Liudmyla Vasyliyva. (2023). 1948 r. n. Osobystyi arkhiv avtorky.

Spohady. Osaulenko Mykhailo Oleksandrovych. (2023). 1948 r. n. Osobystyi arkhiv avtorky.

Yuvileina knyha: Zhytomyrskomu derzhavnomu universytetu imeni Ivana Franka – 85 rokov: istorychnyi narys. (2004). Zhytomyr: Kosenko. 232 s.

Kravchuk S. EVERYDAY LIFE OF STUDENTS OF ZHYTOMYR IVAN FRANKO STATE UNIVERSITY DURING THE SOVEIT PERIOD

Abstract

The purpose of the study is to present the everyday life of students of Zhytomyr Ivan Franko State University in the Soviet period from 40th to early 90th years of the 20 century. The methodology of scientific research includes both general scientific and specifically historical methods, first of all oral history method and history of everyday life. The scientific novelty of the work lies in the fact that the questions of everyday life of students of the Zhytomyr Ivan Franko State University has not been studied separately yet, but only fragmentarily considered in general scientific studies devoted to the history of this educational institution. Therefore, the author suggests expanding the base of research in this direction, including personal recorded testimony. As a result, the author comes to the conclusion that the daily life of students of the Zhytomyr Ivan Franko State University represented socio-economic and cultural features of different decades of the Soviet period. Positive memories and richness of student life are associated not only with studies, but with inclusion in the so-called "cultural and mass" work, the involvement of students in agricultural and other work in the field of industry, a lot of pedagogical

practices, and the specifics of daily life in the dormitories. Economic problems seen as temporary, political aspects and the general atmosphere associated with it do not take the main place in the memories of the majority of former students.

Keywords. *Zhytomyr Ivan Franko State University, institute, student, everyday life, practice, dormitory, amateur, leisure.*

**Krawczuk S. ŻYCIE CODZIENNE STUDENTÓW ŻYTOMIERSKIEGO
UNIwersYTETU PAŃSTWOWEGO IM. IWANA FRANKI W OKRESIE
SOWIECKIM**

Streszczenie

Celem pracy jest zbadanie kwestii życia codziennego studentów Żytomierskiego Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki w okresie sowieckim od lat 40. do początku lat 90. **Metodologia** badań obejmuje zarówno ogólne metody naukowe, jak i specjalne metody historyczne, w tym przede wszystkim metodę historii mówionej i historii życia codziennego. **Nowość naukowa** pracy polega na tym, że kwestia życia codziennego studentów Żytomierskiego Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki nie była przedmiotem specjalnych badań, a jedynie fragmentarycznie rozpatrywana w ogólnych pracach naukowych dotyczących historii tej instytucji edukacyjnej. W związku z tym autor proponuje poszerzenie bazy badawczej w tym obszarze, w tym poprzez osobiście nagrane świadectwa. W wyniku przeprowadzonych badań autor doszedł do **wniosku**, że życie codzienne studentów Żytomierskiego Uniwersytetu Państwowego im. Iwana Franki odzwierciedlało specyfikę społeczno-gospodarczą i kulturową różnych dekad okresu sowieckiego. Pozytywne wspomnienia i bogactwo życia studentów są związane nie tyle ze studiowaniem, co z ich zaangażowaniem w tak zwaną pracę "kulturalną i masową", zaangażowaniem studentów w prace rolnicze i inne prace przemysłowe, znaczną liczbą praktyk pedagogicznych oraz specyfiką codziennego życia w akademikach. Problemy ekonomiczne postrzegane były jako przejściowe, aspekty polityczne i ogólna atmosfera z nimi związana nie zajmują poczesnego miejsca we wspomnieniach zdecydowanej większości byłych studentów.

Słowa kluczowe: *Żytomierski Uniwersytet Państwowy im. Iwana Franki, instytut, student, życie codzienne, praktyka, akademik, hobby artystyczne, czas wolny.*

Статтю надіслано до редколегії 17.08.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 22.09.2023 р.

УДК 82-94:930

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112066>

Сичевський Антон,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Житомирського державного
університету імені Івана Франка
syczewski@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7836-3405>

ResearcherID: H-5429-2016

МЕМУАРИ ЯК ЕГО-ДОКУМЕНТИ: ВЕКТОРИ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ НАРАЦІЇ, ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Анотація

*Метою статті є аналіз та огляд досліджень зарубіжних науковців щодо проблеми мемуарних джерел, їхнього трактування як его-документів; з'ясування сучасних теорій і дискурсів щодо мотивації та векторів внутрішньої нарації; студії з інтерпретації самопрезентації, вибудови сюжетних конструкцій в мемуарах/автобіографіях; висвітлення взаємовпливу соціального конструювання на пам'ять та розуміння власного «я». **Методологія.** В ході підготовки дослідження дотримано принципи історизму, багатofакторності, системності, соціокультурного, антропологічного та критично-аналітичного підходів. Застосовано методи історіографічного аналізу та синтезу, компаративістики, наукової критики, системно-аналітичний та історико-порівняльний. **Наукова новизна** полягає у розкритті концептуальних підходів зарубіжної гуманітаристики щодо вивчення джерельного потенціалу мемуарів, проблеми відображення подієвої рефлексії, пам'яті в письмовій самопрезентації. З'ясовано, що історична наука, соціологія, філологія, психологія активно звертається до студій мемуарів/автобіографій як унікального джерела персонального досвіду, уяви та демонстрації варіативності представлення минулого. **Висновки.** Мемуари слугують інструментом дослідження соціокультурного й історичного контексту життя та ідентичності їх авторів. Нині его-історія набуває популярності у зв'язку із поширенням інтервенційних автобіографій, які використовують й ті історики, які конструюють історію в реальному часі від першої особи. Его-документи значно розширюють рамки академічних дискурсів, демонструють*

взаємовідносини особистості та колективу. Відмінною рисою сучасних поглядів американських дослідників (як і авторів мемуарів) є тотожність, об'єднання термінології мемуаристики та автобіографій, тобто поява гібридної форми. Мемуари є виразником замінної традиції у відношенні до офіційної традиції, дають автономію для індивідуального бачення. Мемуари презентують персональні соціальні ролі та їх вплив на історичну реконструкцію. Мемуари/автобіографії є джерелами «автентичних» знань з повсякдення певного континууму, його цінностей на протилежності усталеним уявленням, сконструйованим професійними істориками. Сенси пережитого зливаються у смислові формати і організовані у вектори автобіографічної нарації. Історик, який працює з его-документами, як писемними кодами, в ході дослідження отримує нове бачення/знання, яке і розкриває специфіку невідомих фактів, і руйнує сталість вже умовно або фактологічно сформованої думки, тобто ініціює ревізійнізм інформації та революцію в уже усталені твердження, які прирівнюють до канонів.

Ключові слова: мемуари, автобіографія, его-документи, автофікція, автобіографічний пакт, пам'ять, автобіографічна нарація, ідентичність.

Постановка проблеми. Зміна парадигми у гуманітарному знанні на сучасному етапі історичних досліджень акцентує увагу на індивідуальному досвіді життя, що може кардинально вплинути на історіописання та дати нові імпульси до переосмислення «імперіалізму наративу», який продиктований офіційною кон'юнктурою. В екстремальних умовах революцій, війн, окупації та державного терору ХХ ст. українське суспільство часто було позбавлено голосу та висловлення власної думки. Поневолення та ідеологічний диктат разом з апаратом примусу і репресій фактично виключили з суспільного дискурсу опозиційність та дискусійність. Враховуючи ці обставини, джерела особового походження, зокрема мемуари, є вагомим матеріалом для зображення повноцінної картини історичного минулого, з врахуванням ролей та внутрішнього світу безпосередніх акторів і свідків подій. Історична наука, обмежена в джерельній базі, приречена залишатися в наукових лакунах, «глухих кутах» пошуку і абстрактних концептах дослідників. Зосередження виключно на роботі з документами часто обмежує історика, який змушений перебувати в рамках доступного наративу, який, на жаль, є по суті знеособленим і не виявляє сенситивності укладача/оповідача, його рецепція та

рефлексія апріорі можуть бути виключені нормами заповнення, вжитку, обігу документів.

Для історичної науки, як частини гуманітаристики, використання потенціалу мемуаристики може суттєво вплинути на зміст досліджень. Її синтетичність, міждисциплінарність привертає увагу дослідників різних галузей наукового пізнання. Не лише історики, а й соціологи, літературознавці, лінгвісти, політологи та філософи можуть отримати нові імпульси для наукових узагальнень, тверджень чи спростувань для показу багатолінійності історичного минулого, та його відображення, перш за все, у долях окремих людей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У зарубіжній гуманітаристиці проблематикою використання мемуарів, теоритичними основами методологій дослідження, конструювання суспільних відносин, критикою та деконструкцією офіційного наративу, завдяки розширенню знань особистих досвідів, займаються Фолькер Депкат (Depkat, 2019), Каспар Греєрц (Greyerz, 2010), Клаудія Гронеманн (Gronemann, 2019), Крістіан Лахусен (Lahusen, 2019), Есмеральда Кляйнрісінк (Kleinreesink, 2014), Хельга Швальм (Schwalm, 2019), Аляйда Ассман (Ассман, 2012), Томас Каузер (Couser, 2012), Пол-Джон Екін (Eakin, 2020), Лінда Андерсон (Anderson, 2001), Габріель Моцкін (Motzkin, 1994), Джеймс Аурелл, Рочо Г. Девіс (Aurell, 2015; Aurell, Davis, 2019), Лі Гілмор (Gilmore, 2014), Анджей Пьотровський (Piotrowski, 2017), Франс Мартіно (Martineau, 2013) та ін. Саме аналізу досліджень цих авторів і присвячено статтю.

Метою статті є аналіз та огляд досліджень зарубіжних науковців щодо проблеми мемуарних джерел, їхнього трактування як его-документів; з'ясування сучасних теорій та дискурсів щодо мотивації та векторів внутрішньої нарації; студії з інтерпретації самопрезентації, вибудови сюжетних конструкцій в мемуарах/автобіографіях; висвітлення взаємовпливу соціального конструювання на пам'ять та розуміння власного «я».

Виклад основного матеріалу. *Мемуари/автобіографія як его-документи.* Історія перетинається з різними формами саморепрезентації. Хоча історики традиційно не довіряли особистим наративам як критичним документам, в останні десятиліття практики використання життєписів значно зросли,

оскільки історики обговорюють як може автобіографічний нарратив сприяти розумінню минулого і процесам доступу до нього (Aurell, Davis, 2019, p. 503).

Джеймс Аурелл та Росіо Г. Девіс зі Школи гуманітарних наук Університету Наварри вказують, що деякі історики використовують нарратив, як інструмент для дослідження їх ідентичності та контексту, інші використовували еґо-історію та інтервенційну автобіографію, як нетрадиційні академічні підходи. Нарешті, менша, але впливова група повернулася до життєпису просто для того, щоб окреслити ідеї та процеси, які виходять за рамки академічного дискурсу. Тексти, які поєднують життєпис та історію, заслуговують на наукову увагу у зв'язку із способами, якими вони дозволяють перевірити наш доступ як до індивідуального, так і до колективного минулого. Взаємовідносини особистості і колективу, пам'яті, логіки жанрів також лежать у центрі цього зусилля (Aurell, Davis, 2019, p. 503-504).

Німецька історикня та культурологиня Аляйда Ассман вважає, що «письмо діє як конґеніальний медіум духу, оскільки в теорії іматеріальності духу відповідає транспарентність письма. Завдяки своїй можливій транспарентності – літери як матеріальні позначення «відпадають у процесі читання, наче шлак» (за філософом Гансом-Георґом Гадамером), – письмо набуває особливої спорідненості з духом. Це порівняння перестрибує через мову, цей вербальний засіб кодування думок і повідомлень, що, як відомо, інколи може ставати чужим, непіддатливим і незрозумілим». За Аляйдою Ассман, «письмо – це кодування мови у формі візуальних знаків. Слід виходить за межі як мовної прив'язки, так і знакового характеру кодування. Однак семіотично він прочитується як індексальний знак, в основі якого не лежить жодного коду» (Ассман, 2012, с. 202, 223).

Поняття «еґо-документи» вперше впровадив голландський історик Якоб Прессер (1899–1970) у 1958 р. Його нова категорія включала «ті історичні джерела, в яких користувач стикається з «я» або іноді «він», і вони постійно присутні в тексті як суб'єкт письма та опису (Greyerz, 2010, p. 277).

У статті «Клію заглядає крізь замкову щілину», написаній кількома роками пізніше, Прессер перевизначив еґо-документи як «ті документи, в яких «еґо» навмисно чи ненавмисно розкриває або

приховує себе» (Greyerz, 2010, p. 278). Маючи єврейське походження, Прессер пережив німецьку окупацію лише завдяки тому, що переховувався відразу після того, як дізнався про арешт і депортацію своєї дружини. У 1950 р. Нідерландський державний інститут військової документації доручив йому написати історію голландських євреїв під час німецької окупації. На цій стадії наукове життя Прессера було зосереджено на особистих розповідях та звітах як жертв, так і винуватців Голокосту. Результатом цього дослідження стала публікація в 1965 р. двотомної історії голландських євреїв під час німецької окупації «Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nedelandse jodendom, 1940–1945». Для цієї публікації Якоб Прессер провів багато інтерв'ю і на іншому рівні, за словами Рудольфа Деккера, дізнався про проблеми, пов'язані з его-документами, як усними, так і письмовими. Він стикався з людьми, чії спогади були настільки болючими, що вони не могли або навіть не хотіли згадувати їх, а також з людьми, які невідомо, але частіше свідомо змінювали і переписували свої спогади (Greyerz, 2010, p. 278).

Грунтуючись на традиції Прессера, група голландських вчених, об'єднаних навколо Рудольфа Деккера, розпочала спільну роботу з пошуку, збору, редагування та вивчення голландських «его-документів» від 1500 по 1814 рр., якими для них були автобіографії, мемуари, щоденники та особисті записи, листи. Стверджуючи, що ці джерела раніше були майже повністю ігнорованими в Нідерландах. Група дотримувалася прагматичного розуміння терміну «его-документи», класифікуючи всі ті тексти як такі, що також можуть бути позначені як автобіографічні, чи твори про власне життя (Derkat, 2019, p. 262).

У 1990-х рр. німецький історик Вінфрід Шульце розширив категорію «его-документів», щоб включити всі форми добровільної, мимовільної та навіть примусової самотематизації, як, наприклад, судові протоколи, податкові документи, оцінки або прохання про милість (Derkat, 2019, p. 262).

Професор американських студій в Університеті Регенсбургу Фолькер Депкат вказує, що дебати про его-документи виникли відносно недавно і вони в основному обмежуються нідерландсько-та німецькомовними академічними колами. З Нідерландів термін «его-документи» поширився до Німеччини, Австрії та

німецькомовних частин Швейцарії, де зараз широко використовується (Derkat, 2019, р. 262).

Важливо підкреслити, що з 1990-х рр. стійка різниця, яка існувала попередньо, між мемуарами та автобіографією зникла. З раптовою хвилею популярності автобіографічного оповідання, втіленням якого став величезний успіх «Клубу брехунів: мемуари» американської поетеси, есеїстки та мемуаристки Мері Карр (1995) і «Праха Анжели: мемуари» американського письменника Френка Маккорта (1996), настала так звана ера мемуарів. Як автори, так і рецензенти почали активно використовували мемуари як синонім автобіографії. Літературознавець Томас Каузер, почесний професор англійської мови в Університеті Хофстра, опублікував вступ до жанру під назвою «Memoir: An Introduction» (Eakin, 2020, р. 68).

Американський філолог, професор Університету Індіани Пол-Джон Ікін відзначає, що нині в Сполучених Штатах два терміни – мемуари й автобіографія – з'єдналися в точках, де вони в даний час використовуються як взаємозамінні – тобто фактично використовуються гібридна форма (Eakin, 2020, р. 66).

Коротко розглянемо розвиток мемуарної літератури. Слово «мемуари» використовувалося набагато довше, ніж автобіографія. В природі мемуарів дві етимологічні основи: фр. *memoires* – спогади та лат. *memoria* – пам'ять. Розквіт мемуаристики припадає на XVII – початок XVIII ст. у Франції. Саме тоді жанр набув розмаїття форм, яке характеризує його донині. Спогади в ту епоху створювалися з явною метою надати читачеві знання про світ, подати приклад, описати маргінальні події в історії або надати інформацію про важливих осіб (Lahusen, 2019, р. 627).

Крістіан Лахусен з Центру сучасних історичних досліджень Потсдама вказує, що у XVIII ст. в мемуарах відображалася проблематика соціальних ролей і суспільного контексту, в якому вони виконувалися. У той час був заснований жанр «скандальних мемуарів». Ці спогади були розповідями про низку «занепалих» жінок – повій, актрис, незалежних жінок. Твори секуляризували конфесійну форму мемуарів, яка домінувала до цього моменту. Релігійні війни часто були задокументовані у формі мемуарів – таким чином поєднуючи історіографію та сповідання віри.

Справжня мемуарна література виникла в Німеччині лише у XIX ст. (Lahusen, 2019, р. 627). (Lahusen, 2019, р. 627).

В подальшому мемуаристи прагнули створити заміну традицію, яка ставилася б до офіційної традиції з великою підозрою. Вони задають власну традицію як традицію автономності індивідуального бачення подій (Motzkin, 1994, р. 109).

Значно зросло з боку реципієнта значення мемуарів наприкінці XX ст. У цьому полі політика відіграла важливу роль, помітна кількість політиків публікували спогади про свій час перебування на посаді, які потім використовували як частину виборчої кампанії (наприклад, Барак Обама, Ангела Меркель, Ніколя Саркозі, а також Сільвіо Берлусконі, який безкоштовно надіслав свої мемуари 2001 р. 12 мільйонам італійських домогосподарств) (Lahusen, 2019, р. 629).

Окремо зупинимось на автобіографії, оскільки вагомо показати порівняльний шлях становлення термінів «мемуари» та «автобіографія», які в сучасній зарубіжній життєписній літературі вважаються синонімами або ж створили єдину гібридну форму.

XVIII ст. вважають часом народження автобіографії в сучасному розумінні. «Сповідь» Жан-Жака Руссо була революцією в цьому відношенні: йдучи проти класичної традиції, а також проти більшості мислителів століття Просвітництва, Руссо не визначає людину з посиланням на її соціальну природу; відкидаючи примат суспільства, він також відкидає соціальну ієрархію, яка раніше формувала проект життєпису (Lahusen, 2019, р. 627).

Лише в середині XVIII ст. автобіографія відокремилася від історіографії, а також від (гетеро-)біографії, для якої використовувалися терміни «життя», «спогади» та «історія». До цього часу не було різниці між «розповіддю власної історії» та «розповіддю про життя іншого». У німецькій мові термін «Selbstbiographie» [«автобіографія»] вперше з'явився в 1796 р. (Schwalm, 2019, р. 503).

Німецькомовні дослідження автобіографії почалися у XIX ст. з Вільгельма Дільтея. До статусу ідеального вихідного матеріалу Дільтей відніс спочатку біографію, а потім автобіографію. Учень Дільтея – Георг Міш розробив класичне визначення автобіографії,

яке виникло в його монументальній «Історії автобіографії» 1907 р. (Lahusen, 2019, р. 631-632).

Хельга Швальм, професорка Берлінського університету імені Гумбольдта, вказує, що похідна від гр. *autos* (само), *bios* (життя), *graphiein* (писати), автобіографія як літературний жанр позначає нон-фікшн/невигадану, ретроспективну розповідь, яка прагне реконструювати життєвий шлях індивіда з точки зору формування його унікального особистого «я», в межах даної історичної, соціальної та культурної основи. Хоча існують автобіографії від третьої особи, в епістолярній формі або у віршах, автобіографія зазвичай розповідається від першої особи («Я – нарація»/автодієгетична нарація) і, принаймні у своїй класичній формі, характеризується ретроспективною перспективою, яка діє як керівний структурний і семантичний принцип, який у ХХ ст. дедалі більше оскаржувався та руйнувався щодо поетичної практики, поетологічної рефлексії та теорії жанру (Schwalm, 2019, р. 503).

Автофікція: спогади та гра уяви. Кінець автобіографії? Професорка Мангеймського університету Клаудія Гронеманн пише, що автовигаданий текст має на меті бути і вигаданим, і автобіографічним, і, таким чином, представляє парадокс у традиційному розумінні жанру. Неологізм «autofiction» походить від літературного тексту французького письменника Сержа Дубровського. Автофікція тісно пов'язана з його поетикою екзистенційного письма про себе, що виникло з психоаналізу. Твори Дубровського, позначені як романи, передають реальний біографічний (письменницький) досвід автора на ім'я Дубровський, який болісно усвідомлює, що «я» є здебільшого недоступним і наближається до власного життя через нескінченні «нитки слів» (Gronemann, 2019, р. 241).

Лі Гілмор (почесний запрошений професор Університету штату Огайо, 2016–2020) підкреслює, що попередні фейки свідчать про те, що вони є продуктом свого часу та частиною більших дискурсивних утворень влади. Вони виникають у конкретні та непередбачувані історичні моменти, в межах певних дискурсів, і наша сприйнятливність до них частково пояснюється політикою певних періодів часу. Як зазначає Джилліан Вітлок: «Літературна містифікація – це остаточна подія: вона виявляє соціальні, політичні та етичні вкладення оповідачів, читачів і видавців

життєвих оповідей». Саме таким текстом Вітлок вважає «Заборонене кохання» Норми Хурі (2003). Він зображував вбивство честі в Йорданії та був проданий західній аудиторії, налаштованій на споживання історій про арабську скутість після теракту 11 вересня 2001 р. (9/11). Подібним чином «Освіту маленького дерева» було викрито як шахрайську хроніку дитинства індіанців, написану горезвісним расистом Ейсою Картером і випущену через двадцять п'ять років видавництвом Університету Нью-Мехіко як «класику». Опублікована в 1976 р. «Освіта маленького дерева» вихваляла чесноти простого життя і працювала проти версії геноциду індіанців, висунутої рухом американських індіанців. В умовах підвищення обізнаності про історію США, а також відродження політичного руху корінних американців, читачів привабила фальшива романтична історія, щоб зберегти образ, який став недоступним через політичні дії (Gilmore, 2014, p. 22).

Томас Каузер акцентує, що у розмові про містифікації ми відійшли від обов'язку мемуариста до біографічних та історичних записів, до своїх зобов'язань перед іншими людьми, особливо тими, про кого йдеться в мемуарах. За допомогою містифікацій імітатор не просто говорить неправду про власну історію, а й може зашкодити іншим особам (Couser, 2012, p. 99).

У 1979 р. американський філософ, письменник, літературний критик Поль де Ман опублікував радикальне есе про автобіографію під назвою «Autobiography as De-Facement», у якому він означив кінець автобіографії. «Смерть автора», про яку французький філософ і літературознавець Ролан Барт оголосив у 1968 р., сигналізувала про його напад на концепцію автора як походження або джерела сенсу і також мала наслідки для автобіографії (Anderson, 2001, p. 12, 14).

Інтервенційні автобіографії. Автобіографії інтервенційні в тому сенсі, що історики використовують свої автобіографії з більш-менш свідомим авторським наміром бути посередником і втручатися в теоретичні дебати, використовуючи історію власної інформації, лекційний і академічні маршрути як джерело історіографії. Ці автобіографії є привілейованим способом формування нової концепції історика як автора, який висвітлює новітнє історіографічне розуміння переходу від сучасного

історика-спостерігача до постмодерного історика як учасника (Aurell, 2015, p. 246). За словами Джеймса Аурелла, інтервенційні історики, уособлюючи певну відстань від іконоборчої тенденції постмодернізму, також приймають нові рухи, які виникли на початку ХХІ ст., які ми можемо назвати пост-постмодернізмом (Aurell, 2015, p. 247).

Польські студії мемуарів/автобіографій. У Польщі першим соціологом, який використав автобіографії як матеріал для наукового аналізу, був Флоріан Знанецький. Він зробив предметом свого соціологічного аналізу автобіографії польських емігрантів в Америці у праці «Польський селянин в Європі та Америці» (Łukasik, 2012, s. 56).

Включаючи особисті документи (листи, щоденники, біографії) до соціологічних досліджень, Знанецький також запровадив щодо них специфічні методологічні принципи. Одним із них був принцип гуманістичного коефіцієнта. Цей принцип визначає тип розуміння досліджуваних соціальних явищ і означає, що науковець повинен дивитися на соціальні явища «очима їх учасників», він повинен розуміти сенс і мотивацію людської поведінки (Łukasik, 2012, s. 57).

Окрім запровадження біографічного методу в соціологічних дослідженнях, Знанецький також вважався піонером у галузі отримання мемуарів. У 1921 р., як директор Інституту соціології, заснованого в Познанському університеті, він оголосив конкурс, адресований усім людям, які працюють у Польщі та виконують фізичну роботу, під назвою «Власна біографія робітника». Інститут також проводив автобіографічні конкурси: щоденників учителів, щоденників в'язнів, щоденників познанських ремісників (перерваний через брак фінансів), конкурс «Щоденник жіночої роботи» (Łukasik, 2012, s. 58).

Юзеф Халасіньський, учень Знанецького і продовжувач його справи, директор Інституту культури села, проводив дослідження в галузі соціальної свідомості, а також цінностей, установок і прагнень різних груп та соціальних середовищ, спираючись на мемуари й автобіографії (Łukasik, 2012, s. 59).

Дослідження з використанням автобіографії проводив також соціолог Людвік Кживіцький, який у міжвоєнний період очолював Інститут соціальної економіки. У 1931 р. він оголосив конкурс на

мемуари та біографії безробітних (згодом зібрав їх у двох томах «Спогадів безробітних»), у 1933 р. – селянський щоденник, 1936 – щоденники емігрантів. Метою дослідження, проведеного Кживицьким, було представити реальність так, як її сприймають люди, які займають найнижче становище в суспільній ієрархії (Łukasik, 2012, s. 59; Jakubczak, 1989, s. 265).

«Автобіографічний пакт» Лежена. Критична концепція «автобіографічного пакту» була сформульована в 1975 р. видатним французьким істориком, соціологом літератури, дослідником автобіографічного та щоденникового жанру Філіпом Леженом. Згідно з Леженом, коли оповідач, головний герой і автор твору носять однакове ім'я, цей наратив проголошує себе автобіографією (або мемуарами). П'єси та романи можуть бути автобіографічними. Але автобіографічні п'єси зазвичай не використовують ім'я автора для головного героя, а автобіографічні романи не обов'язково використовують оповідачів від першої особи. Коли ми говоримо, що романи чи п'єси є автобіографічними, ми маємо на увазі лише те, що їхній зміст базується на подіях із життя їхніх авторів або може бути паралельним до них. Ми не перекласифікуємо їх як нехудожню літературу (Couser, 2012, p. 80).

На противагу цьому, згідно з Леженом, якщо твір проголошує себе автобіографією, ми сприймаємо його як історію реальної особи – її автора, – а не вигаданого персонажа. Хоча терміни, в яких виражене це поняття, можуть здатися легалістичними, пакт є предметом літературної конвенції, а не права. Це мовчазне розуміння між читачем і письменником. Це не означає, що автори мемуарів не можуть порушувати закони. Це означає, що договір не є юридичним договором між автором і читачем (хоча автор і видавець можуть мати його). Договір не обіцяє і тим більше не гарантує фактичну правду на всіх рівнях; скоріше це підтверджує тотожність автора з оповідачем і героєм твору. Таким чином, жанр має претензію на ідентичність у своїй основі: за визначенням, мемуари чи автобіографія мають на меті більш-менш прямо представляти свого автора та позатекстовий світ у такий спосіб, у який не претендує художня література, незалежно від того, наскільки вона історична чи автобіографічна (Couser, 2012, p. 81).

Вектори автобіографічної нарації. Есмеральда Кляйнрісінк (колишня викладачка Академії оборони Нідерландів) пише, що зі

зміною постмодерністської орієнтації, дослідницький акцент змістився на соціальне конструювання фактів, замість самих фактів. Філіп Лежен наголошував, що автобіографії слід розглядати не як джерела історичної інформації, а «радіше як первинні соціальні факти самі по собі». Спираючись на дослідження пам'яті, Патрік Краснітцер робить висновок, що в автобіографіях можна прочитати не особисту правду, а досвід того, як соціальні колективи інтерпретують і запам'ятовують події. Его-документи загалом поділяються на три категорії, залежно від цільової аудиторії. По-перше, его-документи написані для особистого використання. По-друге, его-документи можна створювати для обмеженого розповсюдження. Нарешті, его-документи можна писати для громадськості (Kleinreesink, 2014, p. 155).

Польський соціолог Анджей Пьотровський з Лодзького університету вказує, що набір аналітичних категорій включає, перш за все, вкорінення в історію (теорію), середовище, загрозу та винахідливість. Додатковою категорією є затьмарення, пов'язане як у досвіді, так і нарративі з придушенням (витісненням) спогадів травматичного характеру. Ці категорії окреслюють контури концептуального поля дослідження, виокремлюючи в ньому різноманітні інтерпретаційні установки (рамки, напрямки), прийняті нараторами щодо ланцюжка досвіду, що накопичується з часом. Ці установки, надалі іменовані «векторами автобіографічної нарації», стосуються організації сенсу переживань, відчутного у способах створення опису та коментування пережитих подій і злиття їх у специфічні смислові формати. Отже, концепція вектора не відокремлює зміст досвіду від нарративних та аргументативних способів його представлення (Piotrowski, 2017, s. 240).

Концепції деяких із цих векторів безпосередньо відсилають до теорії біографічних процесів, розробленої Фріцом Шутце. Загроза та затьмарення розуміються як дискурсивні структури, пов'язані з досвідом траєкторії (страждання, примус та дезінтеграція контролю над дією), тоді як винахідливість може бути пов'язана з інституційною моделлю дії (рутинне виконання соціальних ролей), або біографічним планом дій (навмисне і контрольоване досягнення цілей). Однак слід зазначити, що вектори розуміються тут як варіації локальних напрямків репрезентації та інтерпретації, які використовуються оповідачем у межах оповіді, щоб зрозуміти

епізоди чи етапи, які складають ширшу сферу біографічного процесу, про який розповідається (Piotrowski, 2017, s. 240).

Можна виокремити два типи зв'язків між векторами автобіографічної нарації. Перший – це система, в якій домінує закоріненість в історії (теорії), а інші вектори опису досвіду підпорядковані. Другий тип – характеризується первинністю викладу переживань у термінах послідовності наступних подій та опису умов життєвого середовища, тобто домінуванням наративного вкорінення переживань у середовищі. Посилання на історію (ідеологію, загальні теорії) тут мають другорядне значення і слугують наратору локальними аргументативними конструкціями, коментарями до епізодів, які не становлять тезу всієї розповіді (Piotrowski, 2017, s. 241).

На основі аналізу творів, автори яких використовували автобіографічні документи, Ян Щепанський виділив такі прийоми інтерпретації та використання:

1) конструктивний метод – читаючи багато автобіографій, соціолог інтерпретує їх з точки зору однієї з загальносоціологічних теорій; понятійний апарат, який він використовує для побудови комплексної картини ситуації, взятий з мови соціологічних теорій; таким чином перевіряються гіпотези, але й шукається матеріал для формулювання нових припущень;

2) метод екземпліфікації – він полягає в ілюстрації та обґрунтуванні окремих гіпотез вибраними прикладами з автобіографії;

3) метод контент-аналізу – розроблений на основі дослідження передачі інформації, визначає одиниці аналізу (весь текст, його фрагменти, слова тощо), визначає аналітичні категорії та оцінює частоту їх появи та їхні взаємозв'язки;

4) статистичні дослідження – пошук статистичних зв'язків (і причинно-наслідкових зв'язків) між змінними, які фігурують у біографічному матеріалі;

5) типологічний аналіз – визначення типів особистості, установок і поведінки в різних спільнотах (Szatur-Jaworska, 2001, s. 85).

Американський психолог Гордон Олпорт виокремлював за критерієм основної когнітивної мети дослідження – номотетичне та ідіографічне використання автобіографічного матеріалу. Схоже, що

в дослідженнях, які проводяться для цілей соціальної політики, домінують ідіографічні підходи, тобто ті, що використовуються переважно для опису соціальних ситуацій і досвіду людей, і меншою мірою для пояснення причинно-наслідкових зв'язків та формулювання узагальнень (Szatur-Jaworska, 2001, s. 85).

Пол-Джон Ікін пише: «Референційне мистецтво – напруженість між фактом і вигадкою, що ховається в практиці написання історії та життя, має свою паралель у терміні «его-документ», який яскраво поєднує суб'єктивні та об'єктивні сфери: в его-документі «я» – найслизькіша частина людського досвіду – набуває текстової плоти. Є серія его: очевидця, біографічного суб'єкта і, нарешті, особистості як культурного артефакта» (Eakin, 2020, p. 78).

Пол-Джон Ікін використовує термін «нарративна ідентичність», визначивши її як «уявлення про те, що ми є якоюсь історією» (Eakin, 2020, p. 21).

Генеровані конструкції самопрезентації «Я». Психологи Мартін Конвей (Брістольський університет) та Крістофер Плейделл-Пірс (Неврологічний інститут Бердена, Брістоль) розглядали автобіографічні спогади як «генеровані тимчасові динамічні психічні конструкції з основної бази знань». Ця база знань або її області, щохвилино чутлива до сигналів і патернів активації. Постійно виникають і розсіюються за показниками структури знань автобіографічної пам'яті. Ендогенні патерни/закономірності активації не можуть об'єднатися в «спогади», так само як і не обов'язково входять у свідомість (Conway, Pleydell-Pearce, 2000, p. 261).

Автобіографічне знання закодовано через цільову структуру «робочого Я», яка також займає більшу роль у побудові специфічних спогадів під час запам'ятовування. У теорії американського психолога Едварда Торі Хігінса особистість поділяється на три основні сфери: фактична особистість (деяке приблизно точне уявлення про себе, можливо, навіть ментальна модель системи), ідеальне Я (те, до чого Я прагне), і «Я повинен бути таким, яким його визначають батьки, вихователі, інші значущі особи та суспільство в цілому» (Conway, Pleydell-Pearce, 2000, p. 266).

Магдалена Кучек з Краківського педагогічного університету пише: «Отже, розуміння реальності полягає у створенні історії таким чином, щоб сенси шукалися в подіях, що відбуваються, фіксуючи їх у нитках оповіді. Отже, мемуарний наратив я розумію як пізнання, саморозуміння та саморефлексію. З іншого боку, приватні спогади використовуються в роботі істориків як свідчення минулих часів і подій» (Kuczek, 2016, s. 118).

Авторка наголошує на зростанні популярності мікроісторії, яку вона пропонує означити «як історію, близьку людині та її поведінці, що показує особу в повсякденній дії, стираючи відмінності між подіями, які вважаються історично важливими, та іншими, а також між «історичними» та «неісторичними» людьми». (Kuczek, 2016, s. 118). Польська дослідниця використовує означення «інтимної» науки, для характеризувати цього виду джерела.

За словами професора кафедри історії Єврейського університету Єрусалиму Габріеля Моцкіна: «Мемуарист – той, кого позбавили спадщини або права голосу. Будучи позбавленим спадку, він стверджує, що легітимність належить йому. Не маючи можливості безпосередньо звернутися до сьогодення, він використовує минуле, щоб говорити про сьогодення». Професор наголошує на подібності мемуарного жанру до езотеричних творів, які з'являються в умовах репресивних режимів, та використовують закодовану мову для посвяти. Разом із тим, він підкреслює, що «у мемуарній літературі відбувається рішучий відхід від кодексу езотеричного письма; бо суть підривності мемуарів полягає в тому, що вони мають бути доступними та зрозумілими всім. Місце, де неможливо говорити, має стати повністю видимим» (Motzkin, 1994, p. 114).

Габріель Моцкін наголошує, що пам'ять загрожує історії, коли вона стає окремим жанром пам'яті, коли досвід, який ми маємо в минулому, стає настільки різноманітним, що ми маємо різні способи згадувати різне минуле, і жоден із способів не може вважатися пріоритетним над іншими (Motzkin, 1994, p. 115).

Мемуари як виразник мовної взаємодії. Досліджуючи текстові джерела минулих періодів, історичні лінгвісти часто відчують дотик до минулого, особливо коли зосереджуються на еґо-документах або творах від першої особи. Лінгвісти Марійке ван дер Вал та Гійсберт Руттен з Лейденського університету пишуть: «Еґо-

документи, які включають листи та такі автобіографічні твори, як мемуари, щоденники є чудовими з різних причин. Німецький дослідник Едгар Шнайдер розрізняє наступні п'ять типів тексту, на основі зв'язку між мовленнєвою подією та її письмовим записом: *текст, який записується* – протокол інтерв'ю, протоколи судових засідань, *згадується* – розповіді колишнього раба, *уявний* – листи, щоденники, *спостережувані* – коментарі і *вигадані* – літературний діалект» (Wal M., Rutten G., 2013, p. 1).

Франс Мартіно з Оттавського університету вказує, що дослідження в галузі соціолінгвістики показали необхідність покладатися на великі корпуси для виявлення соціальних і мовних взаємодій між носіями мови. В історичній соціолінгвістиці великі корпуси, засновані на різних типах письмових документів, особливо потрібні, оскільки первинний доступ до розмовного світу не існує, а сліди розмовних особливостей потрібно інтерпретувати через письмове середовище. Корпуси металінгвістичних, літературних і приватних документів призначені для встановлення зв'язків між соціальними та мовними структурами спільнот (Martineau, 2013, p. 130).

Паратекст і аналіз сюжетних конструкцій. Термін «паратекст» відноситься до всіх елементів, які оточують текст. Ці елементи включають від обкладинки книжки, передмови та подяки у вузькому сенсі до рецензій на книги та інтерв'ю з автором у ширшому сенсі. Паратекст найбільш корисний для вивчення стосунків між авторами та їх аудиторією (Kleinreesink, 2014, p. 157).

Сюжет – глобальний текстовий елемент. Більшість західних історій розповідають і пишуть у формі аристотелівського сюжету. Це означає розповідь, у якій герой оповідання здійснює подорож. Під час цієї подорожі, яка має обмежений час, він долає перешкоди і в процесі, можливо, змінює світ і себе. З появою цифрових документів і вдосконаленого програмного забезпечення оптичного розпізнавання символів стало можливим вивчати тексти на рівні слів. Програмне забезпечення для якісного аналізу даних, таке як ATLAS.ti і NVivo, має стандартні варіанти запиту частоти слів, які можна використовувати для визначення важливих тем або концепцій. Існує спеціальне програмне забезпечення для підрахунку слів (LIWC, що розшифровується як Linguistic Inquiry

and Word Count), яке дає змогу вивчати емоційне, когнітивне та структурне слововживання в текстах з психологічної точки зору (Kleinreesink, 2014, p. 158).

(Авто)біографічний континуум. Як стверджує Есмеральда Кляйнрісінк, «книги рідко пишуться самими авторами, натомість існує (авто)біографічний континуум, який варіюється від повністю власноручного до написаного іншими» (Kleinreesink, 2014, p. 159).

Для теоретичних і систематичних цілей «нарративне Я» відрізняють від емпіричного автобіографа як автора «справжнього життя» його/її автобіографії, також позначеного як «Реальне» або «історичне Я». Деякі теоретики додали абстрактну категорію «ідеологічне Я», що означає концепцію особистості, культурно доступну оповідачеві, коли він розповідає історію. «Ідеологічне Я» пояснює соціальний вимір автобіографії: будь-яке автобіографічне самописання неминуче ґрунтується на історично й культурно специфічних родових та інституційних жанрах, структурах та інститутах саморепрезентації, які служать «основним нарративом», «схемою», когнітивним «сценарієм», як «шаблони працевлаштування» або «Biographiegeneratoren» [«генератори біографій»]. Ці сценарії, діючи перед написанням індивідуальної автобіографії та формуючи її, забезпечують попередні тексти значущої біографії (Schwalm, 2019, p. 505).

Хельга Швальм вважає, що «на інтертекстуальному рівні автобіографія є реляційною, оскільки будь-який акт автобіографічної комунікації звертається до іншого. Його оповідач може бути частиною самого себе, окремої особи, громадськості. Автобіографія є реляційною настільки, наскільки вона втягує в гру інших осіб на рівні свого сюжету» (Schwalm, 2019, p. 505-506).

Висновки. Мемуари слугують інструментом дослідження соціокультурного та історичного контексту життя та ідентичності їх авторів. Нині его-історія набуває популярності у зв'язку із поширенням інтервенційних автобіографій, які використовують і ті історики, які конструюють історію в реальному часі від першої особи. Его-документи значно розширюють рамки академічних дискурсів, демонструють взаємовідносини особистості та колективу. Відмінною рисою сучасних поглядів американських дослідників (як і авторів мемуарів) є тотожність, об'єднання термінології мемуаристики та автобіографій, тобто поява гібридної

форми. Мемуари є виразником замінної традиції у відношенні до офіційної традиції, дають автономію для індивідуального бачення. Мемуари презентують персональні соціальні ролі та їх вплив на історичну реконструкцію. Мемуари/автобіографії є джерелами «автентичних» знань з повсякдення певного континууму, його цінностей на противагу усталеним уявленням, сконструйованим професійними істориками. Сенси пережитого зливаються у смислові формати і організовані у вектори автобіографічної нарації. Історик, який працює з его-документами, як писемними кодами, в ході дослідження отримує нове бачення/знання, яке і розкриває специфіку невідомих фактів, і руйнує сталість вже умовно або фактологічно сформованої думки, тобто ініціює ревізіонізм інформації та революцію в уже усталені твердження, які прирівнюють до канонів.

Подяка. Висловлюю вдячність членам редакції журналу та рецензентам за їх конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до публікації.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

References

Assman, A. (2012). Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pam'iaty [Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті] / Per. z nim. Dmytrenko K., Doronicheva L., Yudin O. Kyiv : Nika-Tsentr. 440 s. [in Ukrainian].

Anderson, L. (2001). *Autobiography*. New York : Routledge. 156 p.

Aurell, J. (2015). Making history by contextualizing oneself: autobiography as historiographical intervention. *History and Theory*. Vol. 54. No. 2. Pp. 244-268.

Aurell, J., Davis, R.G. (2019). History and Autobiography: The Logics of a Convergence. *Life writing*. Vol. 16. No 4. Pp. 503-511.

Conway M.A., Pleydell-Pearce C.W. (2000). The Construction of Autobiographical Memories in the Self-Memory System. *Psychological Review*. Vol. 107. No. 2. Pp. 261-288.

Couser, G.T. (2012). *Memoir. An Introduction*. Oxford, New York : Oxford University Press. 206 p.

Depkat, V. (2019). Ego-documents. *Handbook of Autobiography/Autofiction*. Vol. 1: *Theory and Concepts* / Ed. by Wagner-Egelhaaf, M. Boston, Berlin : De Gruyter. Pp. 262-267.

Eakin, P.J. (2020). *Writing Life Writing. Narrative, History, Autobiography.* New York : Routledge. 151 p.

Gilmore, L. (2014). Learning from Fakes: Memoir, Confessional Ethics, and the Limits of Genre. *Contemporary Trauma Narratives. Liminality and the Ethics of Form / Ed. Onega, S., Ganteau J.-M.* New York : Routledge. Pp. 21-35.

Greyerz, K. (2010). Ego-Documents: The Last Word? *German History.* Vol. 28. No. 3. Pp. 273-282.

Gronemann, C. (2019). Autofiction. *Handbook of Autobiography/Autofiction. Vol. I: Theory and Concepts / Ed. by Wagner-Egelhaaf, M.* Boston, Berlin: De Gruyter. Pp. 241-246.

Jakubczak, F. (1989). Zasoby pamiętników. Zasady i zakres ich użytkowania. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny.* Z. 2. S. 259-268.

Kleinreesink, E. (2014). Researching 'the most dangerous of all sources': Egodocuments. *Routledge handbook of research methods in military studies / Ed. Soeters, J., Shields, P.M., Rietjens, S.* New York : Routledge. Pp. 153-164.

Kuczek, M. (2016). Wspomnienia wojenne jako literatura i źródło historyczne w wybranych pamiętnikach okresu II wojny światowej. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Poetica.* Vol. 4. S. 116-128.

Lahusen, C. (2019). Memoirs. *Handbook of Autobiography/Autofiction. Vol. I: Theory and Concepts / Ed. by Wagner-Egelhaaf, M.* Boston, Berlin: De Gruyter. Pp. 626-635.

Lukasik, J.M. (2012). Pamiętniki. W kręgu zainteresowań polskich badaczy. Historia – tradycja – kontynuacja. *Debata Edukacyjna.* Nr 5. S. 55-63.

Martineau, F. (2013). Written documents: What they tell us about linguistic usage. *Touching the Past: Studies in the historical sociolinguistics of ego-documents / Ed. Wal, M.J., Rutten G.* Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company. Pp. 129-145.

Motzkin, G. (1994). Memoirs, Memory, and Historical Experience. *Science in Context.* Vol.7. Is. 1. Pp. 103-119.

Piotrowski, A. (2017). Zakorzenie w historii (teorii) – zakorzenie w «milieu»: analiza dwu odmian narracji. *Biografia i wojna. Metoda biograficzna w badaniu procesów społecznych. Wybór Tekstów / Red. Dopierała, R., Waniek, K.* Łódź : Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. S. 239-259.

Schwalm, H. (2019). Autobiography. *Handbook of Autobiography/Autofiction. Vol. I: Theory and Concepts / Ed. by Wagner-Egelhaaf, M.* Boston, Berlin: De Gruyter. Pp. 503-519.

Szatur-Jaworska, B. (2001). Analiza pamiętników jako metoda badawcza w nauce o polityce społecznej. *Problemy Polityki Społecznej.* T. 3. S. 83-94.

Wal M., Rutten G. (2013). Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. *Touching the Past: Studies in the historical sociolinguistics of ego-*

documents / Ed. Wal, M.J., Rutten G. Amsterdam, Philadelphia : John Benjamins Publishing Company. Pp. 1-17.

Anton Sychevsky. MEMOIRS AS EGO-DOCUMENTS: VECTORS OF AUTOBIOGRAPHICAL NARRATIVE, PRINCIPLES OF USE AND INTERPRETATION

Abstract

The purpose of the article is to analyse and review the views of foreign scholars on the problem of memoir sources, their interpretation as ego-documents; to clarify modern theories and discourses on the motivation and vectors of internal narration; studies on the interpretation of self-presentation, the construction of plot structures in memoirs/autobiographies; to highlight the interplay of social construction on memory and understanding your own self. **Methodology.** The principles of historicism, objectivity, multifactoriality, systematicity, socio-cultural, anthropological, and critical-analytical approaches were followed in the course of the study. The methods of historiographical analysis and synthesis, comparative studies, scientific criticism, systematic and analytical, and historical and comparative methods were used. **The scientific novelty** lies in the disclosure of the conceptual approaches of foreign humanities to the study of the source potential of memoirs, event reflection display problems, memory in written self-presentation. It is found that historical science, sociology, philology, and psychology are actively appeals to memoir/autobiography studios as a unique source of personal experience, imagination, and demonstration of the variability of representation of the past.

Conclusions. So, memoirs serve as a tool for studying socio-cultural components, historical context, and identity. Today, ego-history is gaining popularity through the dissemination of interventional autobiographies, which are used by historians themselves, constructing history in real time in the first person. Thus, ego-documents significantly expand the scope of academic discourse and demonstrate the relationship between the individual and the collective. A distinctive feature of the contemporary views of American researchers and authors is the identity, the unification of the terminology of memoir and autobiography, that is, the emergence of a hybrid form. Memoirs are an expression of a substitute tradition in relation to the official tradition, giving autonomy to an individual vision. Memoirs play a social role in historical reconstruction. Memoirs/autobiographies are sources of "authentic" knowledge of everyday life on a certain continuum, the history of imagination and values, as opposed to abstraction. The meanings of the experience are merged into semantic formats and organised into vectors of autobiographical narrative. The historian who works with ego-documents as written codes in the course of research gains new knowledge that reveals the specifics of unknown

facts and destroys the stability of already conventionally or factually formed opinions, i.e. initiates revisionism of information and a revolution in already established statements that are equated with canons.

Keywords: *memoirs, autobiography, ego-documents, autofiction, autobiographical pact, memory, autobiographical narrative, identity.*

**Antoni Syczewski. PAMIĘTNIKI JAKO EGO-DOKUMENTY:
WEKTORY NARRACJI AUTOBIOGRAFICZNEJ, ZASADY
WYKORZYSTANIA I INTERPRETACJI**

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza i przegląd poglądów zagranicznych badaczy na problem źródeł wspomnieniowych i ich interpretacji jako ego-dokumentów; wyjaśnienie współczesnych teorii i dyskursów na temat motywacji i wektorów wewnętrznej narracji; badania nad interpretacją autoprezentacji i konstrukcją struktur fabularnych we pamiętnikach/autobiografiach; zakres wzajemnego wpływu konstrukcji społecznej na pamięć i rozumienie własnego "ja".

Metodologia. Podczas przygotowywania badania kierowano się zasadami historyzmu, obiektywizmu, wieloczynnikowości, systematyczności, podejścia społeczno-kulturowego, antropologicznego i krytyczno-analitycznego. Stosowane są metody analizy i syntezy historiograficznej, badań porównawczych, krytyki naukowej, systematyczno-analitycznej i historyczno-porównawczej. **Nowość naukowa** polega na ujawnieniu konceptualnych podejść humanistyki zagranicznej do badania potencjału źródłowego pamiętników, problemu odzwierciedlenia refleksji nad wydarzeniem i pamięci w pisemnej autoprezentacji. Stwierdzono, że nauki historyczne, socjologia, filologia i psychologia aktywnie zwracają się ku badaniom pamiętników/autobiografii jako unikalnemu źródłu osobistych doświadczeń, wyobraźni i demonstracji zmienności reprezentacji przeszłości.

Podsumowanie. W ten sposób pamiętniki służą jako narzędzie do badania elementów społeczno-kulturowych, kontekstu historycznego i tożsamości. Dziś ego-historia zyskuje na popularności dzięki mnożącym się interwencyjnym autobiografiom, z których korzystają sami historycy, konstruując historię w czasie rzeczywistym w pierwszej osobie. W ten sposób ego-dokumenty znacznie poszerzają zakres dyskursu akademickiego, demonstrując relację między jednostką a zbiorowością. Charakterystyczną cechą współczesnych poglądów amerykańskich badaczy i autorów jest tożsamość, ujednoczenie terminologii pamiętnika i autobiografii, czyli pojawienie się formy hybrydowej. Pamiętniki są wyrazem tradycji zastępczej w stosunku do tradycji oficjalnej, dając autonomię indywidualnej wizji. Pamiętniki odgrywają społeczną rolę w rekonstrukcji historycznej. Pamiętniki /autobiografie są źródłem "autentycznej" wiedzy o codziennym życiu na pewnym kontinuum, historią wyobraźni i wartości, w przeciwieństwie do abstrakcji. Znaczenia doświadczenia są łączone

w formaty semantyczne i organizowane w wektory narracji autobiograficznej. Historyk pracujący z ego-dokumentami jako kodami pisanymi w trakcie badań zdobywa nową wiedzę, która ujawnia specyfikę nieznanych faktów i burzy stabilność już konwencjonalnie lub faktograficznie ukształtowanych opinii, czyli inicjuje rewizjonizm informacji i rewolucję w już ustalonych twierdzeniach, które są utożsamiane z kanonami.

Słowa kluczowe: *pamiętniki, autobiografia, ego-dokumenty, autofikcja, pakt autobiograficzny, pamięć, narracja autobiograficzna, tożsamość.*

Статтю надіслано до редколегії 11.10.2023 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.11.2023 р.

ІНТЕРМАРУМ: історія, політика, культура. – 2023. – Вип. 13.
INTERMARUM: history, policy, culture. – 2023. – Issue 13.

Сайт видання: <http://intermarum.zu.edu.ua/>

Макетування: Лисюк К. Б.